

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՎԵՐԴՅԱՆ ՌԱԴԻԿ ԱՐՏՅՈՄԻ

**ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՎ ՆՎԱՋԵՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ը.00.02 - «Տնտեսության, նրա ոլորտների տնտեսագիտություն և
կառավարում» մասնագիտությամբ տնտեսագիտության թեկ-
նածուի գիտական աստիճանի հայցման

**Գիտական ղեկավար՝
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Սարգսյան Հայկ Լևոնի**

ԵՐԵՎԱՆ-2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ	8
1.1. Գործարքային ծախքերի էությունը և դերը տնտեսության մեջ	8
1.2. Գործարքային ծախքերի մեկնաբանման տեսամեթոդական հիմքերը ...	23
1.3. Գործարքային ծախքերի դասակարգման հիմնական մոտեցումները	35
ԳԼՈՒԽ 2. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.....	50
2.1. Գործարքային ծախքերի գնահատման յուրահատկությունները.....	50
2.2. Գործարքային ծախքերի գնահատման համաշխարհային փորձի վերլուծությունը.....	59
2.3. Գործարքային ծախքերը կազմակերպության ծախքերի կառավարման հայեցակարգերի համակարգում	82
ԳԼՈՒԽ 3. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԸ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ և ԴՐԱՆՑ ՆՎԱԶԵՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ	93
3.1. ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքային առանձնահատկությունները.....	93
3.2. Գործարքային ծախքերի գնահատումը ՀՀ-ում.....	108
3.3. Գործարքային ծախքերի նվազեցման ուղիները ՀՀ տնտեսությունում .	124
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	142
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	153
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1	163

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Շուկայական տնտեսակարգի պայմաններում Հայաստանի տնտեսության զարգացման հիմնական խնդիրը տնտեսական կայուն և ինտենսիվ աճի ապահովումն է, որում կարևոր դերակատարում ունի տնտեսության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի բարելավումը և գործարքային ծախքերի կրճատումը:

Իրական տնտեսական գործընթացների բարդությունը, դրանց հակասականությունը և ոչ միանշանակ ընկալումը անցումային տնտեսությունում չափազանց դժվարացնում են տնտեսական քաղաքականության ուղղությունների ընտրությունը: Ժամանակակից տնտեսությունն իրենից ներկայացնում է որոշ դեպքերում միմյանց հակասող հարաբերությունների որոշակի խմբերի համադրություն. շուկայական տնտեսական հարաբերություններ՝ տնտեսության նպատակաուղղված կարգավորում, ձեռնարկատիրության խթանում, սոցիալական քաղաքականության իրականացման անհրաժեշտություն, տնտեսության գլոբալացում, ազգային տնտեսության մրցունակության ապահովում և այլն: Առկա են նաև սուր հակասություններ շուկայական վերափոխումների և ձևավորված ազգային ավանդույթների միջև:

Հայաստանի տնտեսության զարգացման արդի փուլը բնորոշվում է շուկայական հարաբերությունների ինստիտուցիոնալ հիմքերի ոչ ամբողջական ավարտվածությամբ, իսկ տնտեսվարող կազմակերպությունները գործում են պայմանագրային հարաբերությունների ինստիտուտների ոչ լիարժեք զարգացվածության պայմաններում: Տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը առաջ է բերել նաև արտադրական և իրացման ռազմավարությունների վերանայման անհրաժեշտություն, ինչն էլ, իր հերթին, պահանջում է սեփականության իրավունքների պատշաճ պաշտպանության ապահովում՝ նոր ռազմավարություններին համահունչ կերպով:

Հայաստանի տնտեսության շուրջ քսանհինգամյա ձևափոխումները ցույց են տալիս, որ շուկայական մեխանիզմների ցածր արդյունավետության պատճառներից մեկը հանդիսանում է ինստիտուցիոնալ միջավայրի թերզարգացվածությունը:

Գործարքային ծախքերի հաշվի առնելը և վերջիններիս ազդեցության գնահատումը վերարտադրության գործընթացի վրա թելադրված է տնտեսական հարաբերությունների բարդացումից, ինչպես նաև տնտեսական զարգացման տեխնոլոգիական գործոնների հետ մեկտեղ նաև ինստիտուցիոնալ գործոնների նշանակության բարձրացումից: Կապված այն բանի հետ, թե գործարքային ծախքերն ինչպիսի մասնաբաժին ունեն շուկա հանվող ապրանքների և ծառայությունների ինքնարժեքի կազմում, վերջին հաշվով կախված է ինչպես առանձին տնտեսվարող սուբյեկտների, այնպես էլ ամբողջ ազգային տնտեսության արդյունավետությունը և մրցունակությունը:

Հայաստանի տնտեսության ինստիտուցիոնալ միջավայրի անկատարությունն արտացոլող հիմնական առանձնահատկություններից կարելի է նշել սեփականության իրավունքի մասնակիացման և պաշտպանության հետ կապված բարձր ծախքերը, զգալի վարչական արգելքները և խոչընդոտները, օրենսդրական դաշտի հակասականությունը, պետական և կորպորատիվ կառավարման որակի ցածր մակարդակը, մրցակցության ոչ հավասար պայմանները, բարձր հարկային բեռը, ստվերային տնտեսության մեծ չափերը, ընդհանուր տնտեսական անորոշությունները: Բոլոր նշված գործոնները զգալիորեն մեծացնում են ձեռնարկատիրական ռիսկերը, նվազեցնում գործարար ակտիվությունը և Հայաստանի տնտեսության ներդրումային գրավչությունը: Այս առումով, հարկավոր է ակտիվացնել ինստիտուցիոնալ միջավայրի կատարելագործման ուղղությամբ պետական քաղաքականությունը և մասնավորապես, գործարքային ծախքերի նվազեցման կոնկրետ ուղիների ու մեխանիզմների ներդրումը:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Հետազոտության հիմնական նպատակը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունում գործարքային ծախքերի գնահատումն է և վերջիններս նվազեցման մեխանիզմների և ուղիների մշակումը, որին հասնելու համար ատենախոսությունում դրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները.

- ուսումնասիրել գործարքային ծախքերի հասկացությունը և էությունը, բացահայտել վերջիններիս դերը տնտեսության մեջ,
- հետազոտել գործարքային ծախքերի տեսամեթոդական հիմքերը,

- ուսումնասիրել գործարքային ծախքերի տնտեսագիտական դասակարգման հիմնական մոտեցումները,
- վերլուծել տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի գնահատման հիմնական մոտեցումները և դրանց առանձնահատկությունները,
- հետազոտել գործարքային ծախքերի գնահատման համաշխարհային փորձը և վերլուծել դրա հիմնական առանձնահատկությունները,
- ուսումնասիրել և վերլուծել գործարքային ծախքերի կառավարման հայեցակարգը ծախսերի տնտեսագիտական դասակարգման համատեքստում,
- ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքի վերաբերյալ հիմնական մոտեցումները,
- գնահատել գործարքային ծախքերի մակարդակը ՀՀ տնտեսության մեջ, ինչպես նաև գործարքային հատվածի և դրա առանձին ճյուղերի հարաբերական արդյունավետությունը,
- բացահայտել Հայաստանի Հանրապետությունում գործարքային ծախքերի նվազեցման հիմնախնդիրները և մշակել դրանց լուծմանն ուղղված առաջարկություններ:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Հետազոտության օբյեկտը Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունն է, իսկ առարկան՝ տնտեսության մեջ առկա գործարքային ծախքերը և դրանց նվազեցման ուղիները:

Հետազոտության տեսական, մեթոդական և տեղեկատվական հիմքերը: Ատենախոսության համար հիմք են հանդիսացել տնտեսագիտության տեսության դասական աշխատությունները, հայրենական և արտասահմանյան հեղինակների գործարքային ծախքերի առանձնահատկությունների հետազոտությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, տնտեսության ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների մշակման և իրականացման տարբեր ասպեկտներին վերաբերող հայրենական և արտասահմանյան գրականությունը: Հետազոտության համար տեղեկատվական հիմք են հանդիսացել ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական նյութերն ու տվյալները: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տնտեսավիճակագրական, համակարգային, համեմատական և գործոնային վերլուծության մեթոդները:

Ապենախոսության գիտական նորույթը: Ատենախոսության գիտական արդյունքները, որոնք պայմանավորված են հետազոտությունում առաջադրված խնդիրների լուծմամբ, կայանում են հետևյալում.

- Գործարքային ծախքերի տնտեսագիտական բովանդակության և վերջիններիս դասակարգման մոտեցումների ուսումնասիրության արդյունքում ձևակերպվել է տնտեսության գործարքային հատվածի եռամակարդակ կառուցվածքի սահմանում, որի հիման վրա ներկայացվել է դրան համահունչ պետական վիճակագրական տվյալների ներկայացման մասով առաջարկություն, ինչը կնպաստի գործարքային ծախքերի բուն գործառնական ներկայացմանը և տարբեր երկրների վիճակագրական տվյալների համադրելիության ապահովմանը:
- ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքի և առանձնահատկությունների վերլուծության հիման վրա՝ գնահատվել են գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը տնտեսության համախառն թողարկման և ՀՆԱ կազմում, որից հետո հաշվարկվել են ՀՀ տնտեսության և դրա բազային ու գործարքային հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը: ՀՀ տնտեսության ինստիտուցիոնալ առանձնահատկությունների վերհանման հիման վրա՝ ներկայացվել են առաջարկություններ՝ գործարքային ծախքերի կրճատման ուղղությամբ:
- ՀՀ տնտեսության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի առանձնահատկությունների վերլուծության արդյունքում մշակվել են տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքի ներկայացման նոր մոտեցումներ:
- ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կարգավորման նպատակով՝ հիմնավորվել է պետական գործարքային քաղաքականության ձևավորումը, ինչպես նաև առաջարկվել են վերջինիս իրականացման հիմնական սկզբունքներն ու մոտեցումները:

Ապենախոսության գործնական նշանակությունը: ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքի և առանձնահատկությունների, այդ ոլորտում առկա հիմնախնդիրների բացահայտման, հանրապետությունում տնտեսության գործարքային հատվածի պետական կարգավորման և ինստիտուցիոնալ

բարեփոխումների համակարգի վերաբերյալ աշխատանքում կատարված վերլուծությունները և տնտեսության ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների կատարելագործման վերաբերյալ առաջարկությունները կարող են օգտագործվել ՀՀ օրենսդիր և գործադիր մարմինների կողմից՝ հանրապետությունում գործարքային հատվածի կարգավորման, գործարքային ծախքերի կրճատման, տնտեսության արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի կատարելագործման միջոցառումների համալիրի մշակման ու իրականացման ուղղությամբ:

Ատենախոսության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները: Ատենախոսության հիմնական արդյունքները քննարկվել են ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտում: Ատենախոսության հիմնական արդյունքները հրատարակված են 4 հոդվածներում:

Ատենախոսության ծավալը և կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից և օգտագործված գրականության ցանկից: Ատենախոսության տեքստը շարադրված է 162 էջի վրա՝ ներառյալ օգտագործված գրականության ցանկը:

ԳԼՈՒԽ 1. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ

1.1. Գործարքային ծախքերի էությունը և դերը տնտեսության մեջ

Գործարքային ծախքերի տեսության մեջ վերլուծության բազային միավոր է տնտեսական փոխազդեցության արդյունքը՝ գործարքը կամ տրանսակցիան, որն առաջացել է անգլերեն transaction բառից: Գործարքային ծախքերի տնտեսագիտական էությունը վերլուծելուց առաջ նախ անդրադառնանք գործարքի տնտեսագիտական եզրույթին:

Գործարքը, որպես տնտեսական եզրույթ, տնտեսվարող սուբյեկտի գործունեության արդյունք է՝ կապված սեփականության իրավունքների օտարման և ձեռքբերման հետ, որն իրականացվում է պլանավորման, կազմակերպման և վերահսկողության գործընթացներում: Գործարքի ընկալումն ընդհանրական է և կիրառվում է ինչպես ապրանքների փոխանակությունը բնութագրելու, այնպես էլ փաստաթղթային ձևակերպումներ պահանջող կարճաժամկետ և երկարաժամկետ գործարքների ժամանակ պայմանագրային պարտավորությունների սահմանման ու բնութագրման համար: Հենց այդպիսի փոխազդեցությունների ընթացքում տեղի ունեցող ծախսերը ստացել են «գործարքային ծախքեր» անվանումը:

«Transaction» անգլերեն բառի մեջ կարելի է առանձնացնել երկու բաղադրիչներ՝ «տրանս» (trans), որն այս համատեքստում ունի «միջև» իմաստը և «ակցիա» (action), ինչը բառացի թարգմանաբար նշանակում է գործողություն:

Այսպիսով, տրանսակցիան տնտեսության մեջ կատարվող գործարք է, որին մասնակցում է առնվազն երկու կողմ: Իսկ «transaction costs» տերմինի հայերեն համարժեքը «գործարքային ծախքեր»-ն են, որը և կկիրառվի սույն ատենախոսությունում:

Պետք է նշել, որ գործարքների առարկա կարող են հանդիսանալ բազմաթիվ և բազմաբնույթ չափանիշներով օժտված օբյեկտներ, որոնք միարժեք գնահատել ու համարժեքորեն բնորոշելը շատ բարդ է: Ավելին, տնտեսվարող սուբյեկտներն իրենց

գործունեության ընթացքում փոխանակում են ոչ միայն նյութական, այլև ոչ նյութական բարիքներ՝ գիտելիքներ, փորձ, տեխնոլոգիաներ և այլն: Նմանատիպ գործարքների ժամանակ ավելի բարձր են տեղեկատվության ստացման հետ կապված ծախքերը և առկա են մեծ ռիսկեր, որ կողմերը գործարքի վերաբերյալ հավասարաչափ տեղեկացված չեն լինի:

Գործարքային ծախքերի առկայության փաստի ընդունումը և ճշգրիտ գնահատումը թույլ է տալիս բացահայտել գործարքների այս կամ այն տեսակի շահավետությունը ու խնայողականությունը՝ պայմանավորված իրականացման պայմաններից, գործարքի վայրից և ժամանակից:

Գործարքներն՝ ըստ իրականացման ընթացակարգի, լինում են հասարակ, օրինակ ավտոմեքենայի գնումը ավտոսրահից և բարդ, օրինակ ընկերության ներքին կառավարման բարդ համակարգի ներդրումը՝ արտաքին խորհրդատուների միջոցով:

Ըստ էության, ցանկացած գործարքի իրականացում կարելի է ներկայացնել 2 հիմնական փուլերով՝

- Պայմանագրի նախապատրաստում: Այս փուլում գնորդը շուկայում գտնում է համապատասխան ապրանքի հնարավոր վաճառողներին, ուսումնասիրում է գների, որակի հետ կապված տեղեկատվությունը, ընտրում է վաճառողին և համաձայնության պայմաններն են մշակում: Ինչ վերաբերվում է վաճառողին, ապա վերջինս պետք է ներկայացված լինի համապատասխան հարթակում (այդ թվում վիրտուալ), որտեղ իրականացվում է առևտուրը, արտադրած ապրանքը պետք է բավարարի որակի որոշակի չափանիշների: Բացի այդ, շուկայի մասնակիցները մշտապես պետք է հետևեն շուկայական զարգացումներին, մասնավորապես, գնային փոփոխություններին, որակի նկատմամբ սահմանվող նոր չափորոշիչներին և այլն:
- Պայմանագրի կատարում: Այս փուլում գնորդը վճարում է ապրանքի դիմաց և տնօրինում, տիրապետում և օգտագործում է ապրանքը:

Յուրաքանչյուր գործարքի համար հնարավոր է սահմանել չափանիշների 4 խումբ.

- Գործարքի մասնակիցներ,

- Գործարքի ժամանակ փոխանցվող ռեսուրսներ,
- Կողմերի իրավունքներ՝ ռեսուրսների և դրանց արդյունքների նկատմամբ,
- Կողմերի պարտավորություններ:

Գործարքի բազմաշերտ մեկնաբանություն է տրվել ամերիկացի տնտեսագետ Ջ Քոմմոնսի կողմից: Ըստ վերջինիս՝ գործարքը դա լոկ միայն ապրանքների փոխանակություն չէ, այլ հասարակության կողմից ստեղծված սեփականության իրավունքների ու ազատությունների օտարում և ստանձնում:

Ըստ Քոմմոնսի՝ տարբերակվում են գործարքների հետևյալ տեսակները.

- 1) կամավոր փոխանակում. տնտեսական որևէ բարիքի սեփականության իրավունքի փոխանցումն է մի սուբյեկտից մյուսին (մասնավորապես տարածքի կամ ավտոմեքենայի վաճառքը): Այս խմբին կարելի է դասել նաև ներֆիրմային գործարքները՝ կապված ռեսուրսների ֆիզիկական շարժի հետ: Գործարքը տեղի է ունենում, երբ ապրանքը կամ ծառայությունը հատում է տեխնոլոգիական գործընթացի մի փուլից դեպի հաջորդ փուլի սահմանը:
- 2) Կառավարման գործարքներ, որոնց դեպքում սահմանվում ու դրսևորվում են կողմերի ոչ հավասարազոր (անհամաչափ) դիրքերը: Որոշում ընդունելու իրավասությունը պատկանում է միայն գործարքի մի կողմին և կամավոր փոխանակման հարաբերությունները տվյալ դեպքում տեղը զիջում են ղեկավար-ենթակա հարաբերություններին: Գործարքների այս տիպին են դասվում ցանկացած գործողություններ, որոնք ընդհանուր մեկ բառով կարելի է անվանել «ղեկավարում» (աշխատակցին աշխատանքի ընդունելու մասին հրաման, բանկում հաշիվ բացելու մասին կարգադրություն և այլն):
- 3) Նորմավորման կամ ռացիոնալացման գործարքներ, որոնց դեպքում սուբյեկտների անհավասար դիրքը պահպանվում է, սակայն վերանայվում է կառավարման գործառույթը: Այս դեպքում կողմերից մեկը, որն օժտված է համապատասխան լիազորություններով, իրականացնում է բաշխում՝ տնտեսական բարիքները փոխանցելով մի սուբյեկտից դեպի մյուսը (օրինակ, շահաբաժինների վճարումը

բաժնետերերին): Առավել հաճախ տվյալ դերում հանդես է գալիս կոլեգիալ մարմինը (օրինակ, տնօրենների խորհուրդ կամ վարչություն)¹:

Հարկ է նշել, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում գործարքների քանակն աճում է՝ աշխատանքի բաժանման և մասնագիտացման խորացմանը համընթաց: Ժամանակակից պայմաններում որպես գործարքի առարկա կարող են հանդես գալ տարաբնույթ օբյեկտներ, որոնք օժտված են բազմաթիվ չափանիշներով և որոնց գնահատումը պահանջում են ավելի ու ավելի մեծ ծախքեր: Բացի այդ, տնտեսական սուբյեկտներն իրենց գործունեության ընթացքում բացի նյութական բարիքներից փոխանակում են նաև գիտելիքներ, տեխնոլոգիաներ, մասնագիտական հմտություններ և այլ <<կարողություններ>>: Նշված գործարքների համար համեմատաբար ավելի բարձր են տեղեկատվական ծախքերը (գործարքի երկու կողմերն էլ պետք է ունենան հստակ պատկերացում փոխանցվող օբյեկտի բոլոր հատկանիշների վերաբերյալ), մեծ է ռիսկը կապված գործընկերոջ անբարեխղճության հետ և չի բացառվում տեղեկատվական անհամաչափությունը (կողմերը հավասար չափով տեղեկացված չեն):

Գործարքային ծախքերի գաղափարը տնտեսագիտության տեսության մեջ առաջ քաշվեց Տնտեսագիտության դասական դպրոցի այն գաղափարի փլուզման արդյունքում, ըստ որի՝ շուկայում փոխանակումը տեղի է ունենում առանց որևէ ծախքերի²:

Հարկ է նշել, որ գործարքային ծախքերի տնտեսագիտական միանշանակ բնորոշումը չափազանց բարդ է: Փաստացիորեն, այն ավելի լայն իմաստ ունի, քան որպես արտադրական ծախքերի տարատեսակի ընդունումը: Ըստ Ռ. Քոուզի՝ գործարքային ծախքերն ուղեկցում են ցանկացած տնտեսական գործունեությանն այնպես, ինչպես շահագործվող մեքենամեխանիզմների միջև առաջանում է «փոխշփում»:

Իրականում, գործարքային ծախքերին այս կամ այն կերպ առնչվում են բոլոր տնտեսվարողները՝ տնային տնտեսությունները, իրավաբանական անձինք,

¹ Commons, J.R. Institutional Economics / J.R Commons // American Economic Review. - 1931. Vol. 21. P. 346.

² Капелюшников Р. Категория транзакционных издержек. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. - М.: Институт коммерческой инженерии. - 1994. - № 3. - С. 32

պետությունները: Ինչ դերում էլ որ հանդես գա տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցը՝ վաճառող, գնորդ, պետական պաշտոնյա, հարկատու և այլն, չի կարող խուսափել տեղեկատվության որոնման, այլընտրանքային որոշումների մշակման, վերջնական որոշման ընդունման և վերահսկողության հետ կապված տարբեր ռեսուրսների ծախսերից: Այսպիսով, գործարքային ծախսերի տակ հասկացվում են տնտեսության սուբյեկտների փոխազդեցությունների հետ կապված ծախսերը: Բնականաբար, գործարքային ծախսերի մակարդակը կախված է իրականացվող գործարքների բնույթից և առանձնահատկություններից: Շուկայական յուրաքանչյուր գործարքի համար ստեղծվում են հատուկ պաշտպանական և կոորդինացնող մեխանիզմներ, որոնք մեղմացնում են այդ գործարքի հետևանքով առաջացող «շփումը» և նվազեցնում հնարավոր կորուստները:

Գործարքի մասնակիցների կողմից այս կամ այն տիպի պայմանագրի ընտրությունը կախված է իրականացվող գործարքի առանձնահատկություններից: Առաջին՝ թեև անորոշությունը գործարքի անբաժանելի մասը չէ, սակայն բնորոշում է արտաքին միջավայրը՝ դառնալով գործարքի կնքման չափանիշ: Անորոշության դիտարկման ժամանակ անհրաժեշտ է առաջին հերթին հայտնաբերել, անորոշության հիմնական աղբյուրը և երկրորդ հերթին՝ արդյոք այն կարելի է վերահսկել, այսինքն, հնարավոր է գործարքի մասնակիցների կողմից գնահատել ապագա իրադարձությունների դրսևորման հավանականությունը, թե նրանք լիովին գործում են անորոշության դաշտում: Ապագա բոլոր իրադարձությունների գնահատման անհնարինությունը ավելի է խորանում՝ կապված էկզոգեն գործոնների ազդեցությունների նկատմամբ գործընկերների արձագանքի հետ: Գործարքի կողմերը ոչ միայն չեն կարող հստակ կանխորոշել ապագա դեպքերի զարգացումը և գործարքի պայմանների հնարավոր փոփոխությունները, այլև պատկերացում կազմել գործարքի մյուս կողմերի այլընտրանքային վարքագծի մասին:

Գործարքների երկրորդ բնորոշ գիծը գործարքի առարկա հանդիսացող ակտիվների կամ ռեսուրսների յուրահատկությունների ընդգծումն է, որոնց օգտագործումը պայմանավորված է պայմանագրի կատարմամբ: Ընդհանուր առմամբ,

տարբերակվում են յուրահատուկ, քիչ յուրահատուկ, ոչ յուրահատուկ և անհատական (իդիոսինկրետիկ) ակտիվներ:

Յուրահատուկ է համարվում այն ակտիվը(ներ), որը հատուկ արժեք է ստանում տվյալ հարաբերությունների շրջանակում: Յուրահատկության աստիճանը, տվյալ դեպքում, որոշվում է համապատասխան ակտիվի վերաորակավորման հնարավորությամբ՝ պայմանավորված առանց որոշակի վնասների այլընտրանքային նպատակներով վերջինիս օգտագործմամբ:

Եթե տվյալ ակտիվի օգտագործումից ստացվելիք եկամուտը չի գերազանցում այլընտրանքային ծախքերի մեծությունը, ապա այդպիսի ակտիվը կարող է համարվել ոչ յուրահատուկ կամ ընդհանուր նշանակության ակտիվ: Այն դեպքում, երբ որևէ ակտիվի այլընտրանքային օգտագործման ծախքերը ցածր են վերջինիս օգտագործումից ստացվող եկամտից, սակայն մեծ զրոյից, ապա դա կհամարվի քիչ յուրահատուկ ակտիվ: Եվ վերջապես եթե ակտիվի այլընտրանքային օգտագործման ծախքերը շատ չնչին են կամ հավասար են զրոյի, ապա վերջինս կհամարվի անհատական ակտիվ:

Երրորդ առանձնահատկությունը՝ կապված այս կամ այն գործարքի (պայմանագրի) ընտրության հետ, հանդիսանում է գործարքի հաճախականությունը: Որպեսզի կառավարման բարդ մեխանիզմների ստեղծման և պահպանման ծախքերն արդարացվեն, անհրաժեշտ է գործարքների որոշակի շարունակելիություն, որի դեպքում միայն առկա կլինի «մասշտաբի դրական էֆֆեկտը»: Այս տեսանկյունից՝ կարելի է առանձնացնել մեկանգամյա, պատահական և անընդհատ (որոշ դեպքերում մշտական) գործարքներ:

Ընդհանրացնելով, գործարքը կարելի է դիտարկել տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտների միջև ակտիվ տնտեսական փոխազդեցություն, որոնք ընդգրկում են տվյալ գործարքով նախատեսվող փոխանակման գործընթացի ինչպես նյութական, այնպես էլ պայմանագրային հարաբերություններին առնչվող ասպեկտները, ու կիրառվում են ինչպես ապրանքների, այնպես էլ ոչ նյութական արժեքների փոխանակման համար: Յուրահատուկ ապրանքների և ռեսուրսների փոխանակման դեպքում մեծանում է ոչ միայն պայմանագրային հարաբերությունների

բարդությունը, այլև փոփոխվում են վերջիններիս իրականացման ժամկետները՝ կոնտրագենտների փոխկախվածության մեծացման արդյունքում: Շարունակական գործարքների դեպքում՝ կողմերի հարաբերությունները կրում են քիչ ֆորմալ և ավելի շատ անձնավորված բնույթ: Սա, ինչ խոսք, թույլ է տալիս խուսափել ավելորդ ծախքերից՝ կապված այնպիսի պաշտպանական մեխանիզմների կիրառման հետ, ինչպիսիք են դատարանը, արբիտրաժը և պետական կարգավորող մարմինները:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ բացարձակ անորոշության պայմաններում պայմանագրային հարաբերությունների կառավարման մեխանիզմների ընտրությունը կախված կլինի գործարքի իրականացման հաճախականությունից և փոխանակման առարկա հանդիսացող ակտիվի կամ ռեսուրսի յուրահատկություններից:

Գործարքային ծախքերը թեև հանդիսանում են ցանկացած տնտեսական գործարքի անբաժանելի մասը, սակայն, տնտեսագիտության ոչ բոլոր ուղղությունների կողմից են ընդունվել և համարժեքորեն գնահատվել: Ըստ Դասական տեսության՝ շուկայական ցանկացած գործարք տեղի է ունենում ակնթարթորեն և առանց դրա իրականացման հետ կապված որևիցե ծախսերի: Սակայն, իրականության հետ նշված հիմնադրույթի անհամապատասխանությունը տնտեսագետների ուշադրությունից վրիպեց: Նշված հիմնախնդիրն ավելի արդիական էր դարձել 20-րդ դարասկզբին, երբ արդյունաբերական զանգվածային արտադրությունը բուռն զարգացում էր ապրում, ինչը հանգեցրել էր շուկաներում մեծածավալ առքուվաճառքի գործարքների իրականացման: Ռոնալդ Բոուզը 1937 թվականին հրատարակված «Ֆիրմայի բնույթը» հոդվածում նոր մոտեցում առաջ քաշեց, ըստ որի՝ յուրաքանչյուր գործարքի ժամանակ հարկավոր է վարել բանակցություններ, իրականացնել հսկողություն, ձևավորել փոխադարձ կապեր ու հարթեցնել տարաձայնությունները:³

Համաձայն Ռ.Բոուզի տեսության՝ ինստիտուցիոնալ կազմավորումների միջոցով հնարավոր է նվազեցնել գործարքային ծախքերի մեծությունը: «Գործարքային ծախքերի գոյությունը կդրդի առևտուր անել ցանկացողներին սահմանել գործարար պրակտիկայի տարբեր ձևեր, այն դեպքում երբ այդ ձևերի մշակման հետ կապված ծախքերը ավելի քիչ կլինեն քան գործարքային ծախքերի նվազեցման հետ կապված

³ Институциональная экономика: учебник [по направлению "Экономика" (магистратура)] / под общ. ред. А. Олейника. -М.: ИНФРА-М, 2007– стр. 217

խնայողությունը»⁴: Նշենք նաև, որ Ռոնալդ Քոուզն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ «Ֆիրմա» հասկացությունը համալրեց նոր գաղափարով, բնորոշելով որպես պայմանագրային հարաբերությունների համակարգ: Ֆիրմայի ստեղծումը կլինի շահավետ, եթե անկախ մասնակիցների կողմից պայմանագրերով փոխանցվող իրավունքների փոխանակման հետ կապված համախառն ծախքերը լինեն ավելի մեծ, քան եթե դա իրականացվեր մեկ ֆիրմայի միջոցով: Տվյալ դեպքում, գործարքային ծախքերն, ըստ Քոուզի մեկնաբանության կվերաժվեին ֆիրմայի կառավարման վարչական ծախքերի:

Հետագայում Ռ.Քոուզի գաղափարները զարգացրեց Օ.Ուիլյամսոնը և համակարգելով այն ներկայացրեց Գործարքային ծախքերի տեսության մեջ: Ակնհայտ է, որ տնտեսագիտական հետազոտություններում գործարքային ծախքերի հասկացության ներմուծումը կարևոր նվաճում է հանդիսանում: Բուն շուկայական գործարքների «անվճար» չլինելու փաստի ընդունումը թույլ տվեց նորովի լուսաբանել տնտեսական հարաբերությունների իրական դրվածքը: Գործարքային ծախքերի հաշվի չառնելը կարող է հանգեցնել շուկայական հարաբերությունների խեղաթյուրված, ոչ լիարժեք, անիրատեսական ընկալմանը և հետևաբար նաև ոչ ճշգրիտ գործողությունների մշակմանն ու իրականացմանը: Պետք է նշել, որ հատկապես գործարքային ծախքերի հիմնադրույթները կիրառելի են տնտեսական գործունեության այն ոլորտներում, որտեղ համեմատաբար մեծ են տեղեկատվական հոսքերի անհամաչափությունը, տնտեսվարող սուբյեկտի բանական վարքագծի սահմանափակումները և փոխազդող կողմերի այլընտրանքային վարքագծի դրսևորումները: Սա մասնավորապես առնչվում է ֆինանսական և առևտրային գործունեությանը, պայմանագրային հարաբերությունների համակարգին, կազմակերպության կառավարմանը և այլն:

Ի սկզբանե, գործարքային ծախքերին էին դասում միայն այն ծախքերը, որոնք առաջանում էին շուկայական մեխանիզմի կիրառման արդյունքում: Այս մոտեցման դեպքում տնտեսագետների ուշադրությունը սևեռվում է առքուվաճառքի գործարքների

4 Коуз, Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскер; Науч. ред. Р. Левит. – Нью-Йорк: Телекс, 1993. 224с.,– с.33-34

վրա, ինչը պատահական չէ, քանի որ տնտեսագիտության հետազոտության հիմնական օբյեկտը շուկան է՝ իրեն բնորոշ գործարկման մեխանիզմներով հանդերձ: Այդ իսկ պատճառով, գործարքային ծախքերը սովորաբար բնութագրվում են որպես սեփականության իրավունքների փոխանցման, գործարքների իրականացման և պայմանագրային իրավունքների պաշտպանության ծախքեր: Սակայն, պետք է փաստել, որ տնտեսագիտության մեջ նշված մոտեցումը միակը չէ և գործարքային ծախքերի տնտեսական բովանդակության վերաբերյալ առկա են տարաբնույթ մոտեցումներ:

Մասնավորապես, գործարքային ծախքեր են համարվում նաև այնպիսի ծախքերը, որոնք կապված են աշխատանքի բաժանման և մասնագիտացման արդյունքում եկամտի ստացման, տնտեսվարող սուբյեկտների գործողությունների կոորդինացման, տնտեսվարման վարքագծի կանոնների սահմանման և դրանց պահպանումն ապահովող համապատասխան ինստիտուտների ձևավորման ու կանոնակարգման հետ:

Ժամանակակից տնտեսագիտության տեսության մեջ գործարքային ծախքերի տարաբնույթ, երբեմն նաև հակասական սահմանումների կարելի է հանդիպել: Ժամանակակից տնտեսագիտական բառարանում գործարքային ծախքերի այսպիսի բնորոշում է տրված. գնորդի համար գործարքային ծախքերը շուկայում դրանք այն ծախքերն են, որոնք կրում է վերջինս գնվող ապրանքի գնին հավելյալ՝ որպես գնման հետ կապված գործառնության իրականացման ծախքեր (ապրանքի որոնում, գնման փաստաթղթային ձևակերպում և այլն):⁵

Ինչպես արդեն նշվեց, առաջին անգամ «գործարքային ծախքեր» հասկացությունը կիրառեց Ռ.Քոուզը՝ ցույց տալով, որ շուկայական տնտեսության գոյությունը հասարակության համար անվճար չէ և երբեմն պահանջում է բավական մեծ ծախքեր⁶: Գործարքային ծախքերը սեփականության իրավունքի փոխանցման առանձնահատկություններից են բխում, որոնք բուն արտադրական ծախքերից ավելին

⁵ Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева.- М.: ИНФРА-М, 1997. 434 с.

⁶ Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993. стр 106

կատարված բոլոր ծախքերն են: Ռ.Քոուզը սկզբնական շրջանում գործարքային ծախքերին էր դասում միայն այսպես կոչված «գնային մեխանիզմի կիրառման ծախքերը»: Ավելի ուշ դրանց միացան նաև վերահսկողության վարչական մեխանիզմների օգտագործման հետ կապված ծախքերը:

Քոուզի մոտեցումը զարգացնելով՝ Յ.Նիխանսն առաջ քաշեց այն գաղափարը, ըստ որի՝ գործարքային ծախքերը կարող են գոյություն ունենալ միայն շուկայական տնտեսության պայմաններում⁷: Սակայն, հարկ է նշել, որ նշված մոտեցման պարագայում տնտեսական գործունեության կարգավորման տարբեր սկզբունքների վրա հիմնվող տնտեսական համակարգերի համեմատությունը դառնում է անհնարին, ինչը հանգեցնում է անցումային տնտեսությունների հետազոտության համար էական դժվարությունների: Նշվածին հակադիր մոտեցմամբ, որն առաջ քաշեց Կ. Էրրոուն, գործարքային ծախքերը դիտարկվում էր որպես տնտեսական համակարգի շահագործման հետ կապված ծախքեր, որոնք վերագրելի են բոլոր տնտեսական համակարգերին⁸: Նշված մոտեցման առավելությունը կայանում է նրանում, որ հնարավորություն է տալիս հետազոտել տնտեսության տարբեր կազմակերպչական ձևերի համեմատական արդյունավետությունը: Ուստի ավելի լայն իմաստով գործարքային ծախքերը կարելի է դիտարկել նաև որպես այդ հարաբերություններում առաջացող փոխազդեցությունների հետ կապված ծախքեր: Սրան զուգահեռ պետք է նշել, որ մի շարք տնտեսագետների կողմից գործարքային ծախքերը դիտարկվում են նաև պլանային տնտեսության պայմաններում (Ս.Չանգ, Ա.Ալյան,Գ.Դեմսեց): Այսպես, ըստ Չանգի՝ առավելագույն գործարքային ծախքերը գոյություն ունեն պլանային տնտեսության մեջ, ինչը և, ըստ նրանց, պայմանավորում է վերջինիս անարդյունավետությունը:⁹

Գործարքային ծախքերին առավել հաջողված սահմանումներ տրվել են ամերիկացի տնտեսագետներ Դուգլաս Նորտի և Քեննեթ Էրրոուի կողմից:

Դ.Նորտի ներկայացմամբ՝ գործարքային ծախքերը բաղկացած են փոխանակման օբյեկտի օգտակար հատկանիշների գնահատման, ինչպես նաև

7 Niehans J. Transaction Cost. In: The New Palgrave. A Dictionary of Economics. London. Macmillan Press, 1987, p. 676.

⁸ Эрроу К., Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. THESIS, 1993, т.1, вып. 1, с. 66.

⁹ Попов, Е. Трансакционная функция / Е. Попов // Общество и экономика. - 2007.- №9-10. - с. 214.

իրավունքների ապահովման ու դրանց պահպանմանը հարկադրման հետ կապված ծախքերից:¹⁰ Վերջիններս հանդիսանում են սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների կառուցվածքը և դինամիկան սահմանող գործոններ:

Ք. Էրրոուն բնութագրել է գործարքային ծախքերը՝ որպես տնտեսական համակարգի շահագործման ծախքեր¹¹:

Ժամանակակից տնտեսագիտության տեսության մեջ գոյություն ունեն գործարքային ծախսերի վերաբերյալ այլ սահմանումներ ևս:

Առավել արմատական է Ս.Չունի կողմից տրված սահմանումը, ըստ որի՝ գործարքային ծախքերին կարող են դասվել արտադրական ծախքերից բացի իրականացվող բոլոր այլ ծախքերը: Նշենք, որ այս մոտեցումը ևս զարգացում ունեցավ և գործարքային ու արտադրական(տրանսֆորմացիոն) ծախքերը սկսեցին դիտարկվել որոշակի իմաստով միմյանց լրացնող ծախքեր: Սա նշանակում է, որ արտադրական կամ այլ կերպ ասած տրանսֆորմացիոն ծախքերի աճը կարող է ուղեկցվել գործարքային ծախքերի կրճատմամբ և ընդհակառակը: Մասնավորապես, լրակազմավորող արտադրանքների սեփական թողարկումը բարձրացնում է արտադրական ծախքերը տվյալ ձեռնարկության համար, սակայն միևնույն ժամանակ նվազեցնում է գործարքային ծախքերը, քանի որ նվազեցնում է կախվածությունը արտաքին մատակարարումներից: Այս առումով Դ. Նորտը, որի մասին վերևում հիշատակվեց, կիրառելով մարքսիստական տերմինաբանությունը՝ տրանսֆորմացիոն և գործարքային ծախքերի սահմանման ժամանակ առաջարկում է դիտարկել առաջինների գոյությունը պայմանավորել արտադրական ուժերի վիճակով, իսկ երկրորդները՝ արտադրական հարաբերությունների բնույթով: Գործարքային ծախքերը բաղկացած են փոխանակման օբյեկտի օգտակար հատկանիշների գնահատման, իրավունքների ապահովման ու դրանց պահպանման ուղղությամբ կատարվող հարկադիր վճարներից: Նշված ծախքերը հանդիսանում են սոցիալական, քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների գործունեության աղբյուրներ¹²:

¹⁰ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экон. книги «Начала», 1997–с.45

¹¹ Эрроу К.Дж. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2.-с. 66

¹² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М. - 1997. - С.45

Որպես գործարքային ծախքերի դասական սահմանում կարելի է ընդունել Թ.Էգերտսոնի կողմից տրված հետևյալ ձևակերպումը. «Ընդհանուր առմամբ գործարքային են համարվում այն ծախքերը, որոնք առաջանում են, երբ անհատները փոխանակվում են տնտեսական ակտիվների նկատմամբ սեփականության իրավունքներով և ապահովում են իրենց բացառիկ իրավունքները»¹³: Սակայն, միևնույն ժամանակ, Էգերտսոնը փաստում է, որ գործարքային ծախքերի հստակ և սպառիչ սահմանում գոյություն չունի, ինչպես և տնտեսագիտության նեոդասական տեսության մեջ գոյություն չունի արտադրության ծախքերի ճշգրիտ սահմանում:

Իսկ ահա Ռ.Մեթյուզի կողմից առաջարկվել է հետևյալ սահմանումը. «Գործարքային ծախքերի հիմնարար գաղափարը կայանում է նրանում, որ դրանք բաղկացած են պայմանագրի պատրաստման և կնքման հետ կապված, ինչպես նաև պայմանագրի կատարման ապահովման և դրա ընթացքի վերահսկողության ապահովման ծախքերից, ի հակադրություն արտադրական ծախքերին, որոնք պայմանագրի զուտ կատարման ծախքեր են հանդիսանում»¹⁴:

Ըստ Քոմմոնսի՝ «գործարքը կամ տրանսակցիան դա լուրջ միայն ապրանքների փոխանակում չէ, այլև հասարակության կողմից սեփականության իրավունքների և ազատությունների օտարում կամ ձեռքբերում»: Այստեղ փոխանակման և գործարքի միջև տարբերությունը մատնանշում է նյութական բարիքների ֆիզիկական տեղաշարժման և վերջիններիս նկատմամբ սեփականության իրավունքների փոխանցման միջև առկա տարբերության մասին: Այսպիսի սահմանումն ունի կարևոր նշանակություն, այն իմաստով, որ համապատասխան ինստիտուտները տրանսակցիայի դեպքում տարածում են առանձին անհատի կամքը այն միջավայրից դուրս, որի շրջանակներում վերջինս հնարավորություն ունի իր գործողություններով անմիջական կերպով ազդելու (այսինքն գտնվում է ֆիզիկական վերահսկողության տակ), և հետևաբար, հանդիսանում են գործարքներ(տրանսակցիաներ)՝ ի

¹³ Эггертссон, Т. Экономическое поведение и институты / Т. Эггертссон; Пер. с англ. М. Я. Каждана; Науч. ред. пер. А. Н. Нестеренко.- М.: Дело, 2001. - с.29

¹⁴ Попов, Е. Трансакционная функция /Е. Попов //Общество и экономика /Междунар. ассоц. Рос. акад. наук.-М., 2007. – №9-10. – С. 212-224., с. 217

տարբերությունն ապրանքների փոխանակման ժամանակ անհատի վարվելակարգից՝ որպես այդպիսին:¹⁵

Գործարքային ծախքերի ուշագրավ սահմանում է տրվել Ա.Չանգի կողմից. «Ամենալայն իմաստով՝ գործարքային ծախքերը բաղկացած են այնպիսի ծախքերից, որոնց գոյության մասին հնարավոր չէ պատկերացում ունենալ «Ռոբինզոն Կրուզոյի տնտեսության մեջ»: Քանի որ, արտադրության գործընթացը նաև Ռոբինզոն Կրուզոյից էր պահանջելու որոշակի ծախքեր, ապա սա նշանակում է, որ երկու և ավելի մասնակիցների առկայությամբ տնտեսության մեջ որպես գործարքային ծախքեր պետք է համարել արտադրության ծախքերից ավելին կատարվող ծախքերը: Այսպիսով, որքան ինտենսիվ է իրականացվում փոխանակության գործընթացը տնտեսության մեջ, այնքան այլ հավասար պայմաններում ավելի բարձր է գործարքային ծախքերի մակարդակը:»:¹⁶ Ակնհայտ է, որ գործարքային ծախքերի մեկնաբանությունները բազմաթիվ են և դրանք ընդհանրացնելով, կարելի է ասել, որ վերջիններս անկախ դրսևորման ձևերից տնտեսական փոխազդեցությունների արդյունք են, որոնք ներառում են որոշումների հետ կապված ծախքերը, պլանների կազմման և գործունեության կազմակերպման ծախքերը, բանակցությունների վարման ծախքերը, պլանների փոփոխությունների հետ կապված ծախքերը, տարբեր հանգամանքների արդյունքում առաջ եկող գործարքի պայմանների վերանայման և վիճելի հարցերի լուծման հետ կապված ծախքեր, գործարքի մասնակիցների կողմից ձեռք բերված համաձայնությունների պահպանման ծախքերը, տեղեկատվության ձեռքբերման ծախքեր, ժամանակի ծախքերը, իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված ծախքերը, գործարքի մասնակիցների հակաօրինական գործողություններից պաշտպանվելու ծախքերը և այլն:

Եթե դիտարկենք գործարքային ծախքերն ամենանեղ իմաստով, ապա վերջիններս հանդիսանում են գործարքի իրականացման համար նյութական ռեսուրսների, ժամանակի և ջանքերի հնարավոր ծախսումները: Ակնհայտ է, որ բարձր

¹⁵ Commons, J.R. Institutional Economics / J.R Commons // American Economic Review. - 1931. Vol. 21. P. 346.

¹⁶ Капелюшников Р. Категория транзакционных издержек. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. - М.: Институт коммерческой инженерии. - 1994. - № 3. - С. 33.

գործարքային ծախքերը կարող են խաթարել շուկայի գործունեությունը, որն այլ պայմաններում կգործեր ավելի արդյունավետ: Քուուզի հայտնի թերեմում մասնավորապես նշվում է, որ գործարքի արդյունավետության ապահովման համար նշանակություն չունի թե ինչպես է նախապես բաշխվում իրավունքները կողմերի միջև՝ պայմանով, որ գործարքային ծախքերը հավասար են զրոյի:

Այսօրինակ մեկնաբանման դեպքում շուկայի անկատարության ասպեկտով Քուուզի թերեմում նշվում է, որ նշանակություն չունի թե սկզբնապես ինչպես են բաշխվել օրինական իրավունքները, պայմանով, որ փոխանակումն իրականացվում է կատարյալ մրցակցային շուկայում»¹⁷:

Գործարքային ծախքերից բացի՝ փոխանակման գործարքների իրականացման ժամանակ գոյություն ունեն նաև այլ խոչընդոտներ: Կարգավորման տեսությունը, մասնավորապես, տալիս է այս իմաստով ավելի հարուստ մեկնաբանություն՝ հիմնված կատարյալ մրցակցությունից շուկայի շեղման վրա: Մենաշնորհը հանդիսանում է շուկայի չկայացման ձևերից մեկը, որը սովորաբար տարանջատում են գործարքային ծախքերից:

Ջ. Բյուկենենսն իր «Այլընտրանքային ծախքեր» հոդվածում սահմանում է ընտրությունը պայմանավորող և ընտրությամբ պայմանավորված ծախքերը:¹⁸ Օրինակ, կազմակերպությունը որևէ ռեսուրս ձեռքբերելիս՝ սեփականության իրավունքների ձեռքբերման գործընթացի հետ կապված ծախքերի մակարդակի վերաբերյալ ունենալով բավարար տեղեկատվություն, ընտրություն է կատարում ինչպես գործարքի իրականացման ձևերի, այնպես էլ ձեռքբերումից հրաժարվելու այլընտրանքային տարբերակների միջև:

Ակնհայտ է, որ ցանկացած գործարքի իրականացումն ենթադրում է ընտրություն, որը պայմանավորված է գործարքային ծախքերի մակարդակով: Այսպիսով, ընդունելով գործարքի կնքման և գործարքային ծախքերի միջև առկա կապը, կատարում ենք որոշ եզրահանգումներ.

¹⁷ Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. Ред. Чл.-корр. РАН В.С. Автономов. – М.: ИНФРА-М, 2004. – XII, 944с., стр. 62-63

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 338

- եթե ընտրությունը կատարվում է մի քանի առանձին արժեքներ ունեցող այլընտրանքների միջև, որևէ մեկը պետք է այդ ընտրությունն իրականացնի: Այսինքն, պահանջվում է կոնկրետ անձ, ով որոշում կկայացնի:
- ծախքերը կրում է բացառապես ընտրող կողմը և դրանք չեն կարող դրվել այլ անձանց կամ կողմերի վրա:
- ծախքերը գոյություն ունեն միայն ընտրություն կատարելու պահին և անմիջապես վերանում են վերջինիս իրականացման պահից հետո:

Ըստ էության, գործարքային ծախքերը կարող են լինել «ներֆիրմային» (այստեղ որպես կոնտրագենտների հանդես են գալիս նույն ընկերության աշխատակիցները) և «շուկայական» (այս դեպքում միմյանց հետ հարաբերվում են տվյալ ընկերությունը և արտաքին գործընկերները): Այս իմաստով, գործարքների տեսակները բազմազան են՝ սկսած համապատասխան կարգադրություն արձակելուց կամ նյութերը պահեստից բաց թողնելուց մինչև պայմանագրի կնքումն ու ապրանքի խմբաքանակի առաքումը գնորդին:

Ուշադրության է արժանի գործարքային ծախքերի տեսության մեջ վերջիններիս պլանային տնտեսությանը վերագրելու հետ կապված մեկնաբանությունները՝ դրանց վերագրելով նաև ոչ շուկայական բնույթ, մասնավորապես, Ա.Ալյանի, Ս.Չանգի և այլոց աշխատություններում: Նշված եզրահանգման հետ կարելի է համաձայնել, չնայած ներկա պայմաններում այդպիսի ծախքերի քանակական գնահատումը գործնականում անհնար է, թեև դրանք այդքան մեծ տեսակարար կշիռ չեն ունեցել ընդհանուր ծախքերի մեջ:

Գործարքային ծախքերի տեսության ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է գալ տրամաբանական այն եզրահանգման, որ պետության խնդիրն այնպիսի սոցիալ-տնտեսական մեխանիզմի ձևավորումն ու զարգացումն է, որը կհասցնի շուկայական փոխանակման մասնակիցների ծախքերը նվազագույնի:

1.2. Գործարքային ծախքերի մեկնաբանման տեսամեթոդական հիմքերը

Գործարքային ծախքերի տեսամեթոդական հիմքերը սկիզբ են առնում Նեոինստիտուցիոնալ տեսության գաղափարարխտությունից: Նշենք, որ Ինստիտուցիոնալ տեսության էվոլյուցիան դեպի Նեոինստիտուցիոնալ տեսություն հնարավոր դարձավ հենց գործարքային ծախքերի գաղափարի ներդրման արդյունքում¹⁹ և զարգացավ որպես Դասական տեսության ընդդիմադիր ուղղություն: Մինչ այս տեսության ձևավորումը՝ տնտեսագիտության մեջ գերիշխող նեոդասական տեսությունը դիտարկում էր շուկան որպես կատարյալ մեխանիզմ, որտեղ չկա անհրաժեշտություն հաշվի առնելու գործարքների հետ կապված ծախքերի գոյությունը:

Նեոինստիտուցիոնալ տեսությունը ձևավորվեց հիմնադրույթների քննադատության արդյունքում(աղյուսակ 1.2.1):

Աղյուսակ 1.2.1

Նեոդասական դպրոցի հիմնադրույթները

Հ/Հ	Շուկայի մասնակցի բնութագիրը	Շուկայական միջավայրի բնութագիրը
1	Կատարյալ ռացիոնալություն, շուկայական «անտեսանելի ձեռքի» պայմաններում	Կատարյալ և լիարժեք տեղեկատվություն
2	Անհատականություն, անձնական շահերի գերիշխում	Ապրանքների միասեռ բնույթ, բնորոշվում են միայն 2 չափանիշով՝ գին և քանակ
3	Էկզոգենություն և նախապատվությունների կայունություն	Սեփականության իրավունքի լրիվ մասնակիացում

Դիցուք, նեոդասական դպրոցի ներկայացուցիչները հավաստում էին, որ կապիտալիստական տնտեսակարգում(բացարձակ մրցակցության պայմաններում, որը փաստացի գոյություն չունի) ապրանքափոխանակումը տեղի է ունենում առանց ծախքերի, այսինքն, շուկայական <<անտեսանելի ձեռքն>> ապահովում է տնտեսական

¹⁹ В.В Разумов. Нео-институциональная экономическая теория. Учебное пособие. 2005.стр 338

հարաբերությունների մասնակիցների գործողությունների կոորդինացումը և արտադրության առավելագույն արդյունավետությունը: Հետևաբար, շուկայական գործարք կատարելիս պահանջվի էական ջանքեր չի պահանջվի գործադրել շուկայական գործարք կատարելիս, որի դեպքում գները հանդես են գալիս որպես ռեսուրսների բաշխման և արդյունավետ հավասարակշռության հաստատման հիմնական գործիք:

20-րդ դարասկզբին ԱՄՆ տնտեսագետներն, ակտիվորեն կատարելով տնտեսության մենաշնորհացման միտումների վերլուծություն և աջակցելով կառավարության հակատրեստային քաղաքականությանը, հանդիսացան վերահսկողության հայեցակարգի առաջնորդներ:

Ամերիկացի տնտեսագետ Բեն Սելիգմենը Ինստիտուցիոնալիզմը բնորոշեց որպես <<ձևականության դեմ ապստամբություն>>, այլ կերպ ասած տնտեսագիտության տեսության մեջ արտացոլվում էին ոչ միայն ֆորմալ մոդելները և տրամաբանական սխեմաները, այլև իրական կյանքն իր բազմազանություններով հանդերձ: Ամերիկացի հետազոտող Ռոբերտ Հայլբրոնները նշել է. <<Տնտեսագիտությունը վերջապես դուրս եկավ իր նախկին՝ արտադրության և բաշխման սահմաններից և այժմ կարող է իր իրավասությունները տարածել ընդարձակ մի տարածքի վրա, որը տարածվում է ընտանեկան հարաբերություններից մինչև սպորտը, հնէագիտությունից մինչև պետական իրավունքը>>²⁰:

<<Ինստիտուցիոնալիզմ>> հասկացությունը ներմուծվեց տնտեսագիտության մեջ Ուիլտոն Համիլտոնի կողմից (1918 թ.): Ինստիտուցիոնալիստները որպես տնտեսության շարժիչ ուժեր՝ նյութական գործոններին համատեղ կարևորում էին նաև ոչ նյութական՝ հոգևոր, բարոյական, իրավական և այլ գործոնները՝ դիտարկելով վերջիններս էվոլյուցիոն համատեքստով: Ինստիտուցիոնալիզմը, որպես վերլուծության առարկա առաջադրեց սոցիալ-տնտեսական զարգացման ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ոչ տնտեսական հիմնախնդիրները: Ընդ որում, հետազոտության օբյեկտները, ինստիտուտները չեն տարանջատվում որպես առաջնային կամ երկրորդային և չեն հակասում միմյանց:

²⁰ <https://books.google.ru/books?id>

Հարկ է նշել, որ Ինստիտուցիոնալիզմն ունեցել է էվոլյուցիոն երեք փուլ.

Առաջին փուլ – XIX դարի 90-ական թվականներ: Ներկայացուցիչներն էին Թ. Վերլենը, Ջ. Կոմոնսը, Ու. Միտչելը: Ինստիտուցիոնալիզմի հիմնադիր Թ. Վերլենը (1856–1929) համարում էր, որ վերջինիս հետազոտության առարկա պետք է հանդիսանա մարդկային գործունեությունն՝ իր բոլոր դրսևորումներով²¹: Ջ. Քոմոնսը (1862–1945) ձևավորեց և զարգացրեց ինստիտուցիոնալիզմի իրավական բաղադրիչը: Նա իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց տնտեսական հարաբերությունների գործունեությունն ապահովող իրավական ինստիտուտների վրա²²:

Ու. Միտչելը (1874–1948) հանդիսանում է ինստիտուցիոնալիզմի «կոնյունկտուրային» (կամ «էմպիրիկ») ուղղության հեղինակը: Տնտեսական վերլուծության մեջ որպես գործիք կիրառելով վիճակագրական մոդելները, վերջինս իր հետազոտության հիմնական ուղղությունը կենտրոնացրեց գործարար ակտիվության պարբերաշրջանների վրա: Նշենք, որ տեսության մեջ Միտչելը կիսում էր ինստիտուցիոնալիզմի հիմնական գաղափարը, այն է՝ տնտեսության նկատմամբ հասարակական վերահսկողության ուժեղացումը: Նա առաջարկեց ստեղծել գործազրկության ապահովագրման պետական համակարգ, ինչպես նաև ներմուծել ամերիկյան տնտեսության ինդիկատիվ պլանավորման պրակտիկա²³:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է XX դարի 40-70-ական թվականները: Հիմնական ներկայացուցիչներն են Ջ. Մ. Կլարկը, Ջ. Գելբրեյթը և այլք: Վերջիններս իրենց ուշադրությունը սևեռեցին կապիտալիզմի սոցիալ-տնտեսական հակասությունների, ինչպես նաև ռուզվելտյան <<նոր քաղաքականության>> բարեփոխումների իրականացման համար առաջարկությունների մշակման վրա²⁴:

Երրորդ փուլը սկիզբ է առել XX դարի 70-ական թվականներին, որը տնտեսագիտության տեսության մեջ բնորոշվեց Նեոինստիտուցիոնալիզմ անվանումով:

²¹ Московский А.И. Институциональная перспектива современной экономической теории // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. 2004. №3. С. 62-63.

²² Институциональная теория: курс лекций / Под общей редакцией А.И. Добрынина, Н.В.Манохиной. – Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет, 2006.–С. 5

²³ Блауг М. Митчел, Уэсли Клар // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2008. — С. 218-221. — 352 с.

²⁴ Институциональная теория: курс лекций / Под общей редакцией А.И. Добрынина, Н.В.Манохиной. – Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет, 2006.–С. 5

Այս ուղղության ներկայացուցիչներն են ամերիկյան տնտեսագետներ՝ Նոբելյան մրցանակակիրներ Ռ.Քոուզը, Զ.Բյուկենենը, Գ.Մյուրդալը²⁵:

Նեոինստիտուցիոնալիզմի երկու հիմնադրույթներն են. առաջին՝ սոցիալական ինստիտուտները ունեն կարևորություն և երկրորդ՝ վերջիններս կարող են վերլուծվել նեոդասական ստանդարտ գործիքակազմի միջոցով: Սրանում է կայանում նոր ինստիտուցիոնալիզմի տարբերությունը հին ինստիտուցիոնալիզմից. ինստիտուցիոնալիզմի վաղ ներկայացուցիչները տնտեսության տարբեր վերլուծությունների համար կիրառում էին այլ գիտությունների մեջ ընդունված մեթոդներ (իրավունք, հոգեբանություն և այլն), իսկ նորերը ընդհակառակը, կիրառում էին տնտեսական գործիքներ այնպիսի արտաշուկայական երևույթների հետազոտության համար, ինչպիսիք էին ռասայական խտրականությունը, ամուսնությունները, հանցագործությունները, խորհրդարանական ընտրությունները և այլն:

Մեթոդաբանական առումով նեոինստիտուցիոնալիստները հակված էին «մեթոդաբանական անհատականացմանը», համաձայն որի հասարակական գործընթացի իրական գործող <<դերակատարները>> անհատներն են հանդիսանում: Ավանդական նեոդասական տեսությունը, որի շրջանակներում որպես տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտներ հանդես են գալիս ֆիրմաները և պետությունը, քննադատվում էր այն բանի համար, որ շեղվել էր անհատականություններից: Նեոինստիտուցիոնալիստների մեթոդաբանությունը ենթադրում էր, որ հասարակությունը գոյություն չունի իր անհատներից անկախ: Այսպիսի մոտեցումը թույլ տվեց խորացնել ու հարստացնել միկրոտնտեսական վերլուծությունը՝ դիտարկելով նաև տնտեսական կազմակերպությունների միջև ձևավորվող ինստիտուցիոնալ հարաբերությունները:

Նեոինստիտուցիոնալիստական տեսության երկրորդ մեթոդաբանական առանձնահատկությունը կայանում է տնտեսական սուբյեկտների սահմանափակ ռացիոնալության մասին ենթադրության մեջ: Վերջինս հիմնվում է այն բանի վրա, որ մարդը որոշում կայացնելիս հիմնվում է ոչ լիարժեք և ոչ կատարյալ տեղեկատվության

²⁵Coase, Ronald The New Institutional Economics // The American Economic Review, Vol. 88, No. 2, Papers and Proceedings of the Hundred and Tenth Annual Meeting of the American Economic Association. (May, 1998), p. 72.

վրա, ինչը շատ թանկարժեք ռեսուրս է: Դրա հետևանքով տնտեսական հարաբերությունների մասնակիցները ստիպված են ոչ թե օպտիմալ որոշումներ ընդունել, այլ այնպիսի որոշումներ, որոնք բխում են տեղեկատվական սահմանափակությունից:

Նեոինստիտուցիոնալիզմի երրորդ մեթոդաբանական առանձնահատկությունը կապված է այն բանի հետ, որ ընդունվում է <<այլընտրանքային վարքագծի>> դրսևորման հնարավորությունը: Դասական տեսության մեջ այլընտրանքային վարքագիծը չէր դիտարկվում, քանի որ կատարյալ տեղեկատվության տիրապետումը բացառում է դրա գոյությունը:

Այսպիսով, նեոինստիտուցիոնալիստները հրաժարվեցին նեոդասական տեսության պարզեցված հիմնադրույթներից (կատարյալ տեղեկատվության հասանելիություն, տնտեսական սուբյեկտների լրիվ ռացիոնալություն և այլն), ընդգծելով, որ տնտեսվարող սուբյեկտները գործում են բարձր գործարքային ծախքերի, ոչ հուսալի պայմանագրերի և սեփականության իրավունքների ոչ հստակ սահմանման, համատարած ռիսկերի և անորոշության պայմաններում:

Ֆիրման ի սկզբանե հանդիսացել է ձեռնարկատիրության հիմնասյունը և եղել է շուկայական տնտեսության գործունեության արդյունք: Տնտեսական զարգացման և գիտատեխնիկական առաջընթացի հաջորդ փուլերում դրա գործառույթները ընդարձարկվեցին, իսկ դերակատարությունն էլ ավելի բարձրացավ: <<Ֆիրմա>> եզրույթը՝ իտալերեն *firma*-ստորագրություն բառից, առավել վաղ շրջանում նշանակել է ձեռնարկատիրոջ <<առևտրային անուն>>: Ներկայում այն բիզնեսի կազմակերպչական կառույց է, տնտեսության բոլոր ճյուղերում ձեռնարկատիրական միավոր, որն ունի ոչ միայն իրավաբանական այլև իրական տնտեսական ինքնուրույնություն: <<Ֆիրմա>> եզրույթը ժամանակակից տնտեսագիտության մեջ միանշանակ չի մեկնաբանվում: Մեկնաբանություններն իրարից տարբերվում են այն առումով, թե ֆիրմաների որ տեսակը, կամ ֆիրմաներում ընթացող որ գործընթացներն են հաշվի առնվում կոնկրետ դեպքերում: Այս առումով, խնդիրը լրացուցիչ բարդանում է նաև բնորոշումների անհստակության պատճառով, քանի որ <<ֆիրմա>> հասկացությանը զուգահեռ գործածվում է նաև <<ձեռնարկատիրություն>> տերմինը,

ընդ որում՝ որոշ հետազոտողների կողմից դրանք օգտագործվում են որպես հոմանիշներ, ոմանք էլ դրանք տարանջատում են ըստ իմաստի և բովանդակության: Ի. Շումպետերը կիրառում էր <<ձեռնարկատիրություն>> տերմինը՝ նկատի ունենալով <<նոր նախաձեռնությունների մարմնավորումը և իրականացումը>>²⁶: Ամերիկացի հայազգի տնտեսագետ Ա.Ալյանը բնորոշում է ֆիրման որպես առանձնահատուկ և <<ընդհանուր բնույթի>> ռեսուրսների համախումբ, որոնք <<համատեղված են (պարտավորեցնող) պայմանագրերով>>: Մեկ այլ հետազոտող՝ Գ. Կլեյները, ինչպես և Ի. Շումպետերը կիրառում էր <<ձեռնարկատիրություն>> տերմինը. առաջինը այս տերմինի տակ հասկանում էր <<կազմակերպություն, որն ինքնուրույն և մշտական հիմունքներով արտադրում է ապրանքներ և մատուցում է ծառայություններ, որոնք պետք է սպառվեն այդ կազմակերպության շրջանակներից դուրս, ինչպես նաև կազմակերպություն, որն իրականացնում է ռեսուրսների վերարտադրություն>>²⁷:

Ֆիրմաների ուսումնասիրության տեխնոլոգիական մոտեցումը ձևավորվել է միկրոտնտեսական գործընթացների վերաբերյալ նեոդասական հայացքներով: Տնտեսագիտական գրականության մեջ այս մոտեցման շրջանակներում հիմնականը ֆիրմայի օպտիմալ չափի և արտադրության մասշտաբի խնդիրն է²⁸ :

Նեոդասական հարացույցում ֆիրման հանդես է գալիս որպես <<սև արկղ>> (գծանկար 1.2.1)՝ անթափանց և ներքին կառուցվածքից զուրկ, ռեսուրսները՝ ապրանքի վերածման մեխանիզմ²⁹.

Արտադրական ֆունկցիա

Գծանկար 1.2.1. Ֆիրմայի նեոդասական վերլուծության մեխանիզմը³⁰

²⁶ Шумпетер, Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; пер. с нем. В.С. Автономова [и др.]. – М.: Прогресс, 1992. 255с., – с.69

²⁷ Клейнер, Г. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Клейнер // Вопросы экономики. – 2002. – № 10. – С. 51

²⁸ Теория фирмы / Сост. и общая ред. вып. В.М. Гальперина. – СПб.: Экон. Шк., 1995. – с.231

²⁹ Лукша, П. Экономическая организация: на пути к синтетической теории /П. Лукша, М. Белоусенко //Вопросы экономики. – 2006. – №2. – с. 99

³⁰ Կազմվել է հեղինակի կողմից

Այս տեսության մեջ ֆիրմայի գոյությունը ընդունվում է որպես տրված փաստ և, ըստ էության, ուշադրության չի արժանանաում ֆիրմայի առաջացման նախապայմանները, ինչպես նաև վերջինիս ներքին կառուցվածքի առանձնահատկությունների, կառավարման, շուկաների, արտադրանքների և տեխնոլոգիաների ընտրության հետ կապված հարցերը: Այս մոդելում մենեջմենթը լուծում է միայն մեկ խնդիր՝ որոշել շահույթը առավելագույնի հասցնող արտադրության թողարկման ծավալը: <<Ստանդարտ մեկնաբանությամբ, որն ընդունված է ժամանակակից տեսության մեջ, ֆիրման ընկալվում է որպես արտադրական հնարավորությունների ամբողջություն, որը հետապնդում է շահույթ ստանալու նպատակ >>³¹:

Նկարագրված տեխնոլոգիական մոտեցմանը փոխարինող տարբերակ մշակվեց նաև ինստիտուցիոնալ տեսության շրջանակներում: Համաձայն այս մոտեցման՝ ֆիրմայի ուսումնասիրման կենտրոնական խնդիրը ոչ թե շահույթի առավելագույն չափի հասցնելու պայմանն է, այլ ֆիրմայի առաջ գալու ֆենոմենի, զարգացման օրինաչափությունների, և վերջապես վերացման խնդրի բացատրությունը: Այս տեսության մեջ նաև կիրառվում են այնպիսի հիմնական հասկացություններ, ինչպես օրինակ գործարքային ծախքեր, այլընտրանքային վարքագիծ, տեղեկատվության անհամաչափություն, ռեսուրսների յուրահատկություն, պայմանագրային հարաբերություններ և այլն³²:

Ինստիտուցիոնալ տեսության շրջանակում ֆիրման շատ հաճախ դիտարկվում է որպես տնտեսական կազմակերպություն, որը տնտեսական համակարգման առումով այլընտրանք է համարվում շուկային՝ տնտեսական համակարգման առումով:

Գործարքային ծախքերի տեսության հիմնադիր Ռ. Քոուլն առաջարկեց մեկնաբանել ֆիրման որպես փոխշահավետ պայմանագրերի ամբողջություն և այսօրինակ մեկնաբանությունը թույլ է տալիս հասկանալ, որ ֆիրմայի ի հայտ գալը պայմանավորված է նախ և առաջ շուկայական մեխանիզմների գործարկման արդյունքում գնագոյացման մեխանիզմով առաջացող ծախքերի գոյությամբ: Տվյալ

³¹ Демсец, Г. Еще раз о теории фирмы / Природа фирмы: Пер. с англ., под ред. О. Уильямсона и Дж. Уинтера. – М.: Дело, 2001. – с.270

³² Коуз, Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскер; Науч. ред. Р. Левит. – Нью-Йорк: Телекс, 1993. – с.33-34

պարագայում, կազմակերպություն ստեղծելու և ձեռնարկատիրոջը ռեսուրսները կառավարելու իրավունք տրամադրելով՝ կարելի է տնտեսել որոշ շուկայական ծախքեր: Ձեռնարկատերը կատարում է իր գործառույթները ավելի քիչ ծախքերով, քանի որ ստանում է արտադրության արդյունքները ավելի ցածր գներով, քան առանձին շուկայական գործառնությունների դեպքում:

Սկզբնական շրջանում գործարքային ծախքերը Ռ. Քոուզի կողմից բնորոշվեցին որպես <<շուկայական մեխանիզմների գործարկման ծախքեր>>: Հետագայում, այս բնորոշումը ստացավ առավել լայն իմաստ: Այն սկսեց դիտարկվել որպես ծախքերի ցանկացած տեսակներ, որոնք ուղեկցում են տնտեսվարող սուբյեկտների փոխգործակցությունն, անկախ այն բանից, թե որտեղ է այն ընթանում՝ շուկայում, թե ֆիրմայում, քանի որ գործնական համագործակցությունը հիերարխիկ կառույցներում (այնպիսիք, ինչպիսիք ֆիրմաներն են) նույնպես ազատ չեն կորուստներից: Բ.Դալմանի կողմից առաջ քաշված բնորոշման համաձայն՝ գործարքային ծախքերը ներառում են տեղեկատվության հավաքագրման և մշակման, բանակցությունների անցկացման, որոշումների ընդունման, պայմանագրերի կատարման նկատմամբ վերահսկողության և դրանք հարկադիր կատարումն ապահովող ծախքեր:

Սոցիալական ծախքերի վերլուծության խնդիրը Քոուզին բերեցին այն եզրահանգման, որը Զ. Սթիգլերն անվանեց <<Քոուզի տեսություն>>: Համաձայն այդ տեսության՝ եթե բոլոր կողմերի սեփականության իրավունքները մանրամասն որոշակիացված են, իսկ գործարքային ծախքերը հավասար են զրոյի, ապա վերջնական արդյունքը կախված չէ սեփականության իրավունքի փոփոխումից:

Ըստ Թ. Էգերտսոնի, ով ներկայացրեց Քոուզի ընդհանրացված թերոեմը՝ «Երկրի զարգացումը և տնտեսական աճը հիմնականում կախված չեն գոյություն ունեցող կառավարության ձևից, եթե տնտեսական և քաղաքական ոլորտներում գործարքային ծախքերը հավասար են զրոյի»³³:

Ըստ էության, եթե գործարքային ծախքերը հավասար են զրոյի, ապա սա նշանակում է, որ՝

³³ Eggertsson, Thrainn. [Economic behavior and institutions](#) (Cambridge: Cambridge University Press), 1990, 401p.

- բոլորն արդեն գիտեն ամեն ինչ և նորի մասին իմանում են արագ կերպով: Բոլորն իրար հասկանում են իդեալական կերպով, այսինքն, <<բառեր անհրաժեշտ չեն>>:
- բոլորի սպասելիքները և հետաքրքրությունները համաձայնեցված են բոլորի հետ:
- պայմանների փոփոխությունների համաձայնեցումը կկատարվի ակնթարթորեն:
- այլընտրանքային վարքագծի ցանկացած դրսևորում բացառվում է:
- ցանկացած ապրանքի կամ ռեսուրսի համար առկա են փոխարինող ապրանքների և ռեսուրսների բազմություն:

Այս պայմաններում սեփականության իրավունքի սկզբնական բաժանումը բացառապես չի ազդում արտադրության կառուցվածքի վրա, քանի որ վերջնական հաշվարկով յուրաքանչյուր իրավունք կհայտնվի այն սեփականատիրոջ ձեռքերում, որը կարող դրա համար առաջարկել ամենաբարձր գինը՝ այդ իրավունքն առավել արդյունավետ կիրառելու հիման վրա :

Գործարքային ծախքերի տեսաբաններին հաջողվեց ընդգծել ֆիրմայի էությունը բնորոշող կարևորագույն գծեր, ինչպիսիք են պայմանագրերի բարդ ցանցի ձևավորումը, գործնական հարաբերությունների երկարաժամկետ բնույթը, հատուկ ակտիվներում ներդրումները և այլն: Բոլոր բացատրությունները, որոնք զարգացրել են Քոուլի գաղափարները, սերում էին ֆիրմայի վերաբերյալ եղած ընդհանուր պատկերացումներից, այն է՝ ֆիրման դիտարկելով որպես գործարքային ծախքերի տնտեսման գործիք:

Հարկ է նշել, որ Քոուլի գաղափարները միանգամից չընկալվեցին և չընդունվեցին և վերջիններս բազմաթիվ ամերիկացի տնտեսագետների, հատկապես Չիկագոյի համալսարանի պրոֆեսորների լուրջ առարկությունների պատճառ հանդիսացան: Մասնավորապես, Գ. Դեմսեցը քննադատության ենթարկեց ֆիրմաների տեսությունը՝ գործարքային ծախքերի տեսանկյունից՝ մատնանշելով դրա այն թերությունը, որ վերջինս հաշվի չի առնում արտադրության ծախքերը, որը հանգեցնում է ֆիրմաների միջև տարբերությունների անտեսման, եթե դրանք կապված չեն միմյանց հետ վերահսկողության գործառույթով: Լրացնելով այս բացը՝ նա առաջարկեց ֆիրման բնորոշել որպես <<տեխնոլոգիական, անձնական, մեթոդաբանական առանձնահատկությունների և կարգերի համախումբ ու այս ամենը շրջապատված է և

սահմանազատված է արտաքին աշխարհից ֆիրմային բնորոշ տեղեկատվության մեկուսացված շերտով, և անհնար է հեշտությամբ փոփոխել կամ կրկնօրինակել այդ համախումբը>>³⁴ :

Ֆիրմայի ինստիտուցիոնալ տեսության զարգացման մեջ հատուկ դերակատարություն ունեցավ նաև Օ. Ուիլյամսոնը: Նախևառաջ, նա ճշգրտեց գործարքային ծախքերի վերաբերյալ եղած պատկերացումները՝ որպես ծախքեր՝ կապված յուրահատուկ ակտիվների առկայության հետ: Ուիլյամսոնը յուրահատուկ ակտիվներին վերագրում է այն ներդրումները, որոնք հարմարեցված են որոշակի գործընկերոջ հետ փոխհարաբերության համար և անվերադարձելի են³⁵: Յուրահատուկ ակտիվներին բնորոշում տալով՝ Ուիլյամսոնը հղում է կատարում նմանատիպ ներդրումների վերաբերյալ պատկերացումներին, որոնք արտահայտվել են Մարշալի կողմից³⁶: Դրանով Ուիլյամսոնը ընդունում է որոշակի օրգանական կապի գոյությունը՝ ի ինստիտուցիոնալ տեսության և նեոդասական հայեցակարգի միջև:

Ուիլյամսոնը մեկնաբանում է ֆիրմայի տեսությունը որպես ոչ կատարյալ պայմանագրերի տեսություն (Ուիլյամսոնի տերմինով՝ հարաբերակցային պայմանագրեր)³⁷: Եթե պայմանագրերը լինեին կատարյալ, ապա ֆիրմաների գոյության կարիքը չէր լինի և կատարյալ պայմանագրերը կփոխարինեին ֆիրմային, Սակայն, կատարյալ պայմանագրեր գործնականում անհնար են կամ էլ բավական թանկարժեք: Սա կարելի է կապակցել մինիմալ պետության գաղափարախոսության հետ, այն առումով, հասարակության զարգացմանը զուգընթաց գործարքները, որոնք նախկինում իրականացվում էին չգիտակցված բարոյական և սոցիալական նորմերի հիման վրա, ավելի ու ավելի են ձեռք բերում ֆորմալ բնույթ և դրանց իրագործումը սկսում է իրականացվել ավելի տեսանելի և կանոնակարգված պաշտոնական ինստիտուտների կողմից: Այստեղից ակնհայտ է դառնում, որ շուկաների գոյության

³⁴ Demsetz, H. Costs of Transacting / H. Demsetz // Quarterly Journal of Economics. – 2000. – V. 81. № 1. – P.243

³⁵ Уильямсон, О. Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – с105,109

³⁶ Williamson, O. The Firm as a Nexus of Treaties: an Introduction. In The Firm as a Nexus of Treaties / O. Williamson. – L., 1990. 358p., p.12

³⁷ Уильямсон, О. Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – с.48

համար որոշ ինստիտուտների և դրանց գործառույթների գոնե պարզագույն տարբերակն անհրաժեշտ է:³⁸

Ֆիրմայի ինստիտուցիոնալ տեսությունն իր հետագա զարգացումը ստացավ սեփականության իրավունքի տեսության մեջ, որի շրջանակներում այդ մոտեցումը զարգացվեց Խարտի, Գրոսմանի և Մուրի կողմից:

Ժամանակակից տնտեսական տեսության մեջ սեփականության իրավունքները դիտարկվում են որպես իրավունքների ամբողջություն, այսինքն որպես հասարակության կողմից սահմանափակվող (պետական օրենսդրությամբ, ադմինիստրատիվ կարգադրություններով, սովորույթներով, ավանդույթներով և այլն) վարքագծի կանոններ, որոնք առաջանում են որպես բարիքների գոյության արդյունք և վերաբերում են դրանց կիրառմանը³⁹:

Խարտը, Գրոսմանը և Մուրը դիտարկում են սեփականությունը որպես ակտիվների օգտագործման բոլոր հնարավոր միջոցների որոշարկման իրավունք, որոնք հակասության մեջ չեն մտնում նախորդ պայմանագրերի, սովորույթների և օրենքների հետ:

Սեփականության իրավունքի տեսակետից ֆիրման մեկնաբանվում է որպես նյութական և ոչ նյութական ակտիվների նկատմամբ իրավունքների համախումբ, ինչպես օրինակ սարքավորում, պահուստային ապրանքանյութական արժեքներ, անշարժ գույք, պատենտներ, կանխիկ միջոցներ, բանկային հաշիվներ, վարկանիշ և այլն: Ակտիվների տնօրինողն ունի դրանց վերահսկողության վերջնական իրավունք և որոշում է ակտիվների կիրառման տարբերակներն այն դեպքերում, երբ պայմանագիրը այդ մասին լռում է:

Վ.Ա. Լոգաչովը իր «Գիտելիքներ ֆիրմայի նորագույն տեսության մասին» (2007) հոդվածում նշում է, որ ֆիրմաների նորագույն տեսության մեթոդաբանական հիմքերը պետք է լինեն նեոդասական և նեոինստիտուցիոնալ տեսությունները, ինչպես նաև

³⁸ Գաբրիելյան Վ., Սարգսյան Հ. Տնտեսության հանրային հատվածի ընդհանուր բնութագիրը-Հանրային կառավարում գիտական հանդես,(2)2009թ., էջ 60

³⁹ Кожекин, Ю.П. Экономическая теория Ч. 1: Ч. 1 / Ю.П. Кожекин. - Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2003. 285с., –с. 38

<<տեսությունների վրա հիմնված ֆիրմայի տեսությունը>>, որն առաջարկվում է մենեջմենթի ոլորտի մասնագետների կողմից⁴⁰:

Հիմք ընդունելով ներկայում ֆիրմայի վերաբերյալ գերակայող ինստիտուցիոնալ հայեցակարգերը ֆիրման նպատակահարմար է դիտարկել նաև սեփականության իրավունքի դիտանկյունից:

Գործարքային ծախքերի տեսությունը հետազոտվել է նաև ռուս տնտեսագետների կողմից: Այս տեսության ժամանակակից ներկայացուցիչներն են Ս. Մալախովը, Վ. Կոկորևը, Ս. Բորսուկովը, Ա. Շաստիկոն, Ռ. Կապելյուշնիկովը և այլն: Այսպես օրինակ, Մալախովը դիտարկել է գործարքային ծախքերը ռուսաստանյան տնտեսության մեջ: Կոկորևը վերլուծել է դրանց դինամիկան, Բորսուկովը ուսումնասիրել է գործարքային ծախքերի դրսևորումները փոքր բիզնեսի ձեռնարկություններում:

Ամփոփելով, հարկ է նշել, որ շնորհիվ գործարքային ծախքերի վերաբերյալ հետազոտությունների՝ ժամանակակից տնտեսագիտական տեսությունը դարձել է իրականությանն առավել մոտ՝ հնարավորություն ընձեռելով այդ հետազոտությունները լայնորեն կիրառել գործարար պրակտիկայում:

⁴⁰ Логачев, В. А. Знание в новейших теориях фирмы / В. А. Логачев, Е. Е. Жернов //ЭКО. – 2007.- №9. – с. 119

1.3. Գործարքային ծախքերի դասակարգման հիմնական մոտեցումները

Տնտեսագիտության մեջ գործարքային ծախքերի տեսակների դասակարգման բազմազանությունը հիմնախնդրի հետազոտական մոտեցումների բազմաշերտության արդյունք է: Պետք է փաստել, որ ներկայում գործարքային ծախքերի համընդհանուր ընդունելի միասնական դասակարգում գոյություն չունի:

Ստորև համակարգված կերպով ներկայացված են գործարքային ծախքերի տնտեսագիտության մեջ առավել հայտնի դասակարգումները (աղյուսակ 1.3.1).

Գործարքային ծախքերի դասակարգման հիմնական մոտեցումները⁴¹

Հեղինակներ	Դասակարգման բովանդակությունը
Մենար Կ.	-Մեկուսացման ծախքեր - տեղեկատվական - մասշտաբի -այլընտրանքային վարքի
Միլգրոմ Պ., Ռոբերտս Զ.	1 . Կոորդինացման ծախքեր - պայմանագրի դրույթների սահմանման - գործընկերների որոշման - անմիջական կոորդինացման 2. Շահադրդման ծախքեր - ոչ ամբողջական տեղեկատվության - այլընտրանքային վարքի հետ կապված
Ֆուտուբորն Է. Ռիխտեր Ռ.	-շուկայական - կառավարչական - Քաղաքական
Ուիլյամսոն Օ.	-պայմանագրի կնքումից առաջ ի հայտ եկող -պայմանագրի կնքումից հետո առաջացող
Ուոլլիս Զ., Նորտ Դ.	- մինչև փոխանակումն առաջացող - փոխանակման գործընթացում առաջացող - փոխանակումից հետո առաջացող
Էգերթսոն Թ.	-տեղեկատվության որոնման - բանակցությունների վարման - պայմանագրի կնքման - մշտադիտարկման - հարկադրման -սեփականության իրավունքի պաշտպանության

Ըստ Կ.Մենարի՝ գործարքային ծախքերի ներքո հասկացվում է «փոխանակման համակարգի գործարկման ծախսերը, կամ թե ինչ արժի շուկայի օգտագործումը՝

⁴¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից

ռեսուրսների տեղաբաշխման և սեփականության իրավունքի փոխանցման ապահովման համար»⁴²: Նա պայմանականորեն գործարքային ծախքերի մեջ առանձնացրեց հետևյալ չորս խմբերը.

- 1) մեկուսացնելու կամ առանձնացնելու ծախքեր;
- 2) տեղեկատվական ծախքեր,
- 3) շուկայի մասշտաբի ծախքեր,
- 4) այլընտրանքային վարքի ծախքեր:

Պ. Միլգրոմի և Զ. Ռոբերտսի կողմից առաջարկված մոտեցման համաձայն՝ գործարքային ծախքերը դասակարգվում են կոորդինացման և շահադրդման ծախքերի⁴³: Ընդ որում, կոորդինացման ծախքերը ներառում են երեք հիմնական բաղադրիչներ, իսկ շահադրդմանը՝ երկու:

Կոորդինացման ծախքերը ներառում են.

- պայմանագրի հիմնական պայմանների և մանրամասների որոշման ծախքերը: Այն իրենից ներկայացնում է տվյալ պահանջմունքը բավարարելու նպատակով՝ մինչև այս կամ այն ապրանքի օգտին վերջնական ընտրության կայացումը՝ շուկայի հետազոտության ծախքերը:
- գործընկերների ընտրության հետ հետ կապված ծախքերը: Դրանք կապված են պահանջարկված ապրանքներ և/կամ ծառայությունների աշխարհագրական դիրքի, շուկայում ունեցած հեղինակության, պայմանագրային պարտավորությունների կատարման ունակության և այլ հետազոտությունների հետ):
- անմիջական կոորդինացման հետ կապված ծախքերը: Բարդ գործարքներ կնքելիս անհրաժեշտություն է առաջանում որոշակի կառույցի ձևավորման, որի շրջանակներում հանդիպում են և շփվում են պայմանագրի կողմերը՝ պայմանագրի պայմանները հստակեցնելու և այն կնքելու համար: Վերջինիս նպատակը՝ բանակցությունների ընթացքի ապահովումն է: Սա կարող է լինել ինչպես կառուցվածքային միավոր, որն

⁴² Менап К. Экономика организаций / Пер. с франц.; Под ред. А.Г. Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 1996. с.30

⁴³ Милгром П.Р., Робертс Дж. Экономика, организация и менеджмент: В 2-х томах. Пер. с англ. — СПб.: Экономическая школа, 2001, Т.1 - 468с., Т.2 - 422с.

ունի իրավաբանական կարգավիճակ, այնպես էլ որոշակի հաղորդակցական կառույց կամ հարթակ, որի գործունեությունն ապահովվում է սոցիալական ու հասարակական տարբեր ինստիտուտների միջոցով:

Ինչ վերաբերվում է Պ. Միլգրոմի և Զ. Ռոբերտսի կողմից առաջարկված գործարքային ծախքերի երկրորդ խմբին՝ շահադրդման ծախքերին, ապա վերջիններս կապված են ընտրության գործընթացում առաջացող ծախքերի հետ և ներառում են.

- ոչ ամբողջական տեղեկատվության հետ կապված ծախքերը: Սուբյեկտների սահմանափակ ռացիոնալությունը թույլ չի տալիս ստանալ ամբողջական և սպառիչ տեղեկատվություն: Տեղեկատվության ոչ ամբողջականության և անորոշության պայմաններում հնարավոր է կողմերը հրաժարվեն գործարքի կատարումից, քան լրացուցիչ ռեսուրսներ վատնեն (օրինակ՝ ժամանակ, ֆինանսներ և այլն) լրացուցիչ տեղեկատվություն ստանալու և անորոշությունը նվազեցնելու համար:
- Այլընտրանքային վարքի դրսևորման հետ կապված ծախքեր: Այլընտրանքային է համարվում սուբյեկտի վարքագիծը, որն արտահայտվում է անորոշության պայմաններում տեղեկատվության մտածված մանիպուլյացիայով և գիտակցորեն այդ տեղեկատվության անհամաչափ բաշխմամբ, ինչպես նաև կատարված գործողությունների քողարկմամբ:⁴⁴ Ավելի հաճախ այսպիսի վարքագիծ հանդիպում է ընկերության ներսում, սակայն դրանց առկայությունը հնարավոր է նաև պայմանագրերի կատարման ժամանակ: Մասնավորապես, գործընկերոջ անազնվությունը հաղթահարելու համար կատարվող ծախքերը, որը կարող է կապված լինել ինչպես օրինակ վերահսկողության ավելի բարձր մակարդակ ապահովելու, այնպես էլ պայմանագրային դրույթներն ավելի հստակ ու մանրամասն շարադրելու հետ կապված լրացուցիչ ծախքերի իրականացման հետ:

⁴⁴ Шаститко А. Трансакционные издержки // Вопросы экономики. 1997. – № 7.

Մեկ այլ դասակարգում է առաջարկվել Է. Ֆուտուբորնի, Ռ. Ռիխտերի և մի շարք այլ ինստիտուցիոնալիստների կողմից: Այս մոտեցման համաձայն՝ գործարքային ծախքերը դասակարգվում են ըստ այն ոլորտների, որոնցում դրանք առաջանում են.

- շուկայական գործարքային ծախքեր, այդ թվում՝ տեղեկատվության որոնման և վերամշակման ծախքեր, բանակցությունների վարման և որոշումների կայացման ծախքեր, վերահսկողության և մոնիթորինգի ծախքեր:
- կառավարչական գործարքային ծախքեր, որոնք առաջանում են կառավարման գործընթացում:
- քաղաքական գործարքային ծախքեր՝ կապված քաղաքական և իրավական միջավայրի հետ:⁴⁵

Օ. Ուիլյամսոնի կողմից գործարքային ծախքերը դասակարգվել է՝ ելնելով գործարքի կնքման պահի՝ գործարքի կնքումից առաջ՝ «ex ante» և գործարքի կնքումից հետո՝ «ex post» տեսակների⁴⁶: Եթե որպես գործարքի փուլեր առանձնացնենք պայմանագրի մյուս կողմի փնտրելը, պայմանագրային դրույթների և մանրամասների համաձայնեցումը, գործարքի ձևակերպումը, վերջինիս վերահսկումը, ապա գործարքային ծախքերի դասակարգումը կարելի ներկայացնել հետևյալ տեսքով (աղյուսակ 1.3.2)

⁴⁵ Futuborn E., Richter R. The New Institutional Economics: An Assesment // The Institutional Economics. – 1991. – P.1-32.

⁴⁶ Уильямсон, О. Экономические институты капитализма / О. Уильямсон. – СПб.: Лениздат, 1996. – 55-59 с.

Գործարքային ծախքերի դասակարգումը⁴⁷

«Ex ante» ծախքեր	«Ex post» ծախքեր
Տեղեկատվության որոնման ծախքեր, որոնք ներառում են պոտենցիալ գործընկերոջ և շուկայում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրման հետ կապված, ինչպես նաև տեղեկատվության ոչ ամբողջական և անկատարության հետ կապված կորուստներ	Մոնիթորինգի իրականացման և այլընտրանքային վարքագծի կանխարգելման ծախքեր, որոնք վերաբերվում են գործարքի պայմանների պահպանմանը և գործարքի պայմաններից շեղման վերահսկմանը
Բանակցությունների վարման ծախքեր. ի հայտ են գալիս գործարքի պայմանների և ձևի վերաբերյալ տարվող բանակցությունների ընթացքում	Սեփականության իրավունքի մասնավորեցման և պաշտպանության ծախքեր. ներառում են դատական, արբիտրաժային ծախքերը՝ կապված պայմանագրի կատարման ընթացքում խախտված իրավունքների վերականգնման, ինչպես նաև պայմանագրով սեփականության իրավունքի ոչ պատշաճ մասնավորեցման ու ոչ բավարար պաշտպանության հետ

⁴⁷ Капелюшников, Р.И. Экономическая теория прав собственности / Р.И. Капелюшников. – М.: ИМЭМО, 1990. 29-30 с.

Աղյուսակ 1. 3. 2-ի շարունակություն

Չափման ծախքեր. ներառում են գործարքի առարկա հանդիսացող ապրանքների և ծառայությունների չափման համար իրականացվող ծախքերը	Երրորդ անձանցից պաշտպանության ծախքեր. ներառում են պայմանագրի արդյունքների նկատմամբ երրորդ կողմի հավակնություններից պաշտպանության հետ կապված ծախքերը
Գործարքի կնքման ծախքերն արտացոլում են վերջինիս իրավաբանական կամ այլ ձևով ձևակերպման հետ կապված ծախքերը	

Գործարքի կնքման փուլերի հիման վրա գործարքային ծախքերի դասակարգումը թույլ է տալիս ինչպես միկրո-, այնպես էլ մակրոմակարդակներում վերջիններիս քանակական գնահատման մեջ պարզություն մտցնել⁴⁸ :

Հավելենք, որ ըստ Օ. Ուիլյամսոնի՝ գործարքային ծախքերը կարող են դասակարգվել նաև ըստ 3 հիմնական հայտանիշների՝ յուրահատկություն, կրկնվելիություն և անորոշություն: Վերջինիս տեսակետից՝ որքան ընդհանուր, կարճաժամկետ և միանշանակ բնույթ ունի գործարքը, այնքան ավելի շատ հիմքեր կան՝ այն իրավաբանորեն չձևակերպելու կամ սահմանափակվելու միայն պարզեցված պայմանագրեր կնքելով: Եվ ճիշտ հակառակը, որքան ավելի գործարքը յուրահատուկ, կրկնվող և անորոշ բնույթ ունի, ուստի ավելի բարձր է գործարքային ծախքերի մակարդակը և այդքան ավելի մեծ խթաններ են առկա գործընկերների միջև երկարաժամկետ հարաբերություններ հաստատելու և բարդ ու մանրամասնեցված պայմանագրեր կնքելու համար: Ընդ որում, Ուիլյամսոնը հատուկ նշանակություն էր տալիս վերը ներկայացված երեք գործոններից առաջինին⁴⁹:

⁴⁸ Институциональная экономика: учебник [по направлению "Экономика" (магистратура)] / под общ. ред. А. Олейника. -М.: ИНФРА-М, 2007. – 140 с.

⁴⁹ Кураков, Л.П. Трансакционные издержки в современной рыночной экономике/ Л.П. Кураков, Г.Е. Яковлев, Е.В. Ягин.- Чебоксары: Изд-во ЧГУ, 2006.- 81 с.

Դ. Նորտի և Զ. Ուոլլիսի կողմից գործարքային ծախքերն՝ ըստ գործարքների իրականացման գործընթացի փուլերի՝ դասակարգվում են հետևյալ երեք կատեգորիայի⁵⁰.

- 1) նախնական (ex ante) գործարքային ծախքեր, որոնք առնչվում են մինչ գործարքի իրականացումը կատարվող ծախքերի հետ, օրինակ գների, հնարավոր այլընտրանքների, գործընկերոջ հուսալիության վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրում և այլն:
- 2) գործարքի ձևակերպման և փոխանակման գործընթացի ժամանակ իրականացվող (ex interim) ծախքեր, մասնավորապես, բանակցությունները և պայմանագրի կնքումը, նոտարական վավերացմամբ փաստաթղթերի ստացումը, ապահովագրությունը, հաշվարկների իրականացումը և այլն:
- 3) գործարքի կնքումից հետո իրականացվող (ex post) ծախքեր, մասնավորապես, պայմանագրային իրավունքի պաշտպանության ծախքեր, պայմանագրի կատարման նկատմամբ վերահսկողության ծախքեր, որակի վերահսկման հետ կապված ծախքեր և այլն:

Փաստացի, այս մոտեցումը գործարքային ծախքերը դիտարկում է տնտեսության մակրոմակարդակում: Նույն մակարդակում գործարքային ծախքերի դասակարգումն առավել մանրամասնեցված է ներկայացել Թ. Էգերտսոնի կողմից, որում ընդհանրացված ձևով ներկայացված են գործարքային ծախքերի լայն շրջանակ⁵¹: Այսպես, ըստ վերջինիս, գործարքային ծախքերը դասակարգվում են.

- տեղեկատվության որոնման ծախքեր,
- բանակցությունների վարման ծախքեր,
- պայմանագրերի կնքման ծախքեր,
- մշտադիտարկման ծախքեր,
- հարկադրման ծախքեր,
- սեփականության իրավունքի պաշտպանության ծախքեր:

⁵⁰ North D.C., Wallis J.J. Integration Institutional Change in Economic History // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 1994. – V.150.

⁵¹ Эгертссон Т. Экономическое поведение и институты: Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. 401с.

Առկա են նաև այլ դասակարգման մոտեցումներ, որոնց դեպքում հիմնականում, յուրաքանչյուր հետազոտող ուշադրությունը սևեռել է իր տեսանկյունից վերջիններիս ավելի հետաքրքիր ասպեկտների վրա: Այսպես, Զ. Ստիգլերը առանձնացնում է «տեղեկատվական ծախքերը», Օ. Ուիլյամսոնը՝ «այլընտրանքային վարքի հետ կապված ծախքերը», Մ. Ջենսենը և Ու. Մեքլինգը՝ «գործակալի վարքի մշտադիտարկման և վերջինիս գործողությունների սահմանափակման ծախքերը», Ի. Բրանցելը՝ «չափման ծախքերը», Գ. Հանսմանը՝ «որոշումների կոլեկտիվ ընդունման ծախքերը»: Կ. Դալմանը գործարքային ծախքերի բազմաթիվ տարատեսակների շարքին ավելացրեց նաև «տեղեկատվության հավաքագրման և վերամշակման, բանակցությունների վարման և որոշումների ընդունման, պայմանագրի վերահսկողության և իրավաբանական պաշտպանության ծախքերը»:⁵²

Գործարքային ծախքերի հետազոտության արդյունքում՝ Ռ. Քոուզի վերլուծությունը զարգացնելով, Ինստիտուցիոնալ տեսության գաղափարակիցները առաջարկեցին դասակարգման նոր մոտեցումներ՝ ելնելով գործարքի իրականացման ընթացքում առաջ գալու հաջորդականությունից⁵³.

1. Տեղեկատվության որոնման և ստացման հետ կապված ծախքեր: Մինչև գործարքի իրականացումը, հարկավոր է ունենալ տեղեկատվություն այն մասին, թե որտեղ կարելի է գտնել սպառողական ապրանքների կամ արտադրական գործոնների պոտենցիալ գնորդներ, վաճառողներ և հետազոտել գնային պայմանները: Այս տիպի ծախքերը ձևավորվում են տեղեկատվության փնտրելու և ստացման հետ կապված ժամանակի և ռեսուրսների ծախքերից, ինչպես նաև ոչ ամբողջական և ոչ կատարյալ տեղեկատվության արդյունքում առաջացած կորուստներից:

2. Չափման ծախքեր: Ցանկացած տնտեսական բարիք ունի բազմաթիվ չափման ուղղություններ, քանզի օժտված է բազում օգտակար հատկանիշներով: Գոյություն ունի բարիքների երկու հիմնական բնորոշումներ. ֆիզիկական և իրավական, և,

⁵² Дмитриева, Л. Классификация внутренних транзакционных издержек, возникающих в процессе управленческой деятельности /Л. Дмитриева, А. Хорев, Ю. Саликов //Управление персоналом. - 2009.- №17. С. 81-82

⁵³ Капелюшников, Р.И. - Категория транзакционных издержек. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. - М.: Институт коммерческой инженерии. - 1994. - № 3. - С. 31

հետևաբար, կարող ենք առանձնացնել չափման ծախքերի տարբեր տեսակներ՝ կախված տարբեր տիպերին դասվող հատկանիշներից: Ընդ որում, հարկավոր է չափել և գնահատել այդպիսի հատկանիշների առկայությունը, ինչը ենթադրում է <<չափիչ սարքավորումների>> վրա կատարվելիք, ինչպես նաև ժամանակի ծախսումներ:

3. Բանակցությունների վարման և պայմանագրի կնքման ծախքեր: Շուկան պահանջում է որոշակի միջոցների ծախսեր՝ փոխանակման գործարքների հետ կապված պայմանների հստակեցման ուղղությամբ բանակցությունների վարման, պայմանագրերի նախապատրաստման և ձևակերպման համար: Որքան շատ են գործարքի մասնակիցները և բարդ բնույթ ունի գործարքի առարկա հանդիսացող ակտիվը, այնքան բարձր են այդ ծախքերը: Վերջիններիս շարքին են դասվում նաև անհաջող կնքված, վատ ձևակերպված և ոչ բավարար հուսալի կերպով պաշտպանված համաձայնագրերից առաջացող կորուստները:

4. Մասնավորեցման և իրավունքների պաշտպանության հետ կապված ծախքեր: Հաշվի առնելով այն, որ ցանկացած բարիք ունի բազմաթիվ չափման ուղղություններ՝ կախված դրա օգտագործման ձևերից, ուստի պահանջվում է որոշակի ռեսուրսներ՝ սեփականության օբյեկտի և սուբյեկտի ճշգրիտ սահմանման և այդ իրավունքի փոխանցման համար: Մասնավորապես, որպես օրինակ կարող է ծառայել երկու հողամասերի ճշգրիտ սահմանների որոշումը: Այս օրինակում սահմանների որոշման և վեճերի կարգավորման, ինչպես նաև հողաչափման աշխատանքների իրականացման հետ կապված ծախքերը պետք է դասվեն գործարքային ծախքերի շարքին: Սեփականության իրավունքների մասնավորեցման խնդիրները, ինչպես նաև իրավունքների տարանջատումը գործնականում հանդիպում է ամենուրեք, երբ առկա են մարդկանց միջև փոխազդեցություններ՝ կապված սահմանափակ ռեսուրսների փոխանակման հետ:

5. Ոչ բարեխիղճ վարքագծի հետ կապված ծախքեր: Ոչ բարեխիղճ վարքագծի դրսևորումներն իրենցից ներկայացնում են խաբեության տարբեր դեպքերը, աշխատանքի վայրում պարապուրդը, ստանձնած պարտավորությունների թերացումը

և այլն: Այս տեսակի ծախքերը կապված են գործարքի մյուս կողմի հետ պայմանագրային վարքագծի հստակ գնահատման դժվարությունների հետ: Ըստ էության, սրանք նույն չափման ծախքերն են, որոնք սակայն վերաբերվում են ոչ թե արդյունքներին, այլ գործընթացին, և ոչ թե փոխանցվող ակտիվներին, այլ գործարքի մյուս կողմի վարքին⁵⁴:

Երբեմն կարելի է հանդիպել նաև նախապայմանագրային այլընտրանքային վարքի դրսևորման դեպքերի, մասնավորապես որակի ապահովման նպատակով տարբեր կառույցների և անհատների իրականացված գործողություններ. բարձր որակով ապրանքներ արտադրող ընկերությունների պետական աջակցություն, անկախ սպառողների միությունների գործունեություն, բարձր որակով ապրանքներ արտադրողների նպատակաուղղված քաղաքականություն (բարի համբավ, երաշխիքների տրամադրում, գովազդային լայնամասշտաբ ծախքեր, շուկա ներթափանցելու նպատակով կիրառվող էականորեն ցածր գներ և այլն):

Պետք է նշել, որ հետազոտողները հիմնականում առանձնացնում են այլընտրանքային վարքագծի երկու հիմնական տեսակները՝ «խուսափողականություն» և «շորթում»: Առաջինը բնորոշ է կազմակերպության ներսում տեղի ունեցող հարաբերություններին, իսկ երկրորդը՝ շուկայական գործարքներին: Խուսափողականությունը (shirking) տվյալ համատեքստում իրենից ներկայացնում է աշխատանքի իրականացում ավելի քիչ պատասխանատվությամբ և նվիրվածությամբ, քան նախատեսված է պայմանագրի պայմաններով: Այն դեպքերում, երբ բացակայում է գործակալի մասով արդյունավետ վերահսկողության հնարավորությունը, վերջինս կարող է գործել իր սեփական շահերից ելնելով, որը ոչ միշտ է համընկնում կազմակերպության շահերի հետ: Խնդիրը հատկապես ավելի սուր բնույթ է ստանում, երբ անձիք գործում են միասնական կամ աշխատում են թիմով և յուրաքանչյուրի ներդրումն աշխատանքի ընդհանուր ծավալում դժվար է ստույգ գնահատել: Շորթումը (holding-up) տեղի է ունենում այն դեպքերում, երբ գործարքի կողմերից մեկը որոշակի ներդրում է կատարել յուրահատուկ բնույթ

⁵⁴ Капелюшников Р. Категория транзакционных издержек. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. - М.: Институт коммерческой инженерии. - 1994. - № 3. - С. 32

ունեցող և արժեքավոր ակտիվներում: Այդ դեպքում՝ վերջինիս գործընկերների մոտ առաջանում է հնարավորություն՝ հավակնել այդ ակտիվներից ստացվելիք եկամուտների մի մասին՝ սպառնալով հակառակ պարագայում հարաբերությունների խզում: Ակնհայտ է, որ շորթումների սպառնալիքը նվազեցնում է յուրահատուկ ակտիվներում ներդրման խթանները:

6. Քաղաքականացման ծախքեր: Այս ընդհանուր տերմինով կարելի է բնորոշել կազմակերպության ներսում որոշումների կայացման հետ կապված ծախքերը: Եթե գործընկերներն օժտված են հավասար իրավունքներով, ապա որոշումները կայացվում են կոլեգիալ կարգով՝ քվեարկության միջոցով, իսկ եթե նրանք գտնվում են հիերարխիայի տարբեր աստիճաններում, ապա վերադասները միակողմանի կերպով կայացնում են որոշումներ, որոնք պարտադիր են ենթակաների համար :

Դժվար չէ նկատել, որ վերը ներկայացված դասակարգման մեջ ներառված էին միայն գործարքային ծախքերի այն տեսակները, որոնք անմիջականորեն կրում են գործարքի մասնակիցները:

Ըստ էության, շուկայական տնտեսության պայմաններում ձեռնարկությունների ծախքերը կարելի է տարանջատել հետևյալ երեք հիմնական խմբերի՝

- տրանսֆորմացիոն,
- կազմակերպչական,
- գործարքային:

Տրանսֆորմացիոն ծախքերը վերաբերում են հանդիսանում արտադրության գործընթացում արտադրական գործոնների կիրառմամբ արտադրանքի ֆիզիկական հատկանիշների վերափոխման ծախքերը: Ինչ վերաբերվում է կազմակերպչական ծախքերին, ապա դրանք ուղղված են կազմակերպության ներսում ռեսուրսների բաշխմանը և վերահսկմանը, ինչպես նաև այլընտրանքային վարքագծի դրսևորումների սահմանափակմանը:

Հարկ է նշել, որ գործարքային և կազմակերպչական ծախքերը

փոխկապակցված են և դրանցից մեկի ավելացումը հանգեցնում է մյուսի նվազեցմանը և ընդհակառակը:

Ի տարբերություն տրանսֆորմացիոն ծախքերի, որոնք առաջանում են միայն արտադրության գործընթացում, գործարքային ծախքերն ուղեկցում են ինչպես արտադրության, այնպես էլ սպառման գործընթացները:

Դ. Նորտի մեկնաբանմամբ՝ ապրանքները և ծառայությունները օժտված են բազմաթիվ հատկանիշներով, որոնց ի հայտ գալու աստիճանը փոփոխվում է դրանց մի տեսակից մյուսին անցնելիս: Բնականաբար, անհրաժեշտ հատկանիշների գնահատումը ժամանակատար է, ուստի ծախսատար է: Հետևաբար, տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտները ստիպված են որոշակի ջանքեր և ռեսուրսներ ծախսել ինչպես արտադրության գործընթացի, այնպես էլ սպառման գործընթացի տարբեր փուլերում: Նշվածից հետևում է, որ գործարքային ծախքերը կարելի է տարանջատել սպառողական և արտադրական տարատեսակների: Գործարքների ծավալների փոփոխման միտումներով պայմանավորված, գործարքային ծախքերը դասակարգվում են հաստատուն ու փոփոխուն տեսակների⁵⁵:

Երբեմն, գործարար փորձառությունում հանդիպում են այնպիսի գործարքային ծախքեր, որոնք ընդունում են որոշակի «յուրահատուկ ակտիվի» տեսք: Վերջիններս առանձնանում են նրանով, որ անհրաժեշտ են հենց տվյալ գործընկերոջ հետ կոնկրետ գործարքի կնքման համար (յուրահատուկ սարքավորումներ, որոնք չունեն այլընտրանքային օգտագործման հնարավորություն, աշխատակիցների հատուկ մասնագիտական հմտություններ և այլն): Վերջիններս առանձնանալով իրենց ավելի բարձր արտադրողականությամբ, միևնույն ժամանակ բնութագրվում են բարձ

⁵⁵ Հաստատուն ծախքերը կախված չեն գործարքների քանակից և հիմնականում կայուն են: Վերջիններս բաղկացած են գործարքների կառավարման օղակների կամ կառույցների ձևավորման և պահպանման ծախքերից (setup and running costs): Մասնավորապես, դրանց թվին են դասվում ընկերության կառուցվածքային նոր բաժինների ստեղծման, նոր բիզնես ոլորտների զարգացման, դուստր ընկերությունների գրանցման և գործարկման ծախքերը: Մակրոմակարդակում գործարքային հաստատուն ծախքերի օրինակ կարող է ծառայել նոր ապրանքի շուկայի ձևավորումը: Ինչ վերաբերվում է փոփոխական գործարքային ծախքերին, ապա վերջիններս աճում են գործարքների քանակի աճին համընթաց: Մասնավորապես, դրանց թվին են դասվում վերահսկողության ծախքերը, որոշումների ընդունման հետ կապված ծախքերը, բանակցությունների հետ կապված ծախքերը, տեղեկատվության հավաքագրման և այլ ծախքերը: Շատ հաճախ խոսվում է նաև «գործարքային կապիտալի» մասին, որը բաղկացած է հիմնական (ներդրումային գործարքային կապիտալ) և շրջանառու կապիտալներից: Առաջինն անհրաժեշտ է նոր շուկաների, ձեռնարկությունների ձևավորման համար, իսկ երկրորդը՝ ամենօրյա ծախքերի ֆինանսավորման համար, որոնք առաջանում են տնտեսական միավորների գործունեության ընթացքում:

դիսկայնությամբ (ընկերության լուծարման դեպքում այդպիսի ակտիվները չեն կարող իրացվել իրական արժեքով): Այդ ակտիվների շուկայական արժեքը անհամեմատ ցածր կլինի սկզբնական ներդրումների չափից կամ կարող է հավասարվել նույնիսկ 0-ի: Նման դեպքերում առաջանում են «անվերադարձելի ծախքեր» (sunk costs):

Գործարքային ծախքերի դասակարգման մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում գործակալական ծախքերը: Այս ծախքերը առաջանում են այն ժամանակ, երբ գործարքի մի կողմը հանդես է գալիս մյուս կողմի հանձնարարությամբ: Նմանատիպ գործարքներում երբեմն գործակալները գործում են իրենց շահերից ելնելով՝ հաշվի չառնելով գործընկերների շահերը և տրված ցուցումները: Մասնավորապես, այդպիսի դեպքերից կարելի է համարել անգործությունը (shirking), տեղեկատվության քողարկումը, լիազորությունների չարաշահումը և այլն:

Հանձնարարողը՝ վաղօրոք մտածելով գործակալի կողմից անբարեխիղճ վարքագիծ դրսևորելու հնարավորության մասին, ջանում է սահմանափակել վերջինիս գործողությունները: Առավել տարածված ձևը՝ որոշակի ծախքերի միջոցով կազմակերպել գործակալի վերահսկողության և հարկադրման յուրատեսակ համակարգ: Մյուս կողմից էլ, գործակալը, ցանկանալով ամեն գնով ներկայացնել հանձնարարողին իր ազնվությունը՝ որոշակի ծախքեր է կատարում: Սակայն, հարկ է նշել, որ այնուամենայնիվ, գործակալի վարքը իրականում որոշակիորեն շեղվում է հանձնարարողին առավելագույն օգուտներ հասցնող դասական գործելակերպից: Որպես այդ շեղման արդյունք՝ հանդես կգան այսպես կոչված «մնացորդային կորուստները» (the residual loss): Այսպիսով, որպես, գործարքային ծախքեր այս ոլորտում կհանդիսանան.

- մնացորդային կորուստները,
- հանձնարարողի կողմից վերահսկողության ծախքերը,
- գործակալի կողմից երաշխիքների ներկայացման ծախքերը:

Բացի վերը նշվածից առկա են նաև այլ դասակարգումներ, որոնք, սակայն հիմնականում տեղավորվում են վերը բերված դասակարգումների այս կամ այն ասպեկտի շրջանակներում:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ տնտեսագիտության մեջ գործարքային ծախքերի միասնական դասակարգում գոյություն չունի, առկա են մոտեցումներ, որոնցից յուրաքանչյուրը այդ ծախքերը դիտարկում է որևէ կոնկրետ տեսանկյունից:

ԳԼՈՒԽ 2. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

2.1. Գործարքային ծախքերի գնահատման յուրահատկությունները

Գործարքային ծախքերի տեսության առավել դժվար լուծելի, սակայն, միևնույն ժամանակ կարևորագույն խնդիրը, հիրավի, համարվում է այդ ծախքերի քանակական գնահատումը: Սա կապված է այն հանգամանքի հետ, որ գործարքային ծախքերը հիմնականում կրում են հավանական կամ ոչ ֆորմալ բնույթ ու չեն կարող շատ դեպքերում հաշվառվել, ի համեմատություն այն ծախքերի, որոնց մասին տեղեկատվությունը ներառված է հաշվապահական հաշվառման սկզբնական փաստաթղթերում և հաշվետվություններում:

Նշենք նաև, որ չնայած նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության (ՆԻՏ) բնագավառում ծավալուն հետազոտությունների առկայությանը, տեսական փոխզիջում այն հարցի շուրջ, թե ինչ է գործարքային ծախքը, դեռևս գոյություն չունի⁵⁶, ինչպես նաև բացակայում է ընդհանուր տեսակետ, թե ինչ կլինեն տնտեսության հետ գործարքային ծախքերի բացակայության դեպքում:⁵⁷ Օրինակ, ըստ Սթիվեն Չունգի՝ գործարքային ծախքերը գոյություն ունեն ամենուր, բացի մեկ-մարդու՝ Ռոբինզոն Կրուզոյի տնտեսությունից:⁵⁸ Իսկ ըստ Ռոնալդ Քոուզի՝ թերևս միայն բացարձակ կոմունիստական հասարակությունում գործարքային ծախքերը կլինեն զրոյական⁵⁹: Ըստ Ք. Էրրոուի՝ գործարքային ծախքերի բացահայտումը հասարակական բարիքների և ռեսուրսների բաշխման տեսության հետազոտական կարևոր օրակարգային

⁵⁶ Allen, Douglas W. 1991. "What are transaction costs?" *Research in Law and Economics* 14: 1-18., Hobbs, Jill and William Kerr. 1999. "Transaction costs." In *The Current State of Economic Science*, Vol. 4: 2111-33, edited by Shri Bhagwan Dahiya. Virender Singh, Klaes, Matthias. 2000a. "The birth of the concept of transaction costs: issues and controversies." *Industrial and Corporate Change* 9(4): 567-93.

⁵⁷ Hsiung, Bingyung. 1999. "Sailing towards the brave new world of zero transaction costs." *European Journal of Law and Economics* 8: 153-69.

⁵⁸ Cheung, Steven N. S. 1992. "On the New Institutional Economics." In *Contract Economics*, edited by Lars Werin and Hans Wijkander. Blackwell.

⁵⁹ Coase, Ronald. "Comments on Cheung." In *Contract Economics*, edited by Lars Werin and Hans Wijkander. Blackwell. 1992

խնդիրներից է⁶⁰: Ռ. Քոուզը մեկ այլ ուշագրավ միտք է արտահայտել այս առթիվ. «Հավաստիացնում են, որ առանց գործարքային ծախքերի հայեցակարգի, որը հիմնականում բացակայում է ժամանակակից տնտեսագիտության տեսության մեջ, անհնարին է հասկանալ տնտեսական համակարգի գործունեությունը, արդյունավետ վերլուծել դրա բազմաթիվ հիմնախնդիրներն ու ունենալ հիմքեր՝ տնտեսական ճշգրիտ քաղաքականության իրականացման համար»:⁶¹

Հարկ է նշել, որ չնայած գործարքային ծախքերի ընդհանուր տեսության զարգացմանը՝ քանակական գնահատման մոտեցումները բավական վիճարկելի են: Դեռևս գոյություն չունի միասնական համընդհանուր մեթոդ, որը հնարավորություն կտա գնահատել գործարքային ծախքերի մեծությունը տարաբնույթ կազմակերպություններում: Այդպիսի մեթոդաբանության մշակումը բնականաբար գիտական կարևոր հիմնախնդիր է, որը մասնավորապես թույլ կտա բացահայտել գործարքային ծախքերի առանձնահատկությունները տարբեր տիպի կազմակերպություններում և գնահատել վերջիններիս կապը տնտեսական տարբեր գործոնների հետ: Այս բնագավառում իրականացված տարբեր հետազոտություններ ցույց են տալիս, որ ժամանակակից տնտեսական համակարգերի գործունեության մեջ մեծ է գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը: Ըստ որոշ փորձագիտական գնահատականների՝ ապրանքի ինքնարժեքի մեջ գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը շուրջ 70% է⁶²: Ըստ մեկ այլ գնահատման՝ շուկայական տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը կազմում է զուտ արդյունքի գրեթե 50-60%-ը⁶³:

Ըստ փորձագիտական հետազոտությունների արդյունքների՝ տնտեսության ավանդական ճյուղերում գործող կազմակերպությունների համախառն ծախքերի մեջ

⁶⁰ Kenneth Arrow "The organization of economic activity: issues pertinent to the choice of market versus nonmarket allocation." In *The Analysis and Evaluation of Public Expenditures: the PBB System*, Joint Economic Committee Compendium, 91st Congress, 1969, 1st Section, Vol. 1. Government Printing Office: Washington, D.C., p. 48

⁶¹ Coase Ronald "The Firm, the Market and the Law". University of Chicago Press. 1988, 218p., p. 6

⁶² Лафта Дж. К. Эффективность менеджмента организации: учеб. пособие / Дж. К. Лафта – М.: Русская Деловая Литература, 1999. – 320 с., с. 217

⁶³ Неоинституциональная экономическая теория: Учебное пособие / Под ред. В. В. Разумова. М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 2005. – 338 с.

գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռն ավելի ցածր է, քան ժամանակակից և դինամիկ զարգացող ճյուղերում: Այս դեպքում դրանք աճում են 1,5-5%-ից սկսած մինչև 10-15%⁶⁴: Գործարքային ծախքերի աճի հիմնական պատճառը զարգացած երկրներում տնտեսական հարաբերությունների պոտենցիալ սուբյեկտների թվի աճն է: Վերջիններիս կողմից սեփականության իրավունքի փոխանցման հետ կապված գործարքների թվաքանակի կտրուկ աճի հետ միասին աճում է նաև դրանց հետ կապված դժվարամատչելի տեղեկատվության դերը և ծավալը: Միևնույն ժամանակ, անցումային տնտեսությամբ երկրներում գործարքային ծախքերի բարձր մակարդակը պայմանավորված է նաև նրանով, որ դրանցում մինչ այժմ մշակված չէ պետական մարմինների և մասնավոր հատվածի փոխհարաբերությունների ու փոխգործակցության գործուն մեխանիզմ: Ակնհայտ է, որ ամբողջությամբ ձևավորված չէ ինստիտուցիոնալ միջավայրը, որի արդյունքում հետազոտությունը տեղափոխվում է դեպի ներֆիրմային գործարքների կնքման ոլորտ:

Գործարքային ծախքերի գնահատման առումով տնտեսագետների շրջանում միասնական դիրքորոշում գոյություն չունի: Որոշ տնտեսագետների կարծիքով՝ գործարքային ծախքերն օժտված չեն բավարար որոշակիությամբ և, հետևաբար, չեն կարող ճշգրտորեն չափվել տնտեսական գործունեություն իրականացնող այս կամ այն սուբյեկտի գործունեության ընթացքում: Վերջինս պայմանավորված է նրանով, որ գործարքն իրենից ներկայացնում է յուրահատուկ ու ստեղծագործական գործընթաց, որի առանձին տարրերը նախօրոք չեն կարող ճշգրտորեն գնահատվել: Մասնավորապես, նախօրոք հայտնի չեն կարող լինել այն ռեսուրսների իրական արժեքները, որոնք անհրաժեշտ են գործարքի իրականացման համար: Ընդ որում, շուկայական փոխազդեցության մասնակիցների միջև գործարքային ծախքերի բաշխման խնդրի բարդությունը կայանում է նախևառաջ նրանում, որ միևնույն ռեսուրսների նկատմամբ անհատներն ունեն տարբեր նախապատվություններ:

⁶⁴ Лесных, В. Минимизация трансакционных издержек /В. Лесных, Е. Попов //Общество и экономика /Международ. ассоц. Рос. акад. наук.-М., 2005. – №5. – С.36-53.

Հակառակ նշված կարծիքին՝ գործարքային ծախքերի տեսության կողմնակիցները կարծում են, որ այդ ծախքերի ընդունումը և քանակական գնահատումը թույլ կտա առավել իրատեսական պատկերացումներ կազմել տնտեսական գործարքների արդյունավետության մասին: Ակնհայտ է, որ գործարքային ծախքերի գնահատման ոլորտում առկա են որոշակի խոչընդոտներ, մասնավորապես, շուկայի մասնակիցների ծախքերի չափման դժվարությունները (չափելի և ոչ չափելի գործարքային ծախքեր), ինչպես նաև միասնական գնահատականի ստացման համար ցուցանիշների կշռման տարբեր մեթոդների և մոտեցումների առկայությունը:

Գործարքային ծախքերը կարելի է գնահատել մի քանի եղանակներով, մասնավորապես.

- կառավարման այլընտրանքային դիսկրետ կառուցվածքների համեմատական վերլուծությամբ,
 - ծախքերի տարր առ տարր տարանջատմամբ՝
- շուկա մուտք գործելու ծախքեր (ֆիրմայի գրանցում, լիցենզիայի կամ արտոնագրի ստացում և այլն),
 - սեփականության իրավունքի փոխանցման ծախքեր,
 - պայմանագրերի կնքման և պայմանագրային իրավունքների պաշտպանության ծախքեր,
 - ֆիրմայի ներսում որոշումների ընդունման հետ կապված ծախքեր և այլն:
- Ինչ վերաբերվում է չափման կոնկրետ մեթոդներին, ապա դրանցից կարող ենք առանձնացնել հետևյալները.
1. պետական վիճակագրական և այլ հրապարակվող պաշտոնական տվյալների վերլուծության մեթոդ: Այս մեթոդը նշված մեթոդներից թերևս ամենաճշգրիտն է համարվում, քանի որ հիմնվում է հրապարակվող պաշտոնական տվյալների վրա:
 2. Գործարքային ծախքերի մասնակիացման մեթոդ, որի դեպքում տնտեսության ընդհանուր գործարքային ծախքերի մակարդակը մասնավորեցվում է առանձին ճյուղերի և կազմակերպությունների համար: Այս մեթոդը բնականաբար չի ապահովում

բարձր ճշգրտություն և միայն մոտավոր պատկերացումներ է տալիս գործարքային ծախքերի մակարդակի մասին:

3. Տնտեսվարող սուբյեկտների հարցումների կամ վերջիններիս կողմից հարցաթերթիկների հիման վրա տվյալների հավաքագրման մեթոդ: Այս մեթոդը բավական աշխատատար է և նախորդի նման միայն մոտավոր ճշգրտություն կարող է ապահովել: Բացի այդ, այստեղ առկա է որոշակի սուբյեկտիվություն՝ կապված տարբեր ընտրանքային խմբերի ձևավորման հետ:

4. Գործարքի արժեքի մեջ գործարքային ծախքերի ընդհանուր մասնաբաժնի մոտավոր հաշվարկի մեթոդ, որը նույնպես կարող է միայն մոտավոր պատկերացումներ տալ գործարքային ծախքերի չափի մասին: Այն հիմնվում է նախկին փորձի և մի շարք այլ կողմնորոշիչ տվյալների վրա:

5. Փորձարարական մեթոդ: Այս մեթոդի դեպքում հատուկ գիտելիքների կիրառմամբ իրականացվող հետազոտությունների արդյունքում հնարավոր է գործարքային ծախքերը ճշգրտորեն չափել, սակայն ունի սահմանափակ կիրառություն:

Բնականաբար, կախված կիրառված մեթոդից՝ գործարքային ծախքերի գնահատման արդյունքները կարող են զգալիորեն շեղվել միմյանցից:

Գ. Սայմոնի կարծիքով՝ գործարքային ծախքերի չափման խնդիրը տարաբնույթ պայմանագրերի կնքման (կոնտրակտացիայի) դեպքերում կարող է լուծվել վերջիններիս համադրման միջոցով: Կառավարման այլընտրանքային դիսկրետ կառուցվածքների (discrete structural alternatives) համեմատությունը շատ հաճախ կարող է իրականացվել առանց բարդ մաթեմատիկական ապարատի կիրառման կամ սահմանային մեծությունների հաշվարկման: Որպեսզի ցույց տրվի այդ մեծությունների անհամապատասխանությունը՝ պետք չէ կատարել բարդ հաշվարկներ, ինչը կպահանջվեր մասնավորապես այն պայմանների որոշակիացման համար, որի պարագայում համեմատվող մեծությունների սահմանային արժեքների միջև կապահովվի հավասարությունը:

Որոշ տնտեսագետներ առաջարկում են յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքի համար հստակեցնել գործարքային ծախքերի դրսևորումները, մասնավորապես, մի դեպքում դրանք կլինեն շուկա ներթափանցելու ծախքերը (ընկերության գրանցում, գործունեությամբ զբաղվելու համար լիցենզիայի կամ արտոնագրի ստացում և այլ), մյուս դեպքում՝ սեփականության իրավունքի փոխանցման հետ կապված, մեկ այլ դեպքում՝ պայմանագրերի կնքման և պայմանագրային իրավունքների պաշտպանության, չորրորդ դեպքում՝ ֆիրմայի ներսում որոշումների ընդունման հետ կապված ծախքերը և այլն: Այսպիսով, տարր առ տարր տարանջատման դեպքում՝ նշված ծախքերի բաղադրիչները կարող են առավել մեծ ճշգրտությամբ չափվել:

Եթե կնքված գործարքների ներքո ընկալենք ֆորմալ ինստիտուտները, իսկ այդ պայմանագրերի իրականացումն ապահովող նորմերի տակ՝ ոչ ֆորմալ ինստիտուտները, ապա հնարավոր է որակական մակարդակում մոդելավորել գործարքային ծախքերի կախվածությունը՝ տնտեսական համակարգերի հիմնական ինստիտուցիոնալ պարամետրերից: Տվյալ դեպքում, գործարքային (տրանսակցիոն) ֆունկցիան կունենա հետևյալ տեսքը.

$$C=B*N\lambda/(F\mu+I\nu) \quad (1)$$

Որտեղ՝

C–ն՝ ֆիրմայի գործարքային ծախքերն է,

B–ն՝ համեմատականության գործակիցը, որը չափվում է ֆիրմայի ծախքերի միավորներով;

N–ը՝ տնտեսվարող ակտիվ սուբյեկտները, որոնք կնքում են ինստիտուցիոնալ համաձայնագրեր ֆիրմայի հետ,

F–ը՝ ֆորմալ ինստիտուտների(մասնակիցների) քանակը;

I –ն՝ ոչ ֆորմալ ինստիտուտների քանակը,

λ, μ, ν-ն՝ ինստիտուցիոնալ միջավայր ձևավորելու համար՝ տնտեսվարող սուբյեկտների, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների կիրառման առաձգականության գործակիցները⁶⁵: Գործարքային ֆունկցիայի մեջ գործարքային ծախքերը նկարագրվում են որպես գործարքների իրականացման գործընթացի քանակական բնութագրիչներ և այս պարագայում հնարավոր է դիտարկել վերջիններիս նվազագույնի հասցնելու խնդիրը: Գործարքային ֆունկցիան ցույց է տալիս, որ գործարքային ծախքերի մակարդակը նվազագույնի կհասցվի՝ ֆիրմայի և տնտեսվարող սուբյեկտների միջև ֆորմալ համաձայնագրերի և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների առավել քիչ քանակության դեպքում: Եթե ֆորմալ ինստիտուտներին դասենք պայմանագրերի կազմման, դրանց իրականացման ապահովման, սեփականության իրավունքի պաշտպանության և վերահսկողության նորմերը, ապա ոչ ֆորմալ ինստիտուտներին կդասվեն այն նորմերը, որոնք չեն ամրագրվել ֆորմալ պայմանագրերի մեջ: Ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների ձևավորման հետ կապված գործարքային ծախքերին են դասվում տեղեկատվության ստացման, գնորդներ և վաճառողներ որոնելու, բանակացությունների նախապատրաստման, այլընտրանքային վարքագծի դրսևորումներից պաշտպանության ծախքերը: Բնականաբար, յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների քանակը, տեսակները ամբողջությամբ կկանխորոշվի ինստիտուցիոնալ միջավայրի ձևավորված կառուցվածքով:

Գործարքային ֆունկցիայի վերլուծության, ճշգրիտ սահմանման, հաշվարկման համար անհրաժեշտ է իրականացնել խորը էմպիրիկ հետազոտություն:

Հավելենք, որ գործարքային ֆունկցիայի անալիտիկ ներկայացումը թույլ է տալիս կանխատեսել ինստիտուցիոնալ միջավայրի զարգացումը, տնտեսվարող

⁶⁵ Попов, Е. Трансакционная функция /Е. Попов //Общество и экономика /Междунар. ассоц. Рос. акад. наук.-М., 2007. – №9-10. – С. 212-224, с.220

սուբյեկտների վարքագծի դրսևորումները և որպես հետևանք՝ ապահովել խելամիտ տնտեսվարումը:

Ռուս հետազոտող Տ. Սկուֆյինայի աշխատությունում ևս անդրադարձ է կատարվել ռուսաստանյան սպառողական շուկայում գործարքային ծախքերի գնահատմանը՝ վերջինս կապելով շուկայի կենտրոնացվածության աստիճանի հետ⁶⁶: Հեղինակի կողմից ներկայացվել է մի վարկած, ըստ որի՝ տնտեսության որևէ ճյուղում գործարքային ծախքերի աճը հանգեցնում է դրանում կենտրոնացվածության մակարդակի աճի, այլ կերպ ասած, դիտարկվում է կոռելյացիոն կապ՝ գործարքային ծախքերի տեսակարար կշռի և շուկայի կենտրոնացվածության միջև: Ըստ նշված մոդելի՝ առավել կենտրոնացված են լինում այն ճյուղերը, որոնցում համախառն ծախքերի մեջ գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը բարձր է: Ինչ վերաբերվում է նշված մոդելի թերությանը, ապա այն կայանում է վերջինիս կիրառման սահմանափակության մեջ, քանի որ դրա ճշգրտության աստիճանը ստուգվել է միայն սպառողական շուկայում:

Ամփոփելով նշենք, որ գործարքային ծախքերի գնահատման ուղղությամբ ներկայում մշակվել են բազում մոտեցումներ, որոնք հիմնված են տարբեր գործոնների դիտարկման վրա: Այս ոլորտում միասնական մեթոդի բացակայությունը հանգեցնում է չափման անորոշությանը և ցանկացած կազմակերպություն ընկալում է գործարքային ծախքերը յուրովի, քանի որ կազմակերպության գործունեության սահմանները կարող են բնորոշվել տարբեր կերպերով: Մասնավորապես, Ռ.Քոուզը նշել է, որ կազմակերպությունը կարող է ընդլայնվել այնքան ժամանակ, մինչև լրացուցիչ գործարքի հետ կապված ծախքերը չեն հավասարվում բաց շուկայում փոխանակման

⁶⁶ Скуфьина, Т.П. Расчет транзакционных издержек потребительского рынка (по результатам обследования потребительского рынка Мурманской области) /Т.П. Скуфьина //Проблемы прогнозирования.-М., 2003.-№4. – С.140-143.

միջոցով իրականացվող նույնանման գործարքի ծախքերին կամ այլ ընկերության
միջոցով այդ գործարքն իրականացնելու ծախքերին⁶⁷:

⁶⁷ Коуз Р. Природа фирмы: электронный ресурс http://economics.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=./in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase

2.2. Գործարքային ծախքերի գնահատման համաշխարհային փորձի վերլուծությունը

Տնտեսագիտության զարգացման արդի փուլում գոյություն ունեն գործարքային ծախքերի գնահատման հիմնարար երկու մոտեցում՝ կարգային (օրդինալիստական) և քանակական(կարդինալիստական):

Ժամանակակից ինստիտուցիոնալ տեսության մեջ կարգային հայեցակարգում կարևոր նշանակություն ունի գործարքային ծախքերի մակարդակի փոփոխության գնահատումը: Այս տիրույթում գործարքային ծախքերը, տնտեսական կազմավորման այլընտրանքային ձևերը և պայմանագրային համաձայնագրերի առանձնահատկություններն ընկալելու միջոց են: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ այս մոտեցման շրջանակում գործարքի արժեքը հարաբերվում է մյուս գործարքների արժեքային մեծությանը և, հետևաբար, կարևոր է, ոչ թե գործարքային ծախքի բացարձակ մեծությունը, այլ կազմակերպչական կամ պայմանագրային գործարքային ծախքերի հարաբերակցությունը: Կարգային հայեցակարգի կողմնակիցները բացատրում են տնտեսության մեջ կամ առանձին ճյուղերում գործարքների կառուցվածքային փոփոխությունները՝ ներֆիրմային ծախքերը շուկայականի վերածմամբ, և ընդհակառակը, հիբրիդային ինստիտուցիոնալ համաձայնագրերի ի հայտ գալը՝ գործարքային ծախքերի հարաբերական փոփոխություններով և այլն: Այս հայեցակարգի շրջանակում հետազոտությունները հիմնականում հանգում են առկա այլընտրանքների համեմատմանը՝ գործող ինստիտուցիոնալ համաձայնագրերի շրջանակներում դրանց հարաբերական մեծության որոշմամբ: Օրդինալիստական մոտեցումը ելնում է այն ենթադրությունից, որ գործարքային ծախքերը ենթակա չեն ճշգրիտ գնահատման և գործնականում հնարավոր չէ այդ ուղղությամբ իրականացնել էմպիրիկ հետազոտություններ: Դրա փոխարեն կարող են կիրառվել այնպիսի ցուցանիշներ, ինչպիսիք են, գործարքների հաճախականությունը, պայմանագրերի քանակը, ակտիվների յուրահատկությունները, սեփականության իրավունքի

խախտումները, օպորտունիզմը և այլն, որոնք, համաձայն իրականացված հետազոտությունների՝ խստագույնս ազդում են գործարքային ծախքերի մակարդակի վրա: Հետևաբար, գործարքային ծախքերի տնտեսումը համարվում է կազմակերպության պայմանագրային հարաբերությունների կարգավորման հիմքում ընկած առանցքային գաղափարներից մեկը:

Կարգային մոտեցման հայտնի ներկայացուցիչ Օ. Ուիլյամսոնը, ում տեսական վերլուծությունների վրա է հիմնվում Նոր ինստիտուցիոնալ տեսության հետազոտությունների զգալի մասը, 1985 թվականին կիրառեց գործարքային ծախքերի հաշվարկման անուղղակի մեթոդը⁶⁸: Նա գործարքային ծախքերի չափման դեպքում ուշադրություն դարձրեց տարաբնույթ պայմանագրերի առանձնահատկությունների փոխհարաբերությունների վրա: Հիմնական գաղափարն այստեղ կայանում է նրանում, որ կիրառվող ինստիտուտների բնույթը մեծապես ազդում է գործարքային ծախքերի մակարդակի վրա: Նշված խնդրի լուծումը Օ.Ուիլյամսոնի կողմից հիմնվում էր գործարքների դասակարգման վրա: Այդ նպատակով դիտարկենք Օ.Ուիլյամսոնի կողմից առաջարկվող դասակարգումը, որը ներկայացված է աղյուսակ 2.2.1-ում.⁶⁹

⁶⁸ Williamson, Oliver. 1975. *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press.

Williamson, Oliver. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press.

Williamson, Oliver. 1996. *The Mechanism of Governance*. New York: Oxford University Press.

Williamson, Oliver. 1998. "Transaction cost economics: how it works; where it is headed." *De Economist* 146 (1): 23-58.

Williamson, Oliver. 2000. "The New Institutional Economics: taking stock, looking ahead." *Journal of Economic Literature* 38 (3): 595-613.

⁶⁹ Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / Научное редактирование и вступительная статья В.С. Катькало; пер. с англ. Ю.Е. Благова, В.С. Катькало и др. - СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. - 702 с.

**Գործարքային ծախքերի հաշվարկն՝ ըստ Օ.Ուիլյամսոնի կողմից տրված
դասակարգման**

Գործարքային ծախքեր	Տեղեկատվության ծախքեր	Շուկայում տեղեկատվության ստացման և մշակման ծախքեր
	Բանակցությունների վարման ծախքեր	Ներկայացուցչական ծախքեր, կառավարիչների վարձատրություն
	Չափման ծախքեր	Ապրանքի որակի հավաստագրի կազմման և ձևակերպման ծախքեր
	Պայմանագրի կնքման ծախքեր	Իրավաբանների, պայմանագրերի մասնագետների վարձատրության ծախքեր
	Մշտադիտարկման և օպորտունիզմի կանխման ծախքեր	Պայմանագրի չիրականացման և այլ դեպքերում դեպքում նախատեսվող տուգանքների, տույժերի և այլ պատժամիջոցների գումարներ
	Մասնավորեցման և սեփականության իրավունքների պաշտպանության ծախքեր	Անվտանգության, պահպանության ծառայությունների ծախքեր, իրավաբանական ծառայությունների և խորհրդատվական ծախքեր
	Երրորդ անձանց վճարվող գումարներ	Կաշառք, «ետնագլոր» («ատկատ»)
	Աուդիտի գծով ծախք	Աուդիտորների վարձատրություն

Կարգային մոտեցման ուղղությամբ հետազոտություններ են իրականացրել նաև այլ հետազոտողներ՝ Պ. Զոսկովը⁷⁰, Ք. Բերները և Զ. Մաչերը⁷¹, Դ. Վանոնին⁷² և այլոք:

Այսպիսով, որպես վերլուծության միավոր ընդունելով գործարքը և հիմնվելով համեմատական ինստիտուցիոնալ վերլուծության վրա՝ կարգային հայեցակարգի

⁷⁰ Joskow, Paul. 1991. "The role of transaction cost economics in antitrust and public utility regulatory policies." *Journal of Law, Economics, and Organization* 7: 121-55.

⁷¹ Boerner, Christopher and Jeffrey Macher. 2001. "Transaction cost economics: an assessment of empirical research in the social sciences." Manuscript

⁷² Vannoni, Davide. 2002. "Empirical studies of vertical integration: the transaction cost orthodoxy." *International Review of Economics and Business* 49 (1): 113-41.

շրջանակում կատարված հետազոտությունները կարող են կարևոր դերակատարում ունենալ գործարքային ծախքերի բացարձակ մակարդակի կրճատման համար:

Ի տարբերություն կարգային մոտեցման՝ քանակական հայեցակարգում իրականացվում է գործարքային ծախքերի ուղղակի, անմիջական քանակական գնահատում՝ ինչպես մեկ առանձին շուկայում՝ միկրոմակարդակում, այնպես էլ ամբողջ տնտեսության՝ մակրոմակարդակում: Նշված մոտեցման շրջանակներում՝ տարբեր հետազոտողների կողմից իրականացվել են գործարքային ծախքերի գնահատման բազմաթիվ փորձեր, ինչը թույլ է տվել ստանալ որոշակի քանակական տվյալներ, որոնք ցույց կտան գործարքային ծախքերի դրամական չափը, որն անհրաժեշտ է գործարքի իրականացման համար կամ դրանց տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում, ինչպես նաև մասնաբաժինը գործարքի գնի մեջ կամ վերջիններիս կոնկրետ չափը՝ գումարային արտահայտությամբ, որն անհրաժեշտ է գործարքի իրականացման համար:

1968 թվականին ամերիկացի տնտեսագետ Հ. Դեմսեցը միկրոմակարդակում առաջին անգամ գործարքային ծախքերի չափման փորձ իրականացրեց, ինչն իր արտացոլումն ունեցավ նույն թվականին լույս տեսած «Գործարքի ծախքեր» հոդվածում⁷³: Հ. Դեմսեցը որպես հետազոտության օբյեկտ ընտրել էր արժեթղթերի և համապատասխանաբար իրական ակտիվների նկատմամբ սեփականության իրավունքների արագ փոխանակումն ապահովող կառույց՝ Նյու Յորքի ֆոնդային բորսան (ՆՖԲ): Այդ առումով, գործարքային ծախքերը վերջինիս կողմից սահմանվեցին որպես բաժնետոմսերն արագ կանխիկ փողի վերածելու նպատակով ՆՖԲ-ի ծառայությունների մատուցման մասով ծախքեր:

Տնտեսության դրամական հատվածի ոլորտներից մեկի ընտրությունը՝ որպես գործարքային ծախքերի քանակական չափման օբյեկտ՝ որոշակի իմաստով օրինաչափ

⁷³ Demsetz, Harold (1968), Cost of Transacting, 81 Quarterly Journal of Economics, 33-53

էր, քանի որ հենց փողի տեսության շրջանակներում գործարքային ծախքերի հետազոտությունը բավական լայնորեն ներկայացված է՝ ընդհուպ մինչև Նոր ինստիտուցիոնալ տեսության գործիքակազմի էմպիրիկ հետազոտությունների լայն տարածումը:

Ֆինանսական տնտեսագիտության մեջ գործարքային ծախքերը սովորաբար հասկացվում են որպես ֆինանսական շուկայում ներդրման հետ կապված ծախքեր՝ ներառյալ՝ բրոքերային վճարները և գնային սպրեդը⁷⁴: Այս ուղղությամբ բազմաթիվ էմպիրիկ հետազոտություններ են իրականացվում, ինչպես նաև շուկայում գործում են մասնագիտացված կազմակերպություններ, որոնք արհեստավարժ ներդրողներին տեղեկատվություն են տրամադրում միջազգային ֆինանսական գործարքների դեպքում առաջացող գործարքային ծախքերի գնահատումների մասին: Ի հավելումն պահանջարկի գործոնների, առաջարկին առնչվող ևս երկու գործոններ են այստեղ դիտարկվում. համընդհանուր ընդունելի ձևակերպում, թե ինչ են իրենցից ներկայացնում ֆինանսական շուկայում գործարքային ծախքերը և ֆինանսական տվյալների հեշտ հասանելիությունը: Պետք է փաստել, որ այս ոլորտում իրականացված հետազոտություններն ընդհանուր առմամբ կապված չեն Նոր ինստիտուցիոնալ տեսության հետազոտությունների հետ՝ բացառությամբ մի քանիսի(մասնավորապես, Հ.Դեմսեցի հետազոտության)⁷⁵:

Հ. Դեմսեցն առաջարկեց գործարքային ծախքերի կազմում առանձնացնել երեք տարր՝ բրոքերների կոմիսիոն վճար, սպրեդ և տրանսֆերտային հարկ: Սակայն, հարկերի մեծությունը հաշվի չառնվեց, քանի որ վերջիններս դժվարացնում են վերլուծությունը՝ էապես չազդելով եզրահանգումների ճշգրտության վրա⁷⁶: Ըստ երևույթին, դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ հարկերն ինքնին կապված չեն

⁷⁴ Klaes, Matthias. "The history of the concept of transaction costs: neglected aspects." *Journal of the History of Economic Thought*, 22(2): 2000b,191-216.

⁷⁵ Demsetz, Harold. 1968. "The cost of transacting." *Quarterly Journal of Economics* 82: 33-53

⁷⁶ Demsetz, Harold. 1968. "The cost of transacting." *Quarterly Journal of Economics* 82: 33-53

բորսայի գործունեության հետ: Իսկ բրոքերների կոմիսիոն վճարները սահմանվում են բորսայի անդամների կոլեկտիվ որոշումների հիման վրա՝ որպես բաժնետոմսի գնից որոշակի տոկոս: Ահա թե ինչու հիմնական ուշադրությունը սևեռված է եղել սպրեդի ձևավորման վրա: Վերջինս առաջանում է շուկայի որոշ կատեգորիայի մասնակիցների համար անմիջապես արժեթուղթ ձեռքբերելու կամ վաճառքի անհրաժեշտության առաջացման դեպքում, երբ գործընկերոջ որոնումը կապված է որոշակի ծախքերի հետ: Այդ դեպքում՝ անմիջական և սպասվող գործարքի գների միջև առաջանում է որոշակի անհամապատասխանություն:

Նշենք, որ կիրառելով գործարքային ծախքերի «սպրեդ գումարած բրոքերի կոմիսիա» հաշվարկման սխեման՝ Հ. Սթոլը և Ռ. Ուեյլին (1983) հաշվարկել են, որ գործարքային ծախքերը Նյու Յորքի ֆոնդային բորսայի մեծ դեցիլային խմբի մեջ մտնող արժեթղթերի համար կազմում են 2%, իսկ փոքր դեցիլային խմբի արժեթղթերի համար՝ 9%⁷⁷: Իսկ ահա ըստ Ռ. Բարդվայի և Լ. Բրուքսի կողմից իրականացված հետազոտության տվյալների՝ գործարքային ծախքերը կազմում են 2% ավելի քան 20 ԱՄՆ դոլար արժեքով արժեթղթերով գործարքների համար և 12.5 %՝ 5 դոլարից պակաս արժեքով արժեթղթերի դեպքում⁷⁸:

Գոյություն ունեն նաև ֆինանսական շուկայում գործարքային ծախքերի ավելի բարդ հաշվարկման օրինակներ: Օրինակ, Բ. Քոլինզի և Ֆ. Ֆաբոզզիի կողմից առաջարկվել են գործարքային ծախքերի հաշվարկման ավելի նոր մոտեցումներ՝ հիմնված հետևյալ պայմանների վրա.

Գործարքի հետ կապված ծախքերը = հաստատուն ծախքեր + փոփոխական ծախքեր

Հաստատուն ծախքերը = կոմիսիոն վճարներ + փոխանցման սակագին + հարկեր

⁷⁷ Stoll, Hans. and Robert Whaley. 1983. "Transaction costs and the small firm effect." *Journal of Financial Economics* 12: 57-79.

⁷⁸ Bhardwaj, Ravinder and Leroy Brooks. 1992. "The January anomaly: effects of low share price, transaction costs, and the bid-ask bias." *Journal of Finance* 47: 553-74.

$\text{Փոփոխական ծախքերը} = \text{կատարման ծախքեր} + \text{հնարավորության ծախքեր}$
 $\text{Կատարման ծախքերը} = \text{գնի ազդեցություն} + \text{շուկայում ժամանակային ծախքեր}$
 $\text{Հնարավորությունների ծախքերը} = \text{ցանկալի արդյունքներ} - \text{փաստացի եկամուտներ} - \text{կատարման ծախքերը} - \text{ֆիքսված ծախքեր}^{79}$:

Տվյալ դեպքում գնի ազդեցության ներքո ենթադրվում է ակտիվի գնի շարժը, որն արդյունք է գնման և վաճառքի գնի տարբերության: Շուկայի ժամանակային ծախքերը վերաբերվում են ակտիվի գնի փոփոխությանը՝ գործարքի իրականացման ժամանակ, որը կարող է առնչվել շուկայի այլ մասնակիցներին: Կատարման ծախքերն առաջանում են անմիջապես գործարքն իրականացնելու պահանջից և արտացոլում են ինչպես իրացվելիության նկատմամբ պահանջարկը, այնպես էլ շուկայի ակտիվությունը: Հնարավորության ծախքերն արտացոլում են փաստացի ներդրման և ցանկալի ներդրման արդյունքների տարբերությունը՝ ճշգրտված հաստատուն և կատարման ծախքերով:

Ինչ վերաբերվում է ամբողջ մակրոտնտեսական մակարդակով գործարքային ծախքերի գնահատման խնդրին, ապա այդ ուղղությամբ առաջին փորձերն իրականացվեցին ԱՄՆ տնտեսության օրինակով Ջ. Ուոլլիսի և Դ. Նորտի կողմից⁸⁰: Հետազոտության արդյունքներն արտացոլվեցին նշված հեղինակների «Ամերիկյան տնտեսության տրանսակցիոն հատվածի չափումը 1870-1970թթ.» հոդվածում:⁸¹ Պետք է փաստել, որ չնայած գործարքային ծախքերի ոլորտում առկա հետազոտությունների բազմազանությանը, նշված աշխատությունը մինչ օրս էլ արդիական է համարվում:

Ջ. Ուոլլիսը և Դ. Նորտն առաջարկեցին գնահատել գործարքային ծախքերի դրսևորումները տնտեսական հետևյալ հարաբերությունների և դրանց համապատասխան տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության տեսակների վերլուծության միջոցով.

1) առանձին գնորդների և վաճառողների միջև փոխհարաբերություններ,

⁷⁹Collins, Bruce M., and Frank J. Fabozzi. 1991. "A methodology for measuring transaction costs." Financial Analysts Journal 47 (2): 27-36.

⁸⁰ Капелюшников Р.И. Заметки на полях неинституционального подхода // Фактор транзакционных издержек в теории и практике российских реформ: по материалам одноименного Круглого стола / Под ред. В.Л. Тамбовцева. - М.: Экономический факультет, ТЕИС, 1998. с. 52-70.

⁸¹ Wallis, John J. and North, Douglass C (1986), Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970, in Long-term factors in American Economic Growth, Stanley Engermann and Robert Gallman (eds.), Chicago: University of Chicago Press, 95-161.

2) ներֆիրմային հարաբերություններ,

3) տարաբնույթ միջնորդ կազմակերպությունների կողմից ծառայությունների մատուցում,

4) սեփականության իրավունքի պաշտպանության հետ կապված հարաբերություններ:

Դիտարկենք նշված հարաբերություններն առավել մանրամասնորեն:

1.Առանձին գնորդների և վաճառողների փոխհարաբերությունների գործարքային ծախքեր. Նախ և առաջ պարզաբանենք, գործարքային ծախքերը գնորդի պարագայում, որոնք ներառում են.

- շուկայում առաջարկվող ապրանքի և/կամ ծառայության վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկատվություն ստանալու ծախքեր,

- ապրանքի (ծառայության) ընտրության ծախքեր,(այդ թվում՝ նաև ժամանակային ծախսումներ),

- առք ու վաճառքի գործարքի ձևակերպման ծախքեր:

Հարկ է նշել, որ այստեղ առաջանում են խնդիրներ՝ երկրորդական ծախքերի ի հայտ գալու հետ կապված, օրինակ, գնորդը վարձում է իրավաբանի, որն էլ, իր հերթին, օգտվում է պահակի, քարտուղարի և օգնականի ծառայություններից: Տվյալ դեպքում՝ իրավաբանի ծառայության համար վճարվող գումարները կարող են հանդիսանալ ապրանքի գնման հետ կապված գործարքային ծախքեր են: Սա է պատճառը, որ գործարքային ծախքերը հստակեցված չեն, իսկ դասակարգումը՝ հարաբերական է:

Վաճառքի դեպքում գործարքային են համարվում այն ծախքերը, որոնք չեին առաջանա, եթե վաճառողը գներ իր ողջ արտադրանքը: Ապրանքի կամ ծառայության վաճառքի գործարքային ծախքերը ներառում են՝ գովազդի ծախքերը, գնորդին՝ ապրանքի հուսալիությունն ապացուցելու համար կատարվող ծախքերը (համբավի

հետ կապված), հնարավոր գնորդներին ապրանքի հնարավորությունների ցուցադրման համար ծախսված ժամանակն ու միջոցները, ինչպես նաև գործարքի ձևակերպման ծախքերը:

Ֆինանսական ծառայություններ մատուցելու գործարքների վերլուծության ընթացքում գործարքային ծախքերը տարանջատվում են քանակական գնահատման հնարավորությունների հիման վրա: Այս առումով, հարաբերականորեն ավելի հեշտությամբ են գնահատվում գործարքի անմիջական ձևակերպման, տեղեկատվության ձեռքբերման և գովազդի հետ կապված ծախքերը: Ինչ վերաբերում է ապրանքի և ծառայության ընտրության համար կատարվող և վաճառողի կողմից իրականացված համապատասխան ծախքերին՝ կապված սեփական դրական համբավի ձևավորման հետ, ապա այն կարող է իրականացվել այլընտրանքային ծախքերի դիտարկման միջոցով:

2. Ֆիրմաների միջև գործարքային ծախքեր. Այստեղ հարկ է նշել, որ առաջին կետում նշված որոշ ընդհանրությունների հետ մեկտեղ, երբ ֆիրման հանդես է գալիս որպես շուկայի առանձին սուբյեկտ, առաջ են գալիս յուրահատուկ դեպքեր, երբ գործարքային ծախքերը դիտարկվում են ֆիրմաների միջև փոխհարաբերությունների հաստատման տեսանկյունից:

Տվյալ դեպքում առաջարկվում է գործարքային ծախքերի վերլուծության երկու եղանակ.

Առաջին դեպքում՝ դիտարկվում է պայմանագրերի ցանցը՝ կառավարման հիերարխիկ կառուցվածքի շրջանակում. ձեռնարկատիրոջ և կառավարիչների, կառավարիչների և աշխատակիցների միջև: Այս դեպքում՝ գործարքային ծախքերի կառուցվածքը փոփոխվում է կախված նրանից, թե պայմանագրերը ինչ մակարդակում են դիտարկվում: Բարձր մակարդակում առավել նշանակալից են տեղեկատվության ստացման, մշակման և տրամադրման հետ կապված ծախքերի չափաբաժինը, իսկ ցածր մակարդակում՝ ավելի բարձր է այն ծախքերի չափաբաժինը, որոնք կապված

են, օրինակ, աշխատանքի ընդունման համար կնքված պայմանագրերի վերահսկման հետևում և այլն:

- Երկրորդ տարբերակն առաջարկում է ավելի պարզ մոտեցում. բաժնետերերը կնքում են պայմանագրեր անմիջականորեն արտադրողների հետ, այսինքն, նրանց հետ, ովքեր անմիջականորեն մասնակցում ռեսուրսներն ապրանքի վերածման գործընթացին:

3. Գործարքային ոլորտ. Զ. Ուոլիսը և Դ. Նորտը մակրոմակարդակում գործարքային ծախքերի չափման նպատակով առաջարկեցին կիրառել «գործարքային ոլորտ»-ի գաղափարը: Գոյություն ունի կազմակերպությունների հատուկ տեսակ, որոնց գործունեությունը հիմնականում կապված է գործարքային ծառայությունների մատուցման հետ: Մասնավորապես, վերջիններիս են դասվում գործարքների կնքման համար հարթակ ձևավորող կազմակերպությունները և այլն: Ընդ որում, կարելի է ավելի մասնակիացնել նշված ոլորտը՝ դիտարկելով միայն այն կազմակերպությունները, որոնք մատուցում են զուտ գործարքային ծառայություններ կամ որտեղ գերակշռում են գործարքային ծառայությունները:

Գործարքային ոլորտ մեջ մտնում են ֆիրմաների հետևյալ խմբերը.

1. **Ֆինանսական և անշարժ գույքի հետ կապված գործարքներ:** Այս կազմակերպությունների հիմնական գործառույթը սեփականության իրավունքի փոխանցման ապահովումն է, ներառյալ այլընտրանքի առաջարկումը, գործարքի նախապատրաստումն ու իրականացումը:
2. **Բանկային գործ և ապահովագրություն:** Այս ոլորտի հիմնական գործառույթն է փոխանակումների իրականացման միջնորդությունը, որոնք կախված են հատուկ պայմաններից և պահանջներից և որոնք ապահովում են ծախքերի կրճատումը՝ կապված են համապատասխան ռեսուրսների նկատմամբ սեփականության իրավունքի իրագործման անվտանգության հետ: Մասնավորապես, գործարքի իրականացման ընթացքում ապահովագրության առավել կարևոր տեսակներից է՝ սեփականության ապահովագրությունը:

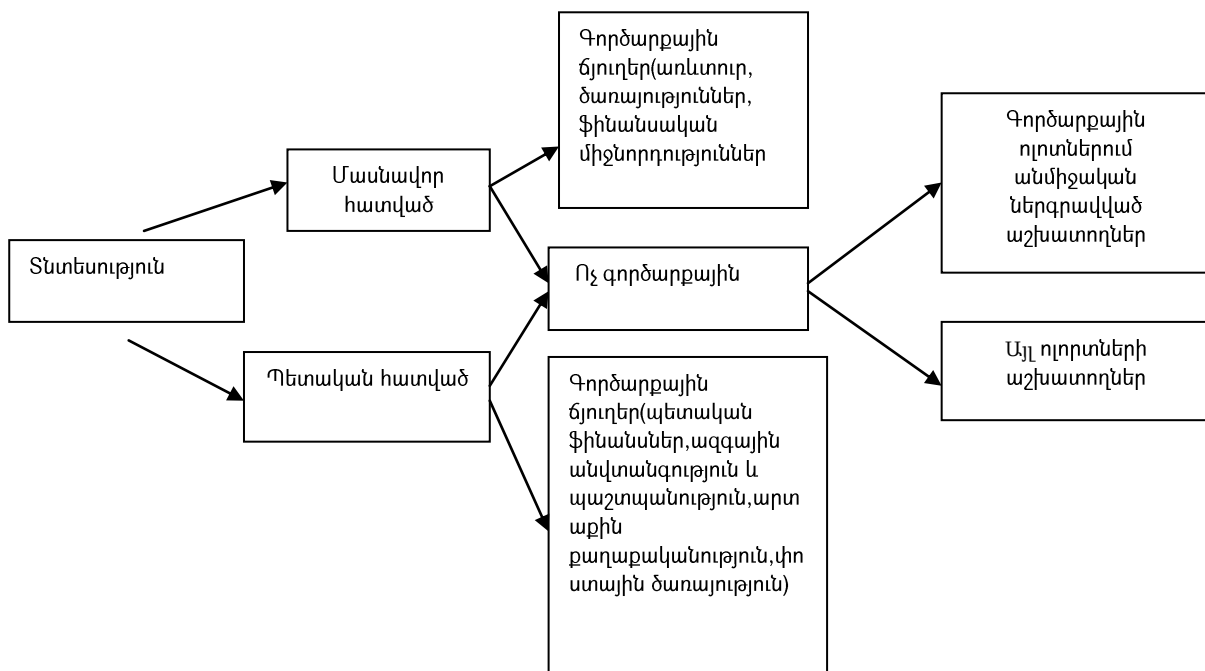
3. **Իրավաբանական ծառայություններ:** Համապատասխան կազմակերպությունների հիմնական գործառույթն է՝ համակարգել, ուղղորդել և վերահսկել պայմանագրերի իրականացումը:
4. **Մեծածախ և մանրածախ առևտուր:** Այս ոլորտում հատկապես բարդ է այն մեծածախ և մանրածախ առևտրի կազմակերպումը, որը ներառում է ինչպես գործարքային, այնպես էլ տրասնֆորմացիոն ծառայություններ: Սակայն, Դ. Նորտի և Զ. Ուոլիսի հետազոտության մեջ՝ մեծածախ և մանրածախ առևտրի ծառայությունները ամբողջությամբ վերագրվում են գործարքային ոլորտին:

Ըստ Դ. Նորտի և Զ. Ուոլիսի՝ անկախ գործարքային հատվածի քանակական գնահատման սխեմայի ընտրությունից՝ անհրաժեշտ է ապահովել հետևյալ պայմանների կենսագործումը՝

- 1) Մասնագիտությունների առանձնացում, որոնք ուղղակիորեն կապված են գործարքային գործառույթների իրականացման հետ. ա) ռեսուրսների ձեռքբերում, բ) արտադրված արտադրանքի բաշխում, գ) տնտեսական գործառույթների իրականացման կոորդինացում և վերահսկողություն:
 - 2) Գործարքային ծախքերի չափի որոշում՝ ներֆիրմային տրանսակցիոն հատվածում զբաղվածների աշխատավարձի հաշվարկի միջոցով⁸²:
- Գործարքային ծախքերի որոշման համար՝ Զ. Ուոլիսը և Դ. Նորտը կիրառեցին հետևյալ չափորոշիչը. գնորդի տեսանկյունից այդպիսի ծախքեր համարվում են այն բոլոր ծախքերը, որոնց արժեքը ներառված չէ նրանց կողմից վաճառողին վճարվող գնի մեջ, իսկ վաճառողի տեսանկյունից՝ այդպիսի ծախքեր համարվում են այն բոլոր ծախքերը, որոնք վերջինս չէր կրի, եթե ապրանքը «վաճառեր» ինքն իրեն: Օրինակ, անշարժ գույքի գնման դեպքում գնորդի գործարքային ծախքերն են իրավական խորհրդատվությունը, անշարժ գույք փնտրելու, դրանց գների հետազոտման վրա ծախսված ժամանակը, առքուվաճառքի գործարքի իրավաբանական և պետական

⁸² Капелюшников Р.И. Заметки на полях неинституционального подхода // Фактор трансакционных издержек в теории и практике российских реформ: по материалам одноименного Круглого стола / Под ред. В.Л. Тамбовцева. - М.: Экономический факультет, ТЕИС, 1998. с. 52-70

գրանցման տուրքերը և այլն: Միաժամանակ, անշարժ գույք վաճառող անձի համար գործարքային ծախքեր կհամարվեն տան գովազդի համար կատարված ծախքերը, անշարժ գույքի գործակալի վրա կատարվող ծախքերը, տունը ցուցադրելու համար ծախսված ժամանակը և այլն: Ընդ որում, տան առքուվաճառքի գործարքը կարող է հանգեցնել երկրորդային գործարքների ինչպես գնորդի, այնպես էլ վաճառողի համար. իրավաբանական խորհրդատվություն, անշարժ գույքի գործակալի ծառայություններ և այլն: Հետևաբար, հետազոտողների կողմից գործարքային ծախքերի մեջ առանձնացվեցին ծախքերի այն մասը, որն ունի շուկայում ակնհայտ արժեքային գնահատում՝ անվանելով այն «գործարքային ծառայություններ»⁸³: Գործարքային ծախքերի քանակական գնահատման Նորտի և Ուոլլիսի կողմից առաջարկվող մոտեցումը կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ (գծանկար 2.2.1)

Գծանկար 2.2.1 Գործարքային ծախքերի քանակական գնահատման սխեման՝ ըստ Նորտ-Ուոլլիսի⁸⁴

⁸³ Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности, М.,ИМЭМО, 1990, гл.5.

⁸⁴ Կառուցվել է հեղինակի կողմից

Դ.Նորտը և Զ.Ուոլլիսը հաշվի առնելով ԱՄՆ տնտեսության պետական և մասնավոր հատվածների փոխառնչությունները և գործունեության առանձնահատկությունները, փորձեցին քանակապես գնահատել գործարքային ծախքերի մեծությունը 1870-1970թթ. ընդգրկող ժամանակահատվածում: Ըստ նշված հետազոտության՝ դիտարկված ժամանակահատվածում գործարքային ծախքերի և ՀՆԱ-ի հարաբերակցությունը տասնամյակային կտրվածքով ունեցել է հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 2.2.2).

Աղյուսակ 2.2.2

1870-1970թթ ԱՄՆ-ի ՀՆԱ-ում գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը(%)⁸⁵

Տարի	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970
ՀՆԱ, %	22,2	25,3	29,1	30,4	31,5	35,1	38,3	37,1	40,1	41,3	40,8

Աղյուսակ 2.2.2-ում ներկայացված տվյալների համաձայն՝ 100 տարվա կտրվածքով գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում աճել է ավելի քան 18 տոկոսային կետով՝ 22,2 տոկոսից կազմելով 40,8 տոկոս: Ընդ որում, վերջին տասնամյակներին՝ 1950-1970թթ, նկատվել են գործարքային ծախքերի կայունացման միտումներ:

Պետական գործարքային հատվածի տեսակարար կշիռը հաշվարկելու համար՝ Դ.Նորտը և Զ.Ուոլլիսը առաջարկեցին երկու տարբերակներ, որոնց համապատասխան կարելի է ստանալ տնտեսության մեջ նշված հատվածի տեսակարար կշռի առավելագույն և նվազագույն սահմանային մեծությունները(աղյուսակ 2.2.3):

⁸⁵ Wallis, John J. and North, Douglass C (1986), Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970, in Long-term factors in American Economic Growth, Stanley Engermann and Robert Gallman (eds.), Chicago: University of Chicago Press, 95-161.

ԱՄՆ պետական գործարքային հատվածը, ՀՆԱ %⁸⁶

Տարիներ	Առաջին տարբերակ	Փոփոխություններն ըստ 1-ին տարբերակի, %-ով	Երկրորդ տարբերակ	Փոփոխություններն ըստ 2-րդ տարբերակի, %-ով
1	2	3	4	5
1870	26,09		24,19	
1880	28,87	+2,78	26,97	+2,78
1890	32,72	+3,85	30,82	+3,85
1900	34,10	+1,38	32,14	+1,32
1910	35,17	+1,07	33,44	+1,3
1920	39,98	+4,81	37,17	+3,73
1930	46,35	+6,37	40,81	+3,64
1940	43,69	-2,66	41,92	+1,11
1950	51,25	+7,56	44,63	+2,71
1960	55,35	+4,1	45,36	+0,73
1970	54,71	-0,64	46,66	+1,3

Ստացված տվյալների հիման վրա կարելի է եզրահանգում կատարել այն մասին, որ ԱՄՆ տնտեսության մեջ գործարքային հատվածը հարյուրամյակի ընթացքում զգալիորեն աճել է, ինչպես այն տարբերակի դեպքում, որ պետության կողմից մատուցվող ծառայությունների մի մասը տրանսակցիոն բնույթի են, այնպես էլ մյուս տարբերակի դեպքում, երբ պետության կողմից մատուցվող բոլոր ծառայությունները ոչ գործարքային բնույթի են: Առաջին դեպքում գործարքային հատվածի աճը կազմել է 28 տոկոսային կետ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ 22 տոկոսային կետ:

Փորձագիտական գնահատմամբ զարգացած երկրներում՝ ի համեմատություն զարգացող երկրների, տնտեսությունում մեծ տեսակարար կշիռ է կազմում գործարքային ոլորտը և զարգացման ընթացքում ընդլայնվում է գործարքային ծախքերի մեծությունը: Բ. Դոլերը և Վ. Լեոնգը վերլուծելով 1911-1999թթ. Ավստրալիայի տնտեսական զարգացման փորձը, արձանագրեցին գործարքային ոլորտի աճ՝ 32

⁸⁶Wallis, John J. and North, Douglass C (1986), Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970, in Long-term factors in American Economic Growth, Stanley Engermann and Robert Gallman (eds.), Chicago: University of Chicago Press, 95-161.

տոկոսից մինչև 60 տոկոս⁸⁷: Իսկ 1999 թ.-ին Պ.Դանինոյի և Պ.Ֆարինայի 1930-1990թթ. Արգենտինայի տնտեսության գործարքային ոլորտի ուսումնասիրությունները փաստեցին, որ այն չնչին չափով է փոփոխվել, տատանվելով 25 տոկոսից 28 տոկոսի միջակայքում մինչև 1980 թվականը, ապա աճելով մինչև 35 տոկոս՝ պահպանվել է այդ մակարդակում մինչև 1990 թվականը⁸⁸:

Գործարքային հատվածի ընդլայնման պատճառները վերլուծելով՝ առանձնացվում են 3 հիմնական պատճառներ.

1. Պայմանագրերի մասնակիացման և պաշտպանության ծախքերի դերը զգալիորեն աճել է, քանի որ աշխատանքի բաժանման և մասնագիտացման արդյունքում ապրանքափոխանակումն ավելի անդեմ ու անանձնային է դարձել, ինչը խրախուսում է իրավաբանների պահանջարկի աճը: Փոխառնչությունների այդ ձևի աճը կանխորոշող ամենակարևոր գործոնը նյութական ենթակառուցվածքի՝ տրանսպորտի, կապի, հեռահաղորդակցության զարգացումն է, ինչը զգալիորեն մեծացրեց փոխանակման հնարավոր այլընտրանքների շրջանակը, որն էլ համապատասխանաբար հանգեցրեց տեղեկատվության ստացման և մշակման ընդհանուր ծախքերի աճի:

2. Երկրորդը՝ տեխնոլոգիական փոփոխություններն են: Կապիտալատար տեխնոլոգիաները կարող են ավելի շահութաբեր կիրառվել այն դեպքում, երբ հնարավոր է լինում ապահովել արտադրանքի թողարկման կայուն բարձր մակարդակ, ստանալով ծավալի աճի դրական էֆեկտ: Այդ նպատակով, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է ռեսուրսների կայուն և անխափան մատակարարման ապահովում, երկրորդ՝ հերթին, կազմակերպության աշխատակիցների գործունեության կոորդինացում և վերահսկողական գործուն համակարգի ձևավորում, և երրորդ՝ պաշարների կառավարման և պատրաստի արտադրանքի իրացման հստակ գործող համակարգի ներդրում:

⁸⁷ Dollery, Brian and Wai Ho Leong. 1998. "Measuring the transaction sector in the Australian economy, 1911-1991." *Australian Economic History Review* 38 (3):207-231.

⁸⁸ Dagnino-Pastore, Jose Maria and Paulo Enrico Farina. 1999. "Transaction costs in Argentina." Paper presented at ISNIE 1999.

3. Սեփականության իրավունքների վերաբաշխման համար քաղաքական համակարգի գործարկման ծախքերի կրճատումը: Սա, Նորտի և Ուոլիսի տեսանկյունից, պայմանավորված է կանոնների իրագործման համար ինստիտուցիոնալ համակարգի փոփոխմամբ:

Հաշվի առնելով ԱՄՆ տնտեսության մեջ գործարքային ծառայությունների ծավալների փոփոխությունների միտումները, ինչպես նաև դրանց գնահատման մեթոդաբանության առանձնահատկությունները, կարող ենք եզրակացնել, որ գործարքային հատվածի շարժընթացը պայմանավորող գործոնները միատարր չեն: Մասնավորապես,

1. Գործարքային հատվածի ընդլայնումը կարող է տեղի ունենալ գործարքների կառուցվածքի փոփոխության արդյունքում՝ շուկայական գործարքների մասնաբաժնի ավելացմամբ: Այլ հավասար պայմաններում սա նշանակում է, որ գործարքային ծախքերի ընդհանուր մակարդակը կարող է մնալ անփոփոխ: Սա խոսում է այն մասին, որ գործարքային ծախքերի քանակական չափումը կարող է իրականացվել որոշակի մոտավորությամբ:

2. Այն դեպքերում, երբ գործարքային ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի առաձգականության գործակիցը մեծ է մեկից, ապա գործարքային հատվածի ընդլայնումը կարող է տեղի ունենալ նաև այդ ծառայությունների գների նվազման դեպքում:

3. Տնտեսության ոլորտներից մեկում տեղ գտնող ինստիտուցիոնալ փոփոխությունները (մասնավորապես, արժեթղթերի կազմակերպված շուկայի ձևավորումը) կարող են էականորեն ազդել այլ ոլորտում տիրող իրավիճակի վրա:

4. Փոխանակման գործընթացի թանկացումը՝ պայմանավորված պետության կողմից սեփականության իրավունքների ոչ արդյունավետ բաշխման հետ: Դա տեղի է ունենում այն պարզ պատճառով, որ քաղաքական որոշումներ կայացնող սուբյեկտների տնտեսական շահերը հակասում են ռեսուրսների արդյունավետ տեղաբաշխման պայմաններին:

5. Բարիքների բազմազանության աճը զգալի մասի բարդացմամբ, զգալի դժվարություններ է ստեղծում՝ տարբեր չափանիշներով բարիքների օգտակար հատկանիշների չափման և դրանց հետագա կանոնակարգման առումով:

Վերոգրյալ առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ գործարքային հատվածի շարժընթացը չի կարող դիտարկվել միանշանակ՝ որպես տնտեսական աճի և համապատասխանաբար աշխատանքի բաժանման և մասնագիտացման համակարգի զարգացման դրական կամ բացասական գործոն: Այդ ոչ միանշանակության հիմքում ընկած է մի կողմից տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխգործունեության բաշխիչ կողմը, ինչը համապատասխանում է ինստիտուտների երկակի բնույթին, իսկ մյուս կողմից, գնահատման մեթոդաբանության առանձնահատկությունները: Այսպիսով, այն չափով, որով գործարքային ծախքերը հանդիսանում են դիտարկվող ինստիտուտների հանդեպ էկզոգեն կամ էնդոգեն փոփոխականներ, վերջիններիս իրական շարժընթացի վերաբերյալ հետևություններ կատարելու համար առկա չեն բավարար հիմնավորումներ: Հետևաբար, նախապես պետք է կատարվի դրանց նույնականացում:

Նշված երկակիությունը ի հայտ է գալիս պետության հատուկ դերակատարմամբ, որը կարող է նվազեցնել գործարքային ծախքերի մակարդակը՝ սեփականության իրավունքների մասնակիացման և սեփականության իրավունքի պաշտպանության հաշվին և կարող է նաև ընդհակառակը, բարձրացնել վերջիններիս մակարդակը՝ հանգեցնելով տնտեսական աճի համար որոշակի խոչընդոտների:

Միանգամայն բնական է, որ որպես գործարքային ծախքերի քանակական գնահատման առաջին փորձ՝ Ջ. Ուոլիսի և Դ. Նորտի հետազոտությունները չափազանց շատ քննադատություն առաջ բերեցին: Գիտնականների մի խումբ՝ օրինակ, Լ. Դեվիսը և այլոք պնդում էին, որ գործարքային ծախքերի նույնականացումը բավական բարդ է և էլ ավելի բարդ է դրանց քանակական գնահատումը⁸⁹:

⁸⁹ Davis, Lance. 1986. Comment. In *In Long-Term Factors in American Economic Growth*, edited by Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman. University of Chicago Press.

Այնուամենայնիվ, պետք է փաստել, որ այդ հետազոտությամբ տնտեսական զարգացվածության աստիճանի և գործարքային ոլորտի միջև դրական հարաբերակցության կապ է բացահայտվել: Դա թերևս այդքան էլ զարմանալի չէ, քանի որ աշխատանքի բաժանումը տնտեսության շարժիչ ուժն է և տնտեսության զարգացմանը զուգահեռ, աշխատանքի բաժանումն էլ ավելի է ընդարձակվում՝ տեղի տալով ավելի շատ փոխանակումների և արտադրական նպատակներով նոր ռեսուրսների ներգրավման նպատակով գործարքների կնքման անհրաժեշտության: Սակայն, միկրոմակարդակում, գործարքային ծախքերը դիտվում են որպես ծախքեր, որոնք վատնվում են տնտեսական սուբյեկտների կողմից և այդ ծախքերի նվազագույնի հասցնելը կարևոր ու ցանկալի է վերջիններիս համար⁹⁰:

Այսպիսով, գործարքային ոլորտի սահմանման և միկրոմակարդակում գործարքային ծախքերի դրսևորման միջև ակնհայտ անհամապատասխանությունը ստիպում է կասկածի տակ առնել Դ. Նորտի և Զ. Ուոլիսի վերոշարադրյալ վերլուծությունը:

Հետևելով Զ. Ուոլիսին և Դ. Նորտին՝ ամերիկացի ևս մեկ հետազոտող՝ Մ. Փոլսկին, փորձեց քանակապես գնահատել գործարքային ծախքերը բանկային ոլորտում: Բանկային համակարգն, ըստ Զ. Ուոլիսի և Դ. Նորտի բնորոշման գործարքային ոլորտի ամենամեծ հատվածներից է: Մ. Փոլսկին կարողացավ ճշտել և քանակապես գնահատել գործարքային ծախքերն ԱՄՆ առևտրային բանկային համակարգում 1934-1998թթ. ժամանակահատվածում⁹¹: Վերջինիս գնահատումներում գործարքային ծախքերն ունեին երկու բաղադրիչ. առաջինը՝ տոկոսային ծախքն էր, այսինքն, ընդհանուր վճարված տոկոսները, որոնք հաշվեգրվել են տոկոսային պարտավորությունների վրա: Այն արտացոլում է բանկային համակարգի միջոցների հիմնական ծախքերը: Երկրորդը՝ ոչ տոկոսային ծախքերն են, մասնավորապես, աշխատավարձի, կոմունալ ծառայությունների, իրավաբանական ծառայությունների, գովազդի, հասարակայնության հետ կապերի, աուդիտի, բարեգործական

⁹⁰ Ուոլիսի եւ Նորտի կողմից օգտագործված օրինակը (1986 թ., էջ 98) դրա վկայությունն է: Օրինակ ինչ-որ մեկը ծրագրում է ձեռք բերել տուն. Որպես սպառող, նա ծախքում է շատ ժամանակ եւ գումար ուսումնասիրելով տունը, բանակցություններ է վարում գնի շուրջ, տեղեկություններ է ձեռք բերում այլ տների մասին եւ այլն: Միայն իր ծախքերի մի մասը փոխանցվում է վաճառողին: Համապատասխանաբար, գործարքային ծախքեր են այն բոլոր ծախքերը, որը սպառողի կողմից կատարված ոչ ապրանքը վաճառողին: Իսկապես, գործարքային ծախքերը սովորաբար ընկալվում են որպես սպառողի ծախքածի և վաճառողի ստացածի, կամ ինչպես Նիհանսն է բնորոշում (Niehans 1987 թ., էջ 676) «առք ու վաճառքի գների միջեւ լուսանցքներ»:

⁹¹ Polski, Margaret M. 2001. "Measuring transaction costs and institutional change in the U.S. commercial banking industry." Mimeo. Indiana University.

նպատակների, գրասենյակային գույքի համար վճարված և այլ գումարները: Մ. Փոլսկու կողմից իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ԱՄՆ բանկային համակարգում 1934-1989 թթ. ընթացքում գործարքային ծախքերն ընդհանուր եկամուտների 69%-ից աճել են մինչև 85%-ի, այնուհետև 1998թ.-ին նվազել են մինչև 77%:⁹² Այս ուսումնասիրության հետաքրքրական կողմն այն է, որ տոկոսային և ոչ տոկոսային ծախքերում ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ բանկային ոլորտում տեղի ունեցող փոփոխությունները կապվում են ինստիտուցիոնալ փոփոխությունների հետ, մասնավորապես, շուկայական մրցակցության և կառավարչական կարգավորման ոլորտում:

Եթե, փաստենք, որ Զ. Ուոլիսը և Դ. Նորտը հետազոտել են միայն գործարքային ծախքերի այն մասը, որն արտացոլված է շուկայական գործարքներում, ապա Էրնանդո դե Սոտոն իր հետազոտությունում անդրադարձել է այն հարցերին, որոնք դուրս են մնացել նշված հետազոտողների ուսումնասիրության տեսադաշտից, մասնավորապես, ոչ շուկայական գործարքային ծախքերը, որոնց շարքին են դասվում այն ռեսուրսները, որոնք վատնվել են սպասելիս, գործարքի համար թույլտվության ստանալիս, «կամիր ժապավեններ» կտրելիս, կաշառք վճարելիս այլ դեպքերում⁹³: Այս տիպի գործարքային ծախքերն ավելի շատ տարածված են զարգացող և անցումային տնտեսություններում, չնայած որ պաշտոնապես այս ոլորտի չափը շատ ցածր է գնահատվում:

Հարկ է նշել, որ ոչ շուկայական գործարքային ծախքերը չափազանց կարևոր են տնտեսական իրական պայմանները հասկանալու և գնահատելու համար: Ինչպես պնդում է Ռ. Քոուզը, գործարքային ծախքերը ոչ միայն ազդում են արտադրության պայմանագրային կողմի կազմակերպման վրա, այլև՝ շուկայում առկա արտադրվող ապրանքների և ծառայությունների տեսականու վրա: Եթե Ուիլյամսոնյան գործարքային ծախքերի տնտեսագիտությունը նվիրված է առաջին խնդրին, ապա այս խմբի հետազոտությունը կենտրոնացած է երկրորդ խնդրի վրա:

Այսպիսով, իր հետազոտության մեջ դե Սոտոն ամրագրեց Պերուում պաշտոնապես գործարարությամբ զբաղվելու ոչ պաշտոնական հսկայական ծախքերի

⁹² Զ. Ուոլիսի եւ Դ. Նորտի հոդվածում (1986), բանկային արդյունաբերությունը պատկանում է գործարքային ոլորտին: Ուստի, բոլոր եկամուտները, որ առաջացել են այնտեղ հաշվվում են որպես գործարքային ծախքեր: Փոլսկին (2000) իր վերլուծության մեջ բացառում է վարկի եւ վարձակալության հետ կապված կորուստների, անվտանգության կորուստների, շահութահարկի, եւ չնախատեսված ծախքերի մասին դրույթները՝ պարզության պատճառով: Բայց նա ընդունում է (p. 17), որ նման ծախքերը նույնպես հավանական է , որ արտացոլեն բանկային ոլորտում կազմակերպչական ծախքերը:

⁹³ de Soto, Hernando. 1989. *The Other Path*. New York: Harper & Row.

առկայությունը: Նրա համար անհրաժեշտ տվյալների հավաքագրումը բավական դժվար ու ժամանակատար է եղել 1980-ական թվականներին, քանի որ պաշտոնապես այդպիսի տվյալներ շատ քիչ էին հրապարակվում: Նշենք, որ ներկայումս Համաշխարհային բանկը հրապարակում է «Doing Business» տվյալների բազան, որը պարունակում է տեղեկատվություն՝ աշխարհի տարբեր երկրներում բիզնես սկսելու և վարելու ծախքերի վերաբերյալ:

Այս տեսանկյունից կարևորվում է բիզնես հիմնելու արժեքը, այսինքն շուկա մուտք գործելու արժեքը: Վերջինս պետք չէ շփոթել մուտքի արգելքների հետ, ինչպիսիք են, օրինակ, մենաշնորհները, մեծ նախնական կապիտալի ներդրման պահանջները և այլն: Խոսքը վերաբերում է կառավարության կողմից պարտադրված կանոնների և կանոնակարգերի, մասնավորապես, պետական գրանցման և լիցենզավորման պահանջների, անշարժ գույքի առքուվաճառքի կամ վարձակալության գործարքների պետական գրանցման պահանջների, ներկրման և արտահանման ոլորտում կիրառվող կանոնակարգերի մասին և այլն: Նման խոչընդոտները երբեմն ստիպում են ձեռնարկատերերին իրենց բիզնեսը ծավալել ստվերում՝ պաշտոնական տնտեսությունից դուրս, կամ նույնիսկ ստիպում են ձեռնպահ մնալ որևէ բիզնես ձեռնարկելուց, ինչի մասին նշվել է Կաուֆմանների և Ա. Շլեյֆերի հետազոտությունում:⁹⁴

Համաշխարհային մակարդակով (85 երկրներ) բիզնեսի մուտքի արժեքի գնահատման ուղղությամբ կատարված իրենց համեմատական ուսումնասիրության մեջ այլ հետազոտողներ՝ Ս. Զանկովը, Ռ. Լա Պորտան, Ֆ. Լոպես դե Սիլանեսը և Ա. Շլեյֆերը չափել են գործընթացների քանակը, պաշտոնապես պահանջվող ժամանակը, ինչպես նաև պաշտոնապես հաստատագրված այն ծախքերը, որոնք սկզբնական փուլում պետք է կրեն գործարարները՝ մինչև բիզնեսի օրինական դառնալը⁹⁵: Բնականաբար, այդ ցուցանիշները զգալիորեն տարբերվում են աշխարհի տարբեր երկրներում: Մասնավորապես, Զիլբերշտայնի կողմից գնահատվել է Բրազիլիայում կարի արդյունաբերության մեջ նոր բիզնես սկսելու արժեքը, որը կազմում է մեկ շնչին բաժին

⁹⁴ Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer. 1997. "The unofficial economy in transition." *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 159-239.

⁹⁵ Djankov, Simeon, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes, and Andrei Shleifer. 2002. "The regulation of entry." *Quarterly Journal of Economics* 117: 1-37.

ընկնող ՀՆԱ 11.3% -ը և անհրաժեշտ է անցնել 9 վարչական ընթացակարգերով ու գործընթացներով և այդ նպատակով ծախսել 64 օր⁹⁶:

Հարկ է նշել, որ ինստիտուտների գործունեության (իրավունք, ֆինանսական շուկաներ և այլն) և տնտեսական աճի փոխկապվածության վերաբերյալ հետազոտությունները լայն իմաստով ևս առնչվում են գործարքային ծախքերի գնահատման հիմնախնդիրներին և մեծ կարևորություն են ներկայացնում: Մասնավորապես, կարող ենք նշել Ս. Քենքի և Ֆ. Քիֆերի⁹⁷, Հ. Ջոնսի, Ջ. Լինի և Ջ. Նուգենտի⁹⁸, Թ. Բեսլի⁹⁹, Դ. Ռոդրիկի¹⁰⁰ հետազոտությունները: Նմանատիպ հետազոտությունների կարևորությունը կայանում է նրանում, որ վերջիններս էմպիրիկ և համակարգված ձևով ցույց են տալիս այն պարզ ճշմարտությունը, որ վերոհիշյալ ինստիտուտները կարևոր դերակատարում ունեն տնտեսության զարգացման վրա¹⁰¹: Այն ինչ գնահատվում է այդպիսի հետազոտություններում՝ ինստիտուցիոնալ անարդյունավետության կամ վատ կառավարման հետևանքով տնտեսությանը պատճառված վնասն է, ինչն, ըստ էության, լայն իմաստով համարվում է այդ ինստիտուտների գործունեության գործարքային ծախքեր:

Դ.Ռոդրիկի 2002թ. հրապարակված հոդվածում համաշխարհային մակարդակով գնահատվել է ինստիտուտների, երկրի աշխարհագրական դիրքի և առևտրի պայմանների ազդեցությունը եկամուտների մակարդակի վրա: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ դիտարկվող այլ գործոնների շարքում ինստիտուտների որակը մեծ դեր է խաղում եկամուտների մակարդակի վրա:

Ռուսաստանի տնտեսության գործարքային ծախքերի գնահատման փորձեր են իրականացվել Վ. Տամբովցեվի կողմից: Նրա կողմից այդ ծախքերը տարանջատվել են երկու մասի՝ արտադրողական կամ հասարակական օգտակարություն ունեցող և ոչ արտադրողական ու «ազգաբնակչության բարեկեցության կորուստների

⁹⁶ Zylbersztajn, Decio and Carolina Graça. 2002. "Costs of business formalization: measuring transaction costs in Brazil." Manuscript.

⁹⁷ Knack, Stephen and Philip Keefer. 1995. "Institutions and economic performance: crosscountry tests using alternative institutional measures." *Economics and Politics* 7(3): 207-28.

⁹⁸ Lin, Justin and Jeffrey Nugent. 1995. "Institutions and economic development." In *Handbook of Development Economics*, Vol. 3A. New York: Elsevier Science.

⁹⁹ Besley, Timothy. 1995. "Property rights and investment incentives: theory and evidence from Ghana." *Journal of Political Economy* 103(5): 903-37

¹⁰⁰ Rodrik, Dani. 2000. "Institutions for high-quality growth: what they are and how to acquire them." NBER Working Paper 7540

¹⁰¹ Matthews, R. C. O. 1986. "The economics of institutions and the source of growth." *Economic Journal* 96: 903-918.

հանգեցնող»¹⁰²: Որպես արտադրողական ծախքերի օրինակ՝ հեղինակը նշում է սեփականության իրավունքի մասնակիացման և պաշտպանության ծախքերը, իսկ ոչ արտադրողական ծախքերը նա տարաջատում է 3 խմբերի, կապված՝

1. ռեսուրսների մատչելիության և սեփականության իրավունքի ստացման հետ,
2. տնտեսական գործունեություն ծավալելու իրավունքի ձեռքբերման հետ,
3. գործարար հարաբերությունները պահպանելու և պատժամիջոցների կիրառման հետ:

Առաջարկվող մեթոդով վերը նշված ծախքերի տեսակների քանակական գնահատման համար ելակետային տվյալները կարող են ստացվել գործարարների շրջանում անցկացված հարցումներից, ինչպես նաև տնտեսական վեճերին առնչվող դատական գործերի ուսումնասիրությունից:

Ռուսաստանի տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի գնահատման մեկ այլ մոտեցում է առաջարկվել Վ. Կոկորևի կողմից, որը հիմնվում է մակրո- և միկրոտնտեսական գործոնների համադրման վրա: Ըստ նշված մոտեցման՝ մակրոմակարդակում գործարքային ծախքերը որոշվում են ազգային տնտեսության մեջ ապրանքաշրջանառության դինամիկայով, իսկ միկրոմակարդակում՝ ինքնարժեքի նկատմամբ՝ վերադիր ծախքերի մասնաբաժնով¹⁰³: Ըստ իրականացված հաշվարկների՝ 1993թ. կազմակերպությունների գործարքային ծախքերի աճի տեմպը ավելի քան 2 անգամ գերազանցել են տրանսֆորմացիոն ծախքերի աճի տեմպը: Մյուս կողմից, վերլուծելով արդյունաբերության ճյուղերի, առևտրի և շինարարության հարաբերակցությունը, Վ. Կոկորևը հանգում է այն եզրակացության, որ ռուսական տնտեսության մեջ գործարքային ոլորտն աճել է և համապատասխանաբար գործարքային ծախքերը ևս աճել են մակրո մակարդակում:

Ամփոփելով հարկ ենք համարում նշել, որ գործարքային ծախքերի գնահատման ուղղությամբ հետազոտությունները զգալիորեն հարստացրել են ինչպես միկրոմակարդակում, այնպես էլ ողջ տնտեսական համակարգի վերլուծությունները՝

¹⁰² Абзудина, С.Г. Транзакционные издержки в общественном секторе Российской экономики. Проблемы идентификации./С.Г Абзудина//Монография. Интеллектуальные и нематериальные ресурсы-2002г.сб. науч. Тр.с.48-54.

¹⁰³ Саволева С.А. Совершенствование экспертизы инновационных проектов: учет транзакционных издержек [электронный ресурс]. URL: <http://riep.ru/lib/getfile.php?t=p&n=88000035> (дата обращения 10.11.2012 г.).

կապված նախկինում հաշվի չառնվող և հետազոտություններից դուրս մնացող ծախքերի տեսակների առանձնահատկությունների վերլուծության հետ: Այն բացառիկ հնարավորություններ ստեղծեց ինստիտուցիոնալ միջավայրի համալիր հետազոտության համար՝ տնտեսության զարգացման տարբեր փուլերում և տնտեսակարգերում՝ տարբեր աստիճանի պետական կարգավորմամբ շուկայականից մինչև վարչահրամայական տնտեսություն: Կարող ենք վստահորեն ասել, որ ներկայացված հետազոտությունները նաև ցույց են տալիս, որ գործարքային ծախքերի գնահատման խնդիրը սկզբունքորեն լուծելի է համարվում: Վերջինիս համար կարծում ենք անհրաժեշտ է մի քանի պայմանների ապահովում՝ առաջին հերթին, գործարքային ծախքերի հստակ սահմանում, որը թույլ կտա լուծել հետազոտության առջև դրված խնդիրը, երկրորդ հերթին՝ գործարքային ծախքերի հստակ դասակարգում՝ ըստ կազմակերպության գործունեության մակարդակների, երրորդ՝ էմպիրիկ տվյալներ ստանալու համար համապատասխան մեթոդաբանության ընտրությունն է:

2.3. Գործարքային ծախքերը կազմակերպության ծախքերի կառավարման հայեցակարգերի համակարգում

Կազմակերպության գործունեության ընթացքում առաջացող ծախքերը միանշանակ կերպով չեն մեկնաբանվում տնտեսագիտության մեջ: Յուրաքանչյուր հետազոտություն այս ոլորտում շեշտադրումը կատարում է ծախքերի այս կամ այն ասպեկտի վրա: Այս առումով, առկա են մի շարք մոտեցումներ, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել ծախքերի կառավարման հայեցակարգերում: Ծախքերի կառավարման հիմնական հայեցակարգերն են.

- ծախքաստեղծ գործոնների հայեցակարգը,
- ավելացված արժեքի հայեցակարգը,
- արժեքային շղթայի հայեցակարգը.
- ծախքերի այլընտրանքների հայեցակարգը ,
- գործարքային ծախքերի հայեցակարգը,
- ABC հայեցակարգը.
- ռազմավարական դիրքավորման հայեցակարգը և այլն:

Ծախքաստեղծ գործոնների հայեցակարգը համարվում է ավանդական՝ ձեռնարկատիրական բոլոր տեսակի գործունեությունների համար¹⁰⁴: Այս հայեցակարգը ձևավորվեց 1980-ական թվականներին՝ Ի.Շերերի, Պ.Օսթերի, Ռ.Կապլանի, Զ.Դիկինի, Զ.Մահերի, Մ.Պորտերի, Դ.Կուպերի, Ռ.Ռիլեի հետազոտությունների արդյունքում: Վերջինիս հիմքում ընկած են գործառնական (ֆունկցիոնալ) և կառուցվածքային ծախքաստեղծ գործոնները:

Գործառնական (ֆունկցիոնալ) գործոնները կապվում են ընկերության արդյունավետ և հաջողակ գործունեության ներուժի հետ, ինչպիսիք են՝ ներֆիրմային ռեսուրսների (հզորությունների) բոլոր ձևերը, կիրառման արդյունավետությունը, որակի համալիր կառավարումը, մատակարարների և

¹⁰⁴ Шаститко А.Е. Трансакционные издержки: содержание, оценка и взаимосвязь с проблемами трансформации / А.Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1997. – №7. – С. 29-33.

պատվիրատուների հետ շփումները ֆիրմայի ծախքերի շղթայի բոլոր փուլերում և այլն :

Կառուցվածքային գործոնների շարքում են գործունեության մասշտաբը և ներդրումների ծավալները, հորիզոնական և ուղղահայաց ինտեգրումը, ծախքերի շղթայի տարբեր փուլերում օգտագործվող տեխնոլոգիաները, ծառայությունների և ապրանքների լայն տեսականուց բխող բարդությունները: Հետազոտությունները վկայում են, որ որոշ ճշգրտությամբ հնարավոր է հաշվարկել յուրաքանչյուր այսպիսի գործոնի ազդեցությունն ընկերության ծախքերի մակարդակի վրա: Ընդ որում, այս գործոնները չեն կարող չափվել ընկերության գործունեության ցուցանիշներին համամասնորեն: Օրինակ, մասշտաբի էֆֆեկտը միշտ չէ որ ձեռնարկության ծախքերի տնտեսման է բերում:

Հարկ է նշել, որ մինչ օրս տնտեսագետների կողմից դիտարկվում է ծախքերի դրսևորումների կախվածությունը գործառնական գործոններից, ինչը բացատրվում է ծախքերի կառավարման տեղեկատվական բազան ձևավորող հաշվառման համակարգերի պահպանողական բնույթով և դեռևս ֆինանսական գնահատումների ավանդական մեթոդներին անալիտիկ վերլուծաբանների հակվածությամբ: Ակնհայտ է, որ կառուցվածքային ծախքաստեղծ գործոններն ազդում են ծախքերի ընդհանուր մակարդակի վրա ոչ այնքան հաշվապահական հաշվառման, որքան տնտեսական տեսանկյունից: Օպտիմալացման արդյունքը տվյալ դեպքում ապահովվում է ոչ թե ծախքերի կազմի փոփոխության, այլև ներտնտեսական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման արդյունքում՝ մեծացնելով դրանց շրջանառելիության աստիճանը:

Ավելացված արժեքի հայեցակարգը նույնպես լայն տարածում ունի ինչպես տնտեսագիտության տեսության մեջ, այնպես էլ գործնականում: Վերը նշված հայեցակարգի հետ միասին այն ժամանակակից ծախքերի կառավարման ավանդական հարացույցի կարևոր մասն է: Այս հայեցակարգի շրջանակներում ծախքերի բաղադրիչները դիտարկվում են ավելացված արժեքի բոլոր փուլերում, սկսած հումքի և նյութերի ձեռքբերումից՝ վերջացրած շուկայում ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների իրացմամբ: Այս մոտեցման առանցքային

պահը համարվում է գնման և իրացման արժեքների տարբերության (ավելացված արժեքի) մաքսիմալացումը և, հետևաբար, վերլուծաբանների ուշադրությունից դուրս են մնում նյութական ծախքերի որոշակի մաս, ինչը հաշվի առնելը շատ կարևոր է նյութատար ոլորտներում: Հաշվի առնելով, որ այս մոտեցման դեպքում բավական նեղանում են գործառնական ծախքերի ազդեցությունը ընդհանուր ծախքերի վրա, ուստի տվյալ պարագայում այս ուղղությամբ վերլուծությունները սպառիչ չեն կարող համարվել:

Ըստ Մ.Պորտերի¹⁰⁵, Զ. Շանկի և Վ.Գովինդարաջանի՝ ավելացված արժեքի հայեցակարգի հիման վրա ծախքերի կառավարումը՝

- մի կողմից, սկսվում է բավական ուշացած և թույլ չի տալիս սեփական շահերին ծառայեցնել մատակարարների հետ կապերը, քանի որ բազմաթիվ կառավարչական որոշումներ չեն իրականացվի մատակարարների արժեշղթայի հետ անհամաձայնեցվածության արդյունքում,
- մյուս կողմից, ավարտվում է բավական շուտ և բաց է թողնում հաճախորդների հետ կապերի օգտագործման հնարավորությունները, քանի որ շուկայում ապրանքի հաջող տեղայնացման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել ոչ միայն սեփական ծախքերը, այլ նաև գնորդի ծախքերը՝ ապրանքի գնումից կամ ծառայության մատուցումից հետո:¹⁰⁶

Հարկ է նշել, որ եթե խոսքը վերաբերում է միայն ոչ նյութատար ոլորտների մասին, ապա ավելացված արժեքի հայեցակարգի շրջանակում ծախքերի վերլուծության վերը նշված մոտեցումը կարող է բավական արդարացված և տեղին լինել:

Ինչ վերաբերվում է արժեշղթայի հայեցակարգին, ապա այն առաջին անգամ ձևակերպվեց Մ.Պորտերի կողմից 1985 թվականին: Ըստ այդ հայեցակարգի՝ ծախքերն արդյունավետ կառավարելու համար անհրաժեշտ է դուրս գալ ընկերության սահմաններից և վերլուծության շեշտադրումը տեղափոխել այն գործընթացների վրա,

¹⁰⁵ Портер М. Конкурентное преимущество / М. Портер. – 1985. – 239 с.

¹⁰⁶ Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами: Новые методы увеличения конкурентоспособности. — СПб.: Бизнес Микро, 1999. С. 20—24.

որոնք տեղի են ունենում ընկերության սահմաններից դուրս¹⁰⁷:

Այսպիսով, արժեզրթայի հայեցակարգը հիմնվում է ծախքերի ձևավորման և կառավարման ընդլայնված մոտեցման վրա և առաջարկում է հաշվի առնել ծախքաստեղծ մեխանիզմները որոշակի գործունեության ամբողջ արժեզրթայում՝ սկսած հումքի աղբյուրներից և վերջացրած վերջնական սպառողների կողմից պատրաստի արտադրանքի ստացմամբ: Կարելի է ասել, որ այս հայեցակարգն ունի ակնհայտ ռացիոնալ մոտեցում, սակայն, դրանում ծախքերի կառավարման համար առաջարկվող մոտեցումները որոշ դեպքերում դժվարիրագործելի են՝ անհրաժեշտ տեղեկատվության բացակայության կամ դժվարամատչելիության պատճառով:

Այլընտրանքային ծախքերի կամ բաց թողնված հնարավորությունների հայեցակարգը հիմնվում է այն գաղափարի վրա, որ ցանկացած ֆինանսական որոշում ընդունվում է այլընտրանքային ծախքերի համեմատության հիման վրա և ցանկացած կառավարչական որոշման գործնական իրականացումն այդ դեպքում կապված է այլընտրանքային որևէ տարբերակից հրաժարվելու հետ¹⁰⁸: Այլընտրանքային ծախքերը, որոնք անվանվում են նաև բաց թողնված հնարավորությունների գին, իրենցից ներկայացնում են այն խնայողության գումարը, որը ընկերությունը կարող էր ստանալ, եթե ընտրեր ռեսուրսների կիրառման այլ տարբերակ:

Նշված հայեցակարգի գործողությունը տարածվում է.

- ընթացիկ գործառնական ծախքերի վրա, օրինակ, երբ դիտարկվում է սեփական տրանսպորտային միջոցով կամ մասնագիտացված կառույցի ծառայություններից օգտվելով առաքման իրականացումը:
- ընթացիկ ֆինանսական որոշումների վրա, օրինակ, դեբիտորական պարտքի կառավարման դեպքում. դեբիտորական պարտքը համարվում է շրջանառու միջոցների ժամանակավոր սառեցում, որի համար այլընտրանքը կարող է լինել դրամի ավանդադրումը բանկում և դրա դիմաց տոկոսադրույքների ստացումը կամ կարճաժամկետ ակտիվների ձեռքբերումը: Սակայն, գործնականում

¹⁰⁷ Портер М. Конкурентное преимущество / М. Портер. – 1985. – 239 с.

¹⁰⁸ Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. — М.: Финансы и статистика, 1999, 763 с., с . 68.

բազմաթիվ կազմակերպություններ ստիպված են պահպանել դեբիտորական պարտքերի որոշակի մակարդակ՝ վաճառքը խթանելու համար գնորդներին հնարավորություն ընձեռելով վճարել տարաժամկետ եղանակով: Դեբիտորական պարտքերը նվազեցնելու համար կիրառվում են տարբեր զեղչեր՝ կանխիկ վճարելու պայմանով:

- Ներֆիրմային կառավարման կազմակերպման, մասնավորապես, կառավարչական վերահսկողական համակարգի ձևավորման վրա: Ցանկացած վերահսկողական համակարգի ձևավորումը կապված է որոշակի ծախսերի հետ, որոնցից կարելի է խուսափել, սակայն, միևնույն ժամանակ համակարգված վերահսկողության բացակայությունը կարող է հանգեցնել էլ ավելի մեծ կորուստների:
- Ներդրումային որոշումների ընդունման և իրագործման վրա, օրինակ՝ կապիտալի տեղաբաշխման այլընտրանքային տարբերակների գնահատման համար:

Գործարքային ծախսերի տեսամեթոդական հիմքերը, ինչպես արդեն նշվել է, ձևավորվել են 20-րդ դարի 30-ական թվականներին՝ նոր ինստիտուցիոնալ տեսության շրջանակներում: Որպես ինքնուրույն հայեցակարգ՝ այն ձևավորվեց 1960-1970-ական թվականներին ԱՄՆ-ում և Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում: Այս հայեցակարգի ձևավորման մեջ մեծ ավանդ ունեն Ռ. Բոուզը¹⁰⁹ և Օ. Ուիլյամսոնը¹¹⁰: Ինչ վերաբերվում է հետխորհրդային տարածքին, ապա գործարքային ծախսերի հիմնախնդիրն այստեղ սկսվեց ուսումնասիրվել 20-րդ դարի 90-ական թվականներից՝ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո: Այդ ժամանակաշրջանում ռուս տնտեսագետներ Վ. Կոկորեվի, Ռ. Կապելյուշնիկովի, Վ. Կուրչենկովի և Վ. Ռադաևի աշխատանքներում¹¹¹ համակարգված կերպով դիտարկվում է գործարքային ծախսերի հիմնախնդիրը, իսկ

¹⁰⁹ Козз Р. Проблема социальных издержек / Р. Козз // Закон и Экономика. – 1960. – № 7. – С. 44-70.

¹¹⁰ Williamson O. E. The Economics of Discretionary Behavior: Managerial Objectives in a Theory of the Firm. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1964, 182p.; Williamson O. E. The Economics of Antitrust: Transaction Cost Considerations, University of Pennsylvania Law Review, 122: 1439-1496, June 1974

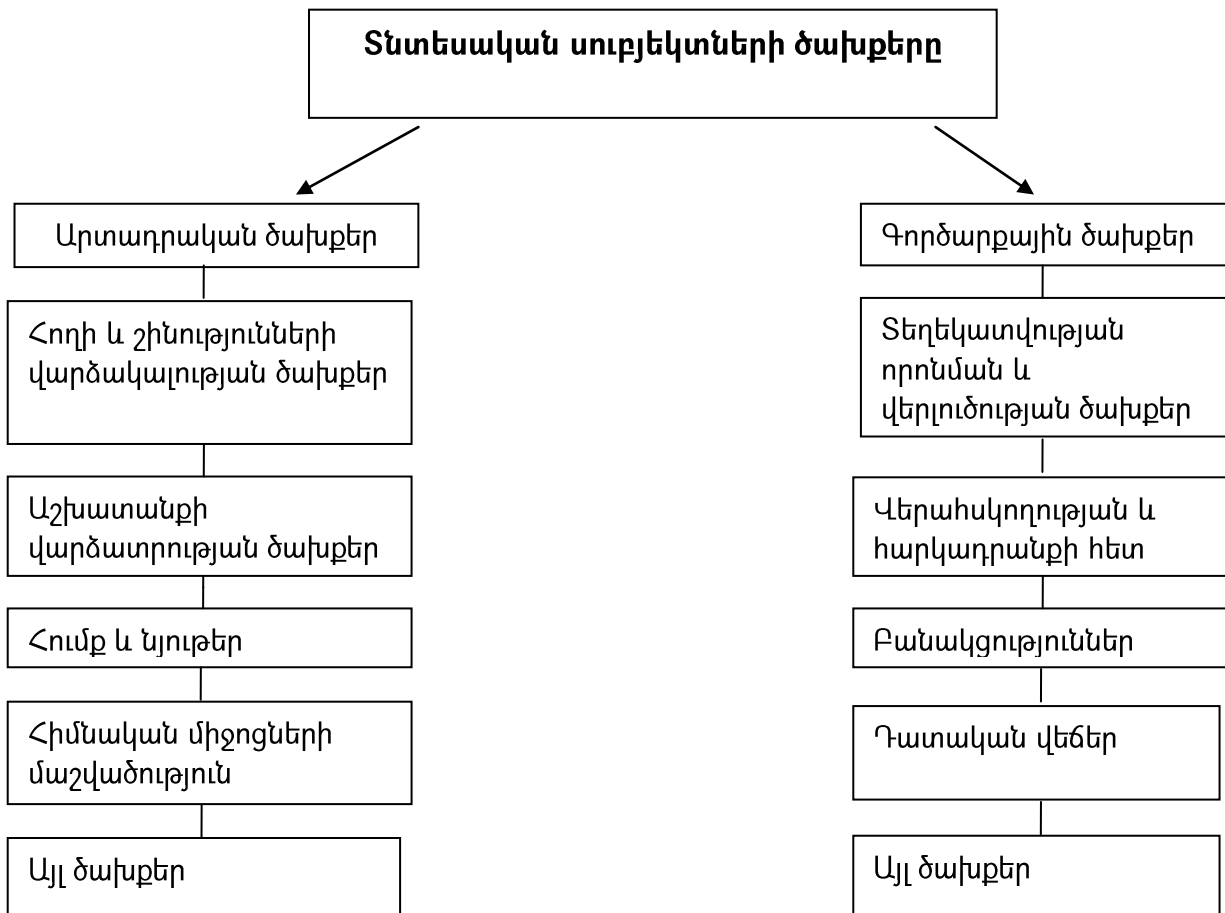
¹¹¹ Кокорев В. Институциональные преобразования в современной России: анализ динамики транзакционных издержек // Вопросы экономики. 1996. №12; Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. ИМЭМО, 1990; Курченко В.В. Транзакционный подход к анализу процесса формирования рыночных структур в российской экономике // Экономика строительства. 1995. №2; Радаев В.В. Формирование новых рынков: транзакционные издержки, формы контроля и деловая этика. — М: Центр политических технологий, 1998.

գործարքային բնույթ կրող ծախքերը ներկայացվում են որպես առանձին տնտեսական եզրույթ: Եթե սկզբնական հատվածում ձեռնարկատիրության ոլորտում իրականացված հետազոտություններում գործարքային ծախքերը ուսումնասիրվում էին անուղղակի կերպով, ապա վերջին տարիներին դրանք հանդես են գալիս որպես ինքնուրույն հետազոտության առարկա, մասնավորապես Ա.Շաստիտկոյի, Ս.Բարսուկովայի և այլոց աշխատանքներում¹¹²:

Գործարքային ծախքերի հայեցակարգի հիմքը համարվում է այն գաղափարը, որ ցանկացած տնտեսության մեջ առկա են ծախքերի երկու տեսակներ.

- արտադրական(գործառնական),
- գործարքային(գծանկար 2.3.1):

¹¹² Шаститко А.Е. Теоретические вопросы неинституционализма: Введение в институциональный анализ / Под ред. В.Л.Тамбовцева. — М.: ТЕИС, 1996; Шаститко А.Е. Экономическая теория институтов. — М.: ТЕИС, 1997; Шаститко А.Е. Трансакционные издержки: содержание, оценка и взаимосвязь с проблемами трансформации // Вопросы экономики. 1997; Шаститко А.Е. Неинституциональная экономическая теория // 2-е изд., перераб. и доп.— М.: ТЕИС, 1999; Барсукова С. Август 1998 года и отечественное предпринимательство / Pro et Contra. 1999. Том 4. Вып.2; Барсукова С.Ю. Неформальная практика российского бизнеса в зеркале трансакционных издержек. — Проблемы, успехи и трудности переходной экономики (Опыт России и Беларуси) / Под ред. М.А. Портного. — М.: МОНФ, 2000.

Գծանկար 2.3.1 Ծախքերի դասակարգումն՝ ըստ գործարքային ծախքերի հայեցակարգի¹¹³

Արտադրական ծախքերը ներառում են հողի և շինությունների վարձակալության ու պահպանության, աշխատողների վարձատրության, հումքի և նյութերի ձեռքբերման, հիմնական միջոցների մաշվածության և այլ ծախքեր, որոնք կազմակերպությունը կրում է ապրանք կամ ծառայության արտադրելու ընթացքում:

Ինչ վերաբերվում է գործարքային ծախքերին, ապա վերջիններիս շարքին են դասվում տեղեկատվության որոնման և մշակման, վերահսկողության և հարկադրման, բանակցությունների վարման, դատական և այլ ծախքեր, որոնք կազմակերպությունը հարկադրաբար է կրում: Դասական տնտեսագիտության շրջանակներում շուկան դիտարկվում էր որպես կատարյալ մեխանիզմ, որտեղ գործարքները կատարվում են ակնթարթորեն առանց որևէ էական ծախքերի: Սակայն, ժամանակակից պայմաններում ցանկացած կազմակերպություն յուրաքանչյուր գործարքի դեպքում

¹¹³ Կազմվել է հեղինակի կողմից

պետք է գտնի համապատասխան գործընկեր, հաստատել գործնական կապեր, վարել բանակցություններ, իրականացնել հսկողություն, հարթել տարաձայնությունները և այլն: Ընդ որում, սա վերաբերում է ինչպես արտաքին տնտեսական, այսպես էլ կազմակերպության ներսում տեղ գտնող փոխհարաբերություններին, քանի որ գործարար հիերարխիկ կառուցվածքը ևս զերծ չէ որոշակի կորուստներից:

Ի տարբերություն արտադրական ծախքերին՝ գործարքային ծախքերն ուղեկցում են ինչպես արտադրության, այնպես էլ սպառման գործընթացները: Ապրանքները և ծառայությունները, ինչպես ընդգծում էր Դ.Նորտը՝ ունեն բազմաթիվ հատկանիշներ, որոնց ի հայտ գալու աստիճանը փոփոխվում է մեկ նմուշից մյուսին անցնելիս: Անհրաժեշտ հատկանիշների առկայության գնահատումը կապված է որոշակի ծախքերի հետ (հիմնականում ժամանակային): Արդյունքում՝ տնտեսական սուբյեկտները ստիպված են ծախսել որոշակի ռեսուրսներ ոչ միայն արտադրության, այլև սպառման գործընթացում: Այդ իսկ պատճառով՝ ճիշտ կլինի գործարքային ծախքերը տարանջատել 2 տեսակի՝ սպառողական, որոնք կրում են սպառողները և արտադրական, որոնք կրում են կազմակերպությունները:

Գործարքային ծախքերի հայեցակարգի հիմքում ընկած է մարդկային տնտեսական վարքի վերաբերյալ երկու հիմնական ենթադրություններ՝ սահմանափակ ռացիոնալություն և օպորտունիզմ: Առաջինի տակ հասկացվում է մարդկային սահմանափակ հնարավորությունները՝ կապված տեղեկատվության ստացման և մշակման հետ, ինչպես նաև որոշումների ընդունման դեպքում հնարավոր սխալները՝ ոչ ամբողջական, սխալ և ուշացված տվյալների հետ: Օպորտունիզմը դրսևորվում է անձնական շահի հետապնդմամբ՝ ի վնաս ստանձնած պարտավորությունների¹¹⁴: Արտադրության կազմակերպման, իրացման և սպառման գործընթացներում տնտեսվարողներին անհրաժեշտ ցանկացած տեղեկատվություն ձեռք է բերվում մեծ ջանքերով: Մասնավորապես, գնորդի համար նախընտրած ապրանքի որոնման, գործարքի ձևակերպման հետ կապված ծախքերը¹¹⁵: Ընդ որում, տվյալ դեպքում

¹¹⁴Экономико-математический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.И. ДаниловДанильян. – М.: Большая Российская энциклопедия: Издательский Дом «ИНФРА-М», 2003. – 688 с.

¹¹⁵ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 480 с. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).

որոնման ծախքերը կարող են չափվել նաև ժամանակային ծախքերով: Արտադրողի համար անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ներառում է՝ սպառողների նախասիրությունների հետազոտությունը, ժամանակակից տեխնոլոգիաների, մրցակից ընկերությունների գործողությունների վերաբերյալ տվյալները: Այդ տեղեկատվությունը իր ազդեցությունն ունի կազմակերպության աշխատակիցների վարձատրության և պարգևատրումների վրա, օրինակ մարքեթինգային բաժնի ծառայությունների դիմաց և այլն: Ինչ վերաբերվում է օպորտունիզմին, ապա վերջինս կայանում է տեղեկատվությունը թաքցնելու, միտումնավոր խեղաթյուրման, խաբեությունների մեջ և այլն: Այսպիսի դեպքերը բնականաբար դժվար է վաղօրոք ճշգրիտ կերպով կանխատեսել և գնահատել: Այսպիսով, տվյալ կազմակերպության կողմից վճարվող աշխատավարձը ոչ ամբողջությամբ է դասվում տրանսֆորմացիոն կամ արտադրական ծախքերին: Դրա մի մասը, օրինակ, իրավաբանի, վերահսկիչի, անվտանգության աշխատակցի և մի շարք այլ մասնագետների վարձատրությունը վստահորեն կարող են բնորոշվել որպես գործարքային ծախքերին:

Երբեմն, կազմակերպությանը հեշտությամբ չի տրվում այն տեղեկատվությունը, որից օգտվում է նրա գործընկերը: Եթե նույնիսկ այդ տեղեկատվությունը ամբողջությամբ հավաքագրվել և ժամանակին մատուցվել է, ապա այն ընկալելը և վերլուծելը ժամանակատար է, ինչպես նաև այդ տեղեկատվության մեջ բացակայում են տվյալներ անբարեխիղճ վարքագծի, պարտականությունների չկատարման կամ խաբեության մասին:

Գործունեության վրա հիմնված կամ ABC հայեցակարգի շրջանակում իրականացվում է ծախքերի հաշվառում և վերլուծություն ըստ գործունեության տեսակների (activity-based costing)՝ կոնկրետ ապրանքների, ծառայությունների և աշխատանքների վրա վերադիր ծախքերի բաշխման միջոցով: Վերջիններիս բաշխման ավանդական եղանակները կիրառվում են հաշվապահական հաշվառման մեջ և հիմնվում է ծավալային ցուցանիշների (բնական կամ արժեքային), աշխատանքի վարձատրության կամ մեքենա-ժամերով ուղղակի ծախքերի վրա (աշխատանքի ավտոմատացման և մեքենայացման բարձր աստիճանի դեպքում): Այս հայեցակարգի հիմքում ոչ այնքան ծախքերի հաշվապահական ձևակերպումն է, որքան ապրանքի

(ծառայության, աշխատանքի) իրական ինքնարժեքի տնտեսական հաշվարկը, որը չի պահանջվում պարտադիր կարգով արտացոլել հաշվապահական գլխավոր գրքում: Նման հաշվարկները չեն պահանջում ամենամյա մշտադիտարկում և չեն ճշգրտվում հաշվապահական հաշիվների փակման ժամանակ: Դրանք իրականացվում են հաշվապահական ռեգիստրներից դուրս և կրում են երկարաժամկետ բնույթ՝ կես կամ մեկ տարվա ժամանակային կտրվածքով:

Առավել արդյունավետ կերպով գործունեության վրա հիմնված հայեցակարգն իրականացվում է այն դեպքերում, երբ վերադիր ծախքերից առանձնացվում են ռազմավարական բնույթ ունեցող ծախքեր (հետազոտություն և մշակումներ, մարքեթինգ և այլն) և դիտարկվում են ամբողջական ծավալով, անկախ այն բանից, թե որքան ճշգրիտ են դրանք գնահատվել ընթացիկ արժեշղթայի արտադրական հատվածում:

Ռազմավարական տեղայնացման հայեցակարգի մասին առաջին անգամ խոսվեց 1990-ական թվականներին այդ ոլորտի հայտնի հետազոտողներ Ջ.Շանկի և Վ.Գովինդարաջանի կողմից: «Ծախքերի ռազմավարական կառավարում» գրքում նշված հեղինակները նոր շեշտադրումներ են իրականացրել հաշվապահական և կառավարչական հաշվառման մեջ¹¹⁶: Ավանդաբար ծախքերի հաշվառումը և վերլուծությունը դիտարկվում է հաշվապահական հաշվառման մեջ արտացոլված տնտեսական գործառնությունների գնահատման տեսանկյունից, որոնք իրականացվել են այլընտրանքային կառավարչական որոշումների արդյունքում: Սակայն, հաշվառումն ինքնանպատակ չէ, այլ բիզնեսի մեջ հաջողության հասնելու միջոց է: Այդ իսկ պատճառով, կազմակերպությունում ընդունված հաշվառման համակարգը և մեթոդաբանությունը կարող է գնահատվել՝ հաստատված զարգացման ռազմավարությանը համապատասխանության կամ անհամապատասխանության տեսանկյունից:

Նշենք, որ կազմակերպությունը կարող է դիմակայել մրցակցությանը ցածր ծախքերի պահպանման հաշվին (առաջնորդություն ծախքերի հիման վրա), կամ

¹¹⁶ Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами: Новые методы увеличения конкурентоспособности / Дж. Шанк, В. Говиндараджан. – СПб.: Бизнес Микро, 1999. – 272с., с 103-105

առաջարկելով մրցակիցների ապրանքների կամ ծառայությունների որակը գերազանցող արտադրանք: Սկզբունքային կերպով տարբերվող այս երկու ռազմավարությունները պետք է հետաքրքրություն ներկայացնեն ոչ միայն ռազմավարական կառավարման շրջանակներում, քանի որ դրանք նաև ներկայացնում են ծախքերի վերլուծության և կառավարման տարբեր մոտեցումներ: Ծախքերի մասին տեղեկատվությունն այս կամ այն ձևով կարևոր է բոլոր կազմակերպությունների համար, սակայն միմյանցից տարբերվող ռազմավարությունները պահանջում են ծախքերի վերաբերյալ տարբեր մոտեցումներ:

Չնայած ակնհայտ առավելություններին, ռազմավարական պլանավորման հայեցակարգի գործնական կիրառությունը հատկապես անցումային տնտեսություններում, ինչպիսին և Հայաստանյան տնտեսությունն է՝ պահանջում է ներկազմակերպական պլանավորման և ֆինանսական կառավարման ավելի բարձր մակարդակ, ինչը ներկա պայմաններում շատ քիչ կազմակերպություններ կարող են ապահովել:

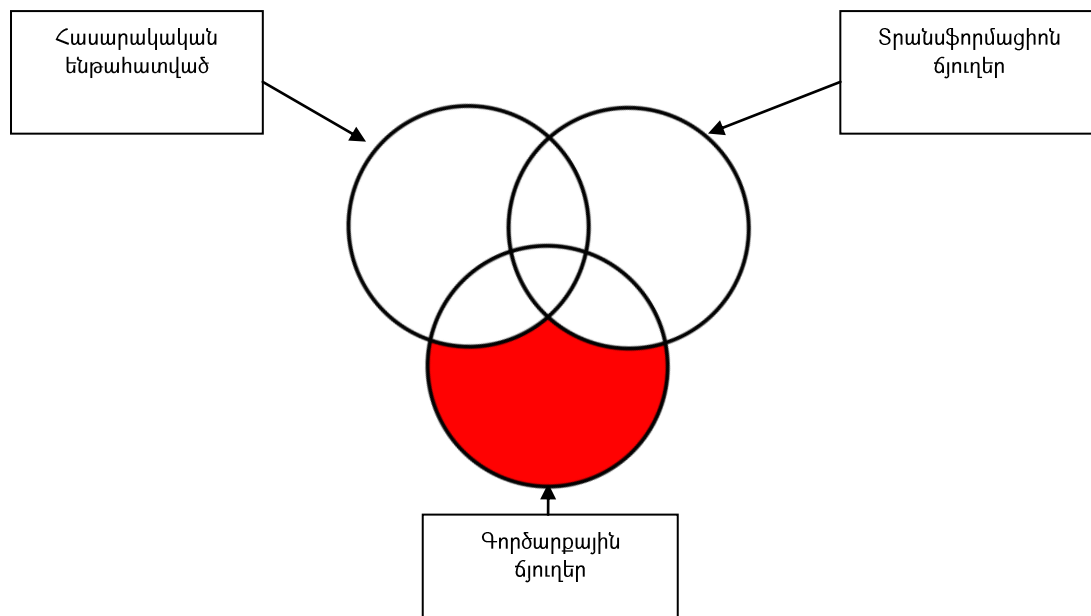
Դիտարկված հայեցակարգերի համեմատական վերլուծությունը ներկայացվում է սույն ատենախոսության Հավելված 1-ի աղյուսակ 1-ում:

Ինչպես հետազոտությունը ցույց է տալիս՝ ծախքերի կառավարման հայեցակարգերը միատարր չեն: Որոշ հայեցակարգեր, մասնավորապես, ֆունկցիոնալ ծախքեր ձևավորող գործոնների հայեցակարգը, ավելացված արժեքի հայեցակարգը, հիմնված են ծախքերի հաշվառման առանձնահատկությունների վրա և առնչվում են ծախքերի կառավարման հաշվապահական կողմին: Մյուս՝ կառուցվածքային ծախքեր ձևավորող գործոնների, արժեշղթայի, գործունեության վրա հիմնված հայեցակարգերում ծախքերը ոչ միայն հաշվառման, այլև տնտեսական կառավարման օբյեկտ են: Ինչ վերաբերվում է գործարքային ծախքերի հայեցակարգին, ապա վերջինիս շրջանակում թեև ծախքերն ակնհայտ բնորոշվում են և կարող են արտացոլվել հաշվառման համակարգերում, սակայն, հաշվապահական հաշվառման օրենսդրության մեջ դրանց չներառելու պատճառով՝ վերջիններս արտացոլվում են հիմնականում կառավարչական հաշվառման համակարգում:

ԳԼՈՒԽ 3. ԳՈՐԾԱՐՔԱՅԻՆ ԾԱԽՔԵՐԸ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ և ԴՐԱՆՑ ՆՎԱԶԵՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

3.1. ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքային առանձնահատկությունները

Տնտեսության գործարքային հատվածի սահմանման ներկայացված մոտեցումները հաշվի առնելով կարելի է եզրահանգել, որ վերջինիս մեջ նեղ իմաստով ներառվում են այն ճյուղերը, որոնց սուբյեկտների իրականացրած գործունեությունը թույլ է տալիս օպտիմալացնել ու ամրագրել տնտեսվարող սուբյեկտների հիմնական գործունեության արդյունքում ակտիվների նյութական ձևափոխումների հետ չկապված սեփականության իրավունքների շարժը: Այլ կերպ ասած, գործարքային հատվածի մեջ նեղ իմաստով ներառվում են բացառապես գործարքային ճյուղերը, ինչպես օրինակ, ֆինանսական ոլորտը, մանրածախ առևտուրը, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում չեն իրականացնում ակտիվների տրանսֆորմացիա և գործ ունեն միայն ոչ իրական ակտիվների հետ(տես գծանկար 3.1.1-ը).

Գծանկար 3.1.1 Գործարքային ոլորտի ներկայացումը նեղ իմաստով¹¹⁷

¹¹⁷ Կառուցվել է հեղինակի կողմից

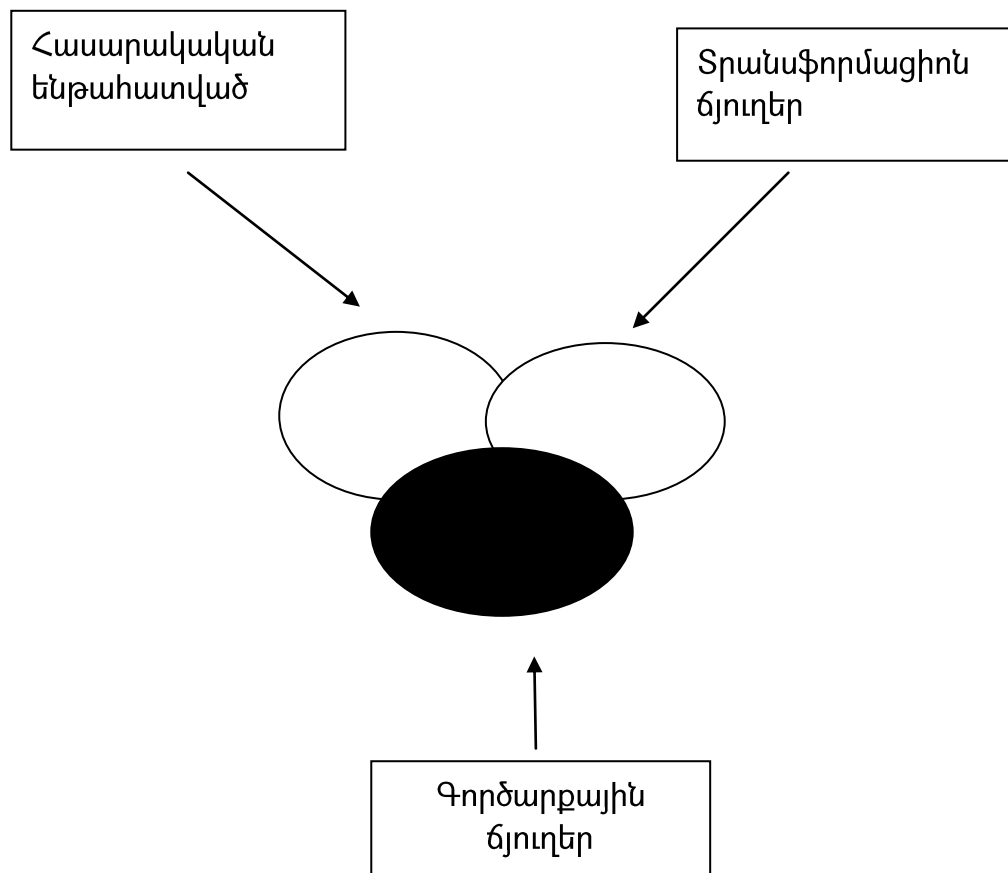
Այս դասակարգմամբ հաշվի չեն առնվում այն ինստիտուտների մակրոտնտեսական և միկրոտնտեսական փոխառնչությունները, որոնք նպաստում են գործարքային ծախքերը նվազմանը: Սակայն, պետք չէ մոռանալ այն մասին, որ գործարքային ծախքեր և, հետևաբար, նաև դրանց նվազեցմանն ուղղված համապատասխան ինստիտուտներ առկա են նաև այնպիսի ճյուղերում, որոնց հիմնական գործունեությունն ունի տրանսֆորմացիոն բնույթ: Ավելին, պետական մարմինների և հասարակական կազմակերպությունների գործունեությունը ևս ի վիճակի է էապես նպաստել տնտեսվարողների գործունեության պայմանների բարելավմանը՝ հարկադրելով հարմարվել և բարեփոխել տեղեկատվության որոնման կիրառվող մեխանիզմները, պայմանագրերի կնքումը, սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը և այլն:

Կախված այն հանգամանքից, թե ինչպիսի արդյունավետությամբ են պետական մարմինները և հասարակական կազմակերպություններն իրականացնում իրենց կարգավորող և վերահսկողական գործառույթները, տնտեսության ինչպես գործարքային, այնպես էլ ոչ գործարքային ոլորտներում գործող կազմակերպությունների համար գործարքային ծախքերը կարող են աճել կամ նվազել:

Այսպիսով, գործարքային հատվածում ճիշտ չէ դիտարկել միայն ճյուղերը, որոնք բացառապես իրականացնում են տրանսակցիոն գործունեություն, քանի որ այն տնտեսվարող սուբյեկտների շրջանակը, որոնց գործունեության արդյունքից են կախված գործարքային ծախքերի մեծությունները և փոփոխման միտումներն, իրականում առավել լայն է:

Գործարքային հատվածում պետք է ներառել այն բոլոր ինստիտուտների համախումբը, որոնք նպաստում են ակտիվների նկատմամբ սեփականության իրավունքների փոխանցման, ամրագրման և կողմերի ստանձնած պարտավորությունների իրականացման նկատմամբ հետագա հսկողության հետ կապված գործընթացների ինտենսիվացմանը՝ տեղեկատվական անհամաչափության, գործընկերների այլընտրանքային վարքագծի և անորոշության պայմաններում: Քանի որ, գործարքային ոլորտի մեջ ներառվող սուբյեկտների շրջանակը չի

սահմանափակվում բացառապես գործարքային ճյուղերով, ապա գործարքային ոլորտը պետք է դիտարկվի ավելի լայն առումով (գծանկար 3.1.2):

Գծանկար 3.1.2 .Գործարքային ոլորտի ներկայացումը լայն իմաստով¹¹⁸

Փոխառնչությունների այս տիրույթում ներկայացնենք գործարքային հատվածի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի հիմնական տարրերը: Դրանք հետևյալն են.

1. *ինստիտուցիոնալ սուբյեկտներ*¹ տնտեսավորողների համախումբ, ովքեր միավորված են որևէ կառույցի շրջանակում՝ համաձայնեցված կերպով ընդունված ու համատեղ կիրառվող որոշակի պահանջների հիման վրա, որոնք կարգավորում են տնտեսական փոխազդեցությունների մասշտաբները, ձևերը, միջոցները և մեթոդները: Սուբյեկտների դերում կարող են հանդես գալ քաղաքացիների միավորումները, կազմակերպությունները, պետական իշխանության մարմինները և այլն:

¹¹⁸ Կառուցվել է հեղինակի կողմից

2. *Ինստիտուցիոնալ օբյեկտներ*: Սա այնպիսի նորմերի և կանոնների համախումբ է, որով պայմանավորված տնտեսվարող սուբյեկտների համար սահմանվում են տնտեսվարման համապատասխան պայմաններ:

3. *Ինստիտուցիոնալ մեխանիզմ*: Այն տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխհարաբերությունների յուրատեսակ համակարգ է՝ միտված վերջիններիս ներդաշնակեցմանը՝ համընդհանուր ճանաչում գտած նորմերին և կանոններին, ինչպես նաև գործող կամ օրինական կերպով ձևավորված ինստիտուտների կողմից սահմանված պահանջներին:

4. *Ինստիտուցիոնալ միջավայր*: Այն «խաղի կանոնների» և որոշակի պատժամիջոցների համախումբ է, ըստ որի ձևավորվում է տնտեսվարող սուբյեկտների միջև փոխազդեցության շրջանակները:

Այսպիսով, ինստիտուցիոնալ կառուցվածքը թվարկված տարրերի և դրանց փոխկապվածությունների համախումբն է:

Հիմնվելով գործարքային ոլորտի և ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի վերաբերյալ ներկայացված սահմանումների վրա՝ քննարկենք ՀՀ տնտեսության գործարքային ոլորտի կառուցվածքի առանձնահատկությունները: Այսպիսով, կախված իրականացվող դերից և գործառնական նշանակությունից՝ գործարքային հատվածը կարելի է տարանջատել հետևյալ ենթահատվածների՝

1. հասարակական, որն օժտված է օրինաստեղծ, իրավապաշտպանական և դատական գործառույթներով,
2. շուկայական, որը հիմնված է սեփականության իրավունքի փոխանցման վրա և որին դասվում են փոխանակման մասնակիցները, որոնք ստիպված են գործել սահմանված նորմատիվ-իրավական ակտերի շրջանակներում:

Հասարակական ենթահատվածի սուբյեկտների գործունեության ընթացքում իրականացվող հիմնական գործառույթներին են դասվում¹¹⁹.

1. կանոնների սահմանումը;

¹¹⁹ Архипьев СИ. Государственная транзакционная политика и общественный транзакционный сектор в условиях рыночной трансформации //Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. -2004.-Выпуск 70.-СПб.

2. գործարքների իրականացման ընթացքում իրավախախտումների ու հանցագործությունների կանխմանն ուղղված իրավապաշտպան համակարգի գործունեությունը,

3. դատական համակարգի գործունեությունը՝ մեղավոր անձանց պատժամիջոցների սահմանման ուղղությամբ:

Որոշ հետազոտողներ հասարակական և պետական ենթահատվածների սուբյեկտներին նույնականացնում են, հաշվի առնելով այն, որ հիմնականում պետական մարմիններն են ի վիճակի ապահովել վերը նշված գործառույթները: Սակայն, մեր կարծիքով, հասարակական և պետական գործարքային ենթահատվածները նույնական չեն, ինչն անհրաժեշտ է հաշվի առնել գործարքային հատվածի ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի սահմանման ժամանակ: Սա պայմանավորված է մի շարք պատճառներով.

1. Առաջին՝ պետության երկակի դերն է տնտեսության մեջ: Մի կողմից, նրա վրա դրված են յուրահատուկ գործառույթներ՝ գործարքների իրականացման պայմանների և կարգի սահմանման ոլորտում, վիճահարույց հարցերի կարգավորում՝ որպես երրորդ անձ, գործարքների իրականացման դեպքում նորմատիվ-իրավական ակտերի (ֆորմալ կանոնների) պահանջների կատարման նկատմամբ վերահսկողություն և համապատասխան պատժամիջոցների կիրառում խախտող անձանց նկատմամբ՝ արձանգրված խախտումների դեպքում: Մյուս կողմից էլ, պետությունը՝ տարբեր պետական կառույցների միջոցով նույնպես իրականացնում է գործարքներ տնտեսական հարաբերությունների մյուս մասնակիցների հետ հավասար հիմունքներով՝ իր իսկ սահմանած նորմերի և կանոնների շրջանակներում:
2. Երկրորդ՝ հասարակական ենթահատվածի հասկացությունը զգալիորեն ավելի լայն է, քանի որ վերջինս իր մեջ ներառում է հասարակական և ոչ առևտրային բազմաթիվ կազմակերպություններ ու միավորումներ: Գործարքների իրականացման դեպքում պետության գործունեությունը՝ գործարքների իրականացման համար համապատասխան կանոնների սահմանման ոլորտում ձևավորում է ֆորմալ բնույթի մի շարք սահմանափակումներ: Ըստ Դ. Նորտի՝

«Եթե ուշադրության արժանացնենք միայն ֆորմալ կանոններին, ապա մենք կհանգենք սխալ, հաճախ շեղող եզրահանգումների՝ տնտեսության վիճակի և ֆորմալ սահմանափակումների կապի վերաբերյալ»¹²⁰: Հետևաբար, անհրաժեշտ է հաշվի առնել գործարքների իրականացման համար ոչ միայն պետության կողմից ձևակերպված ֆորմալ կանոնները, այլև ոչ ֆորմալ կանոնները, որոնց արտահայտողների դերում էլ հենց կարող են հանդես գալ հասարակական կազմակերպություններն ու ոչ առևտրային միավորումները: Միանգամայն ակնհայտ է, որ պետության նախաձեռնությամբ այսպես կոչված «վերևից» իրականացվող ֆորմալ կանոնների փոփոխությունները չեն հանգեցնի սպասվող արդյունքին, եթե այդ ընթացքում ոչ ֆորմալ կանոնները և վերահսկողական մեխանիզմները լինեն թերզարգացած: Ընդ որում, ոչ ֆորմալ կանոնների և սահմանափակումների փոփոխությունը երկարատև գործընթաց է և սահմանվում է տվյալ հասարակության աշխարհայացքով, մշակույթով, պատմական անցյալով:

3. Երրորդ՝ իդեալական տարբերակում վերահսկողության մեխանիզմները պետք է իրականացնի անկախ երրորդ կողմը, որն ի վիճակի է գնահատել պայմանագրերի իրականացման ընթացքը և կողմերին պարտադրել իրականացնելու իրենց վրա վերցված պարտավորությունները: Գործարքային հատվածի արդյունավետության գլխավոր չափանիշներից է համարվում պայմանագրերի իրականացման նկատմամբ անկախ և չչափազորգոված երրորդ կողմի վերահսկողության գծով մեխանիզմների ստեղծումն ու ներդրումը: Պետք է նշել, որ պետական մարմինների վերահսկողական գործառույթների հուսալիությունը բավական հարաբերական հասկացություն է, ընդ որում դրա նկատմամբ երաշխիքները տարբեր երկրներում էապես տարբեր են: Շատ դեպքերում դրանք կախված են ոչ միայն գործող նորմատիվ-իրավական բազայի անորոշությունից, այլև այստեղ մեծ դեր են խաղում պետական պաշտոնատար անձանց այլընտրանքային վարքագծի տարբեր դրսևորումները: Այլ կերպ ասած,

¹²⁰Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: фонд экономической книги „Начало,, , 1997. С.75.

որքան բարձր է կոռուպցիոն ռիսկերը տվյալ երկրում, այնքան ցածր է պայմանագրերի իրականացման նկատմամբ վերահսկողության արդյունավետությունը պետական լիազորված մարմինների կողմից, և այդքան ավելի մեծ դեր կարող են խաղալ հասարակական կազմակերպությունները և միավորումները:

Տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության օրինականությունը հնարավոր է ապահովել երկու հիմնական ձևերով՝ հսկողություն և վերահսկողություն:

Հսկողության գործառույթներով օժտված են հատուկ պետական մարմինները, որոնք իրականացնում են նորմատիվ-իրավական ակտերի պահանջների ճշգրիտ և անվերապահ պահպանման համակարգված մշտադիտարկում: Այդպիսի մարմինները իրավասու են իրականացնել հսկողություն գործադիր իշխանության մարմինների, քաղաքացիների և նրանց միավորումների, ինչպես նաև իրավաբանական անձանց նկատմամբ:

Վերահսկողությունը օրինականության ապահովման միջոց է կամ կառավարման գործընթացի որոշակի փուլին բնորոշ գործառույթ է: Ընդհանուր առմամբ, վերահսկողության տակ հասկացվում է օբյեկտի գործունեության, ինչպես նաև դրա փաստացի վիճակի մասին կազմակերպա-իրավական մեթոդների համակարգ, որն ապահովում է հետևյալ նպատակների իրագործումը.

1. ճգնաժամային իրավիճակների կանխում. ցանկացած կազմակերպա-իրավական կառուցվածք ապահովագրված չէ այլընտրանքային վարքագծի տարբեր դրսևորումներից՝ սկսած մանր սխալներից և թերություններից, վերջացրած սեփական պարտավորությունների կանխամտածված չիրականացմամբ: Եթե այդպիսիք ժամանակին չհայտնաբերվեն և չկանխվեն, ապա արդյունքները կլինեն բացասական ոչ միայն տվյալ կազմակերպության գործունեության այլև գոյության տեսանկյունից:

Ժամանակին իրականացվող հսկողության գծով միջոցառումների համալիրը թույլ է տալիս բացահայտել և շտկել ապակառուցողական երևույթները մինչ այն պահը, երբ դրանց հետևանքները դառնում են անշրջադարձելի:

2. Բացի հնարավոր սխալների և վրիպումների հայտնաբերումից, նաև կառուցողական որոշումների մշակում և ընդունում: Այսպես, վերահսկողությունն աջակցում է

արդյունավետ միջոցառումների բացահայտմանը և գործունեության հեռանկարային ուղղությունների նախանշմանը:

3. Անորոշությունների նվազեցում, քանի որ նույնիսկ ամենահանգամանալի պլանավորման դեպքում չի բացառվում բարդությունների առաջացումը՝ չնախատեսված հանգամանքների ի հայտ գալու հետևանքով: Այդպիսի փաստերի հայտնաբերումը ժամանակին իրականացվող վերահսկողության միջոցով տալիս է հնարավորություն՝ ճշգրտել գործողությունների ծրագիրը կախված իրականացման փուլում փոփոխվող պայմաններից:

Վերահսկողություն իրականացնող սուբյեկտները բացահայտում են, թե որքանով է գործադիր իշխանության մարմինների, պաշտոնատար անձանց, քաղաքացիների և նրանց միավորումների փաստացի գործունեությունը համապատասխանում իրավական ակտերին և պայմանագրով ստանձնած պարտավորություններին: Ընդ որում, տվյալ պարագայում վերահսկող սուբյեկտի և օբյեկտի միջև իրավական անհամաչափության կամ վերադաս-ենթակա փոխհարաբերությունների առկայությունը պարտադիր պահանջ չէ: Եթե խոսվի պայմանագրերից բխող պարտավորությունների իրականացման նկատմամբ վերահսկողության մասին, ապա այդպիսի հարաբերությունները բնորոշվում են դրա մասնակիցների իրավունքների հավասարությամբ: Այս պարագայում բարդություններ են առաջանում կողմերից որևէ մեկի կողմից թույլ տրված խախտման հայտնաբերման դեպքում, քանի որ դրա վերացումն ընթացիկ ժամանակահատվածում հնարավոր է միայն պայմանագրի մյուս կողմի համաձայնության պարագայում: Հակառակ դեպքում, պահանջվում է անկախ երրորդ կողմի ներգրավում, որն օժտված կլինի համապատասխան լիազորություններով, ինչն, իր հերթին, կհանգեցնի գործարքային ծախքերի զգալի ավելացման:

Տնտեսության զարգացման ժամանակակից պայմաններում հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում հասարակական վերահսկողությունը, որը հասարակական միավորումների, ոչ առևտրային կազմակերպությունների, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիների կողմից պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների և դրանց պաշտոնատար անձանց գործունեության

նկատմամբ ոչ պետական վերահսկողության ձև է: Նման ինստիտուտների ձևավորման և գործունեության կարգը սահմանվում է նորմատիվ-իրավական ակտերով: Մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետությունում այդպիսի իրավական ակտերից են «Քաղաքական կուսակցությունների մասին», «Հանրային խորհրդի մասին», «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» օրենքները, որոնց հիման վրա որպես հասարակական վերահսկողություն իրականացնող մարմին կարող են հանդես գալ կուսակցությունները, հանրային խորհուրդը և տարբեր կազմակերպա-իրավական ձևի հասարակական միավորումները:

Այսպիսով, գործարքային հատվածի հասարակական ենթահատվածը բնորոշվում է պետության, հասարակական կազմակերպությունների և ոչ առևտրային միավորումների գործունեությամբ, որի իրականացմամբ համապատասխան լիազորությունների համակարգում սահմանում են գործարքների իրականացման շրջանակները: Իրավաստեղծ գործունեության միջոցով վերջիններս իրականացնում են տնտեսվարող սուբյեկտների գործունեության իրավաչափության նկատմամբ վերահսկողություն և արձանագրվող խախտման դեպքերում համապատասխան պատժամիջոցներ են կիրառում: Սա մակրոմակարդակում գործարքային հատվածի դիտարկում է:

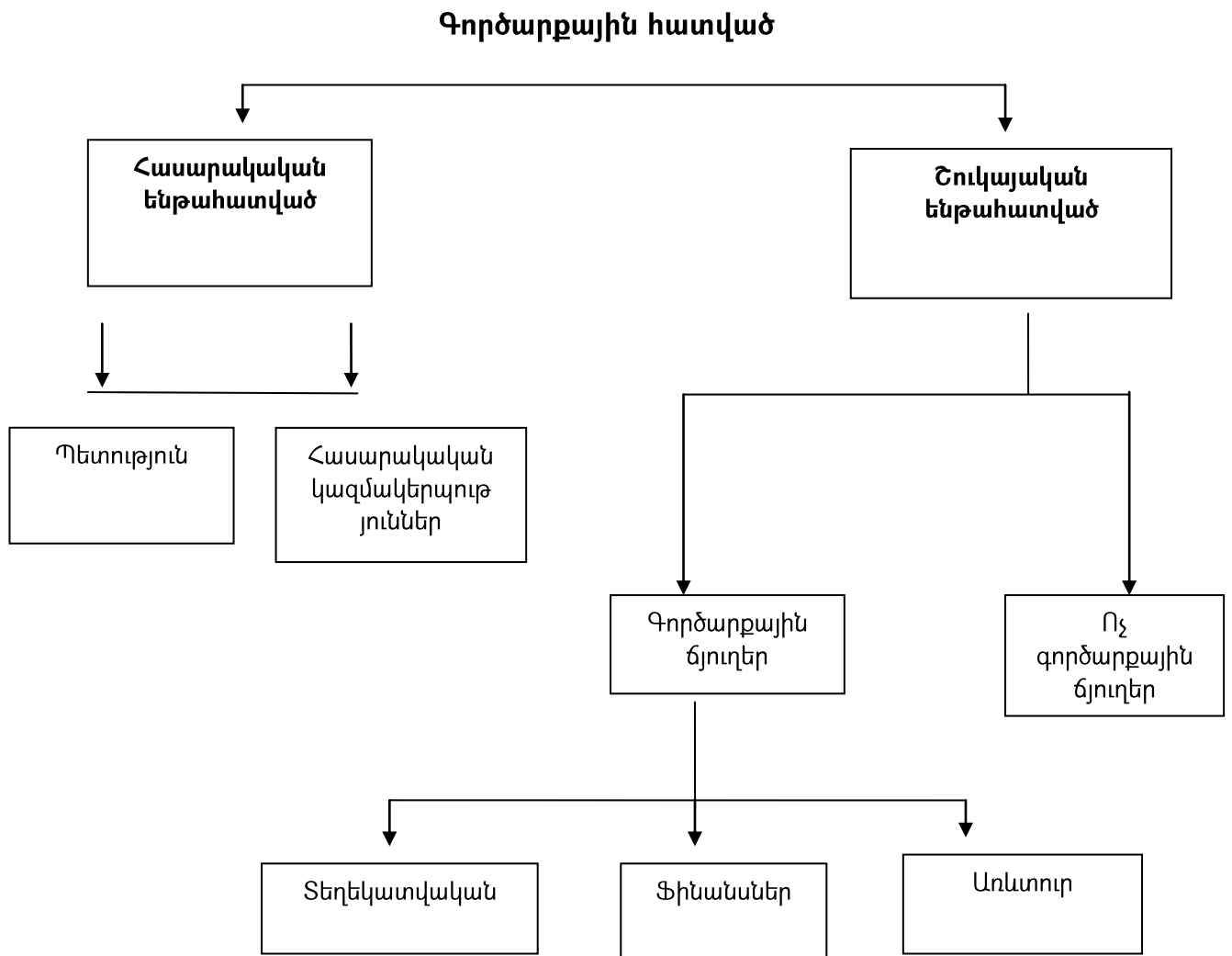
Տնտեսական զարգացման տարբեր փուլերում գործարքային հատվածում պետության դերակատարումը, կանոնակարգող ու վերահսկող գործառույթները վերջին հաշվով սահմանվում են գերիշխող տնտեսական համակարգի առանձնահատկություններով, ինչպես նաև հասարակական զարգացածության և տնտեսական բարգավաճման աստիճանով: Վարչահրամայական տնտեսակարգի պայմաններում պետությունը հանդիսանում է առաջատար ոչ միայն որպես կարգավորող, օրինաստեղծ և վերահսկող գործառույթների, այլև անմիջապես տնտեսական գործարքների իրականացման ոլորտում: Սակայն, շուկայական տնտեսության անցման պայմաններում փոփոխվում է ոչ միայն գործարքային հատվածում պետության երկակի դերերի հարաբերակցությունը, այլև փոփոխման են ենթարկվում բուն գործառույթները: Վերջինս կատարվում է ոչ այնքան գործարքների իրականացմանը ունեցած մասնակցության մասով, այլև գործարքների իրականացման

պայմանների սահմանման և կանոնակարգման, ինչպես նաև սահմանված պայմանների պահպանման նկատմամբ վերահսկողական անկողմնակալ մեխանիզմի ձևավորման մասով: Ինչպես վերևում նշվեց, շուկայական տնտեսության պայմաններում գործարքների մեծ մասը բաժին է ընկնում հենց շուկայական ենթահատվածին, որի սուբյեկտներն իրականացնում են հետևյալ գործառույթները.

- գործընկերների հետ շփումների ինտենսիվացում,
- սեփականության իրավունքների փոխանցման գործընթացների օպտիմալացում,
- մեկ գործարքի հաշվով գործարքային ծախքերի հնարավոր նվազեցում:

Անդրադառնալով Դ. Նորտի և Ջ. Ուոլլիսի կողմից շուկայական ենթահատվածը ներկայացմանը որպես մասնավոր ենթահատված (private)¹²¹, հարկ է նշել, որ դա այդքան էլ ճշգրիտ չի կարելի համարել, քանի որ նշված հատվածի գործունեությունը չի սահմանափակվում միայն մասնավոր ընկերությունների մասնակցությամբ: Ըստ գործառնական նշանակության՝ այդ հատվածին միանգամայն իրավացիորեն կարելի է վերագրել նաև պետական մարմինների գործարքային գործունեությունը, որոնք իրենց կողմից հասարակությանը մատուցվող ծառայությունների մասով ստիպված են հանդես գալ որպես գործարքային հատվածի մասնակիցներ՝ իրականացնելով որոշակի գործարքներ՝ օրենսդրությամբ սահմանված ընթացակարգի շրջանակներում: Այդ իսկ պատճառով, առավել հիմնավոր է այս ենթահատվածն անվանել շուկայական, որն ավելի բնորոշ կլինի դրա բովանդակությանը: Ըստ գործառնական նշանակության գործարքային հատվածի կառուցվածքը ներկայացվում է գծանկար 3.1.3-ում:

¹²¹ John J. Wallis, Douglass North. Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970 //Long-Term Factors in American Economic Growth. Chicago: University of Chicago Press, 1986.P. 95-162.

Գծանկար 3.1.3. Գործարքային հատվածի կառուցվածքը՝ կառուցվածքաստեղծ տարրերի գործառնական նշանակությամբ¹²²

Իրականում բացի գործարքային ճյուղերից՝ նմանատիպ գործառույթներ կարող են իրականացնել և, հետևաբար, ներառվել գործարքային հատվածի մեջ նաև տրանսֆորմացիոն ճյուղերում գործող կազմակերպություններն իրենց հիմնական գործունեության այն մասով, որով վերջիններս իրականացնում են շուկայի իրավիճակի, մատակարարների, սպառողների, ռեսուրսների, արտադրական գործոնների վերաբերյալ տվյալների հավաքագրում և վերլուծություն, գործարքների նկատմամբ վերահսկողության իրականացում և այլն: Տրանսֆորմացիոն ոլորտին պատկանող

¹²² Գծանկարը կազմվել է հեղինակի կողմից

կազմակերպության նմանատիպ գործունեությունը հենց կազմում է գործարքային հատվածի ներֆիրմային կամ միկրոմակարդակը:

Շուկայական ենթահատվածի մեջ ինչպես վերևում նշվեց Դ.Նորտը և Զ.Ուոլլիսն առանձնացնում էին հետևյալ ոլորտները¹²³.

1. Ֆինանսներ և անշարժ գույքի շուկայում իրականացվող գործարքներ: Այս հատվածում գործող սուբյեկտներին միավորում է մեկ ընդհանրություն՝ տեղեկատվությունը: Հենց վերջինս է հիմք հանդիսացել որպեսզի տարբեր անվանումներով գործունեություններ միավորվեն մեկ խմբում: Այն սուբյեկտները, որոնք գործունեություն են իրականացնում այս ենթահատվածում՝ օպտիմալացնում են սեփականության իրավունքների փոխանցման գործընթացը, այդ թվում՝ հնարավոր այլընտրանքային որոշումների հնարավոր բոլոր տարբերակների գնահատում, գործարքի համար անհրաժեշտ փաստաթղթերի փաթեթի կազմում և գործարքի ամրագրում:

2. Բանկային գործ և ապահովագրություն: Այս ենթահատվածի սուբյեկտների հիմնական դերը կայանում է յուրահատուկ հանգամանքներից և պահանջներից կախված փոխանակման գործարքների դեպքում միջնորդական ծառայության ն և որոշակի ռեսուրսների նկատմամբ սեփականության իրավունքի իրականացման անվտանգության հետ կապված ծախսերի նվազեցման մեջ¹²⁴:

3. Իրավաբանական ծառայություններ: Նշված ճյուղի սուբյեկտների հիմնական գործառույթներն են՝ պետության կողմից ընդունված օրենսդրությանը համապատասխան գործարքների գծով պայմանագրերի նախապատրաստումը, դրանց իրականացման ընթացքում առաջացող վիճելի հարցերի վերաբերյալ խորհրդատվության տրամադրումը, ինչպես նաև պայմանագրերի պայմանների իրականացման նկատմամբ հսկողության իրականացումն ու պայմանագրերի կողմ հանդիսացող սուբյեկտի շահերի ներկայացումը չեզոք և անկողմնակալ ինստիտուտի կողմից, որն ապահովում է ֆորմալ նորմերի իրականացման հարկադրանք:

¹²³ John J. Wallis, Douglass North. Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970 //Long-Term Factors in American Economic Growth. Chicago: University of Chicago Press, 1986.P. 95-162.

¹²⁴ Владиславлев Д.Н. Понятие транзакционной услуги, виды транзакционных услуг //Экономические науки. -2010. - №10(71). С. 49.

4. Մեծածախ և մանրածախ առևտրային գործունեությունն այն մասով, որով դրանք կապված են գործարքային գործունեության հետ:

Անդրադառնալով վերը նշված դասակարգմանը, հարկ է նշել, որ այն ունի որոշակի թերություններ: Այս մոտեցման դեպքում միմյանց բավական նման և ընդհանրություններ ունեցող գործարքային ճյուղերը դասակարգված են տարբեր խմբերում: Մասնավորապես, ֆինանսները, բանկային գործը և ապահովագրությունը սերտորեն առնչվում են միմյանց հետ, կամ օրինակ, անշարժ գույքի հետ կապված գործարքները սերտորեն առնչվում են նաև իրավաբանական ծառայությունների հետ: Մասնավորապես, փաստաթղթերի իրավաբանական փորձաքննությունը անշարժ գույքի առքուվաճառքի գործարքների կնքումից առաջ միանգամայն անհրաժեշտ ընթացակարգ է, որն ըստ էության իրականացվում է մեկ կազմակերպության շրջանակներում:

Ժամանակակից պայմաններում անմիջապես գործարքային գործունեություն իրականացնող ճյուղերի կառուցվածքում բավական մեծ է շուկայական գործունեության տեսակարար կշիռը, որը նպաստում է շուկայի և դրա մասնակիցների վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրմանը, ինչպես նաև գործարքների իրականացման փուլում գործարքային ծախքերի նվազեցմանը: Նույն կերպ առաջանում են նաև որոշակի բարդություններ՝ կապված արժեթղթերով գործառնություններ իրականացնող գործարքային հատվածի սուբյեկտներին այս կամ այն խմբում դասակարգելու առումով, հատկապես ածանցյալ արժեթղթերի (դերիվատիվների) գծով իրականացվող գործունեության մասով: Մասնավորապես, վերջիններիս տարատեսակներից են հիփոթեքային պարտատոմսերը, որոնք սերտորեն կապված են հիփոթեքային վարկավորման հետ և ըստ տրամաբանության պետք է ներառվեն երկրորդ խմբում, քանի որ այդ գործառնություններն իրականացնող սուբյեկտներն իրականացնում են միջնորդական գործունեություն՝ պայմանավորված վարկային ռիսկի նվազեցման հետ, սակայն այդպիսի գործունեություն կարող են իրականացնել նաև ոչ բանկային հատվածի ներկայացուցիչներ:

Ներկայացված դասակարգման թերությունները հաշվի առնելով, կարծում ենք, որ կարելի է կիրառել այլընտրանքային մոտեցում՝ սահմանելով ընդհանրական

չափորոշիչներ, որոնց հիման վրա տեղի է ունենում գործարքային հատվածում ներառվող ճյուղերի խոշորացում: Մասնավորապես, կարելի է դասակարգել գործարքային ճյուղերը՝ կախված վերջիններիս գործառնական առանձնահատկություններից: Ըստ վերոգրյալի, շուկայական գործարքային հատվածում կարող են առանձնացվել մասնավորապես ֆինանսները, առևտուրը և ծառայությունները, տեղեկատվական և ինտելեկտուալ ոլորտի ճյուղերը: Նման դասակարգումը թույլ է տալիս տարբերակել գործարքային ոլորտի կառուցվածքում ներառվող բոլոր ճյուղերն՝ ըստ դրանց գործառնական նշանակության: Գործարքային հատվածի նման կառուցվածքը կկազմի վերջինիս միջանկյալ մեզոմակարդակը: Այսպիսով մեզոմակարդակում ներառվում են գործարքային ճյուղերը՝ բացի պետական ենթահատվածից: Վերջինս գործարքային հատվածի մեզոմակարդակում ներառված ճյուղերի հետ միասին կկազմի գործարքային հատվածի մակրոմակարդակը: Ինչ վերաբերվում է միկրոմակարդակին, ապա այն ներառում է կոնկրետ կազմակերպության կամ առանձին ճյուղում ներառվող գործարքային ծախսերը: Գործարքային հատվածի նման եռամակարդակ ներկայացումը թույլ է տալիս դիտարկել գործարքային հատվածի բոլոր բնորոշ կողմերը և միաժամանակ խուսափել առանձին ենթահատվածների միակողմանի մոտեցմամբ դիտարկումից, քանի որ վերջիններիս բոլոր տարրերը գտնվում են սերտ փոխկապվածության մեջ:

Այսպիսով, ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածը կարելի է ներկայացնել հետևյալ եռամակարդակ կառուցվածքով՝

- միկրոմակարդակ՝ առանձին կազմակերպության կամ գործարքային ճյուղի գործարքային ծախսերը,
- մեզոմակարդակ՝ գործարքային շուկայական ենթահատվածի ըստ գործառնական նշանակության խոշորացված ոլորտներ՝ ֆինանսներ, առևտուր և ծառայություններ, տեղեկատվական և ինտելեկտուալ ոլորտներ,
- մակրոմակարդակ, որը ներառում է գործարքային հատվածի մեզոմակարդակը և պետական գործարքային հատվածը:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը, միանգամայն հիմնավորված ենք համարում, որպեսզի պետական վիճակագրական ծառայությունների կողմից հրապարակվող

հաշվետվություններում արտադրության կառուցվածքում գործարքային ճյուղերը ներկայացվեն ըստ դրանց մեզոմակարդակի, որն ավելի դյուրին կդարձնի գործարքային ծախսերի հաշվառումն ու խմբավորումն ըստ վերջիններիս գործառնական նշանակության, ինչպես նաև կապահովվի վերջիններիս համադրելիությունն ըստ առանձին երկրների :

3.2. Գործարքային ծախքերի գնահատումը ՀՀ-ում

ՀՀ տնտեսության մակրոմակարդակում գործարքային ծախքերի գնահատումը կիրականացվի հիմք ընդունելով ՀՀ ԱՎԾ ազգային հաշիվների համակարգի արտադրության հաշիվներում ներկայացվող տնտեսական ճյուղերի համապատասխան դասակարգումը: ՀՀ ԱՎԾ արտադրության հաշիվներում ներկայացվող տնտեսական ճյուղերի կազմում գործարքային ճյուղեր են հանդիսանում՝ մեծածախ և մանրածախ առևտուրը, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլետների նորոգումը, ֆինանսական և ապահովագրական գործունեությունը, անշարժ գույքի հետ կապված գործունեությունը, վարչարարական և օժանդակ գործունեությունը, պետական կառավարումը և պաշտպանությունը, պարտադիր սոց. ապահովագրությունը: Դիտարկելով ՀՀ տնտեսության համախառն թողարկման կառուցվածքը 2011-2015թթ. ժամանակահատվածում, կարելի է պնդել, որ տնտեսության և դրա հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը նշված ժամանակահատվածում աճել է¹²⁵ (տես աղյուսակ 3.2.1-ը):

Աղյուսակ 3.2.1

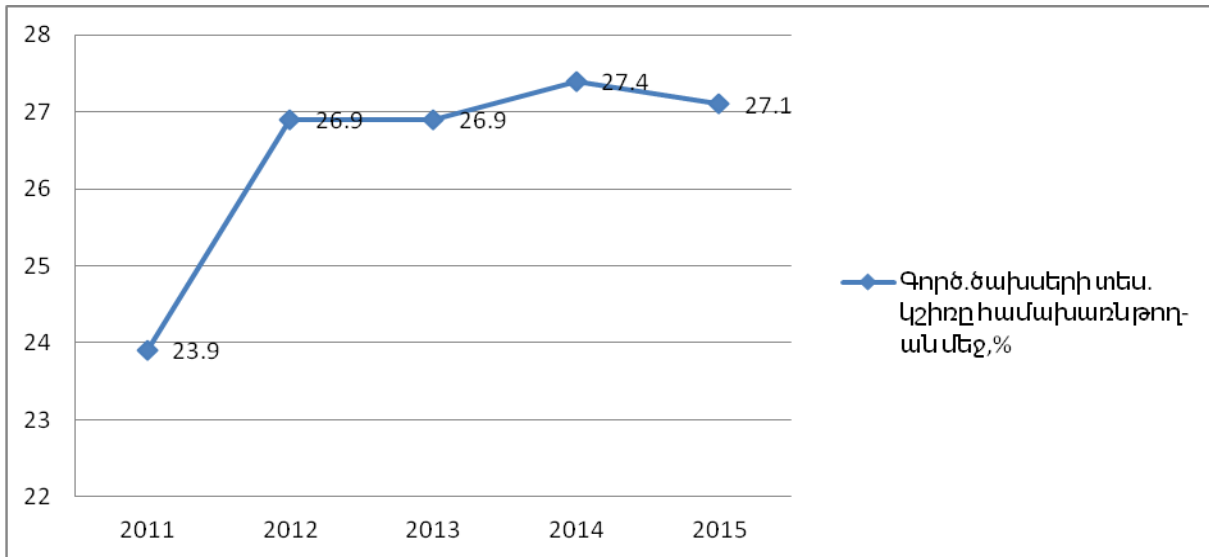
ՀՀ տնտեսության համախառն թողարկման կառուցվածքը՝ 2011-2015թթ.¹²⁶, մլն. դ.

Անվանումը	2011	2012	2013	2014	2015
Բազային հատվածի թողարկում՝ հիմնական գներով	4176128.6	4551575.2	4847774.4	5109539.4	5332796.1
Գործարքային հատվածի թողարկում՝ հիմնական գներով	1309083.9	1608710.8	1715908.1	1851076.2	1907291.1
Համախառն թողարկում՝ հիմնական գներով	5485212.3	5989851.8	6380782.2	6754005.6	7046631.8
Գործարքային հատվածի մասնաբաժինը համախառն թողարկման մեջ%	23.9	26.9	26.9	27.4	27.1

¹²⁵ արդյունավետությունը հաշվարկվել է համախառն ավելացված արժեքի և համախառն թողարկման հարաբերությամբ

¹²⁶ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն/ <http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf>

Ինչպես երևում է վերը բերված աղյուսակից՝ գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը ՀՀ տնտեսության համախառն թողարկման կառուցվածքում վերջին հինգ տարիների ընթացքում կազմել է միջինում 26.4%, ունենալով ցածր, բայց միևնույն ժամանակ դրական շարժընթաց՝ բացառությամբ 2015 թվականի (տես գծապատկեր 3.2.1-ը):

Գծապատկեր 3.2.1. Գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՀ տնտեսության համախառն թողարկման մեջ 2011-2015թթ.¹²⁷

Ըստ վերը ներկայացված դասակարգման՝ ՀՀ տնտեսության մեջ գործարքային ճյուղերի համախառն թողարկումը 2011-2015թթ. ունեցել է հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 3.2.2).

¹²⁷ Կառուցվել է հեղինակի կողմից <http://armstat.am/am> կայքում տեղադրված տվյալների հիման վրա

ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի կառուցվածքը 2011-2015թթ.¹²⁸, մլն. դ.

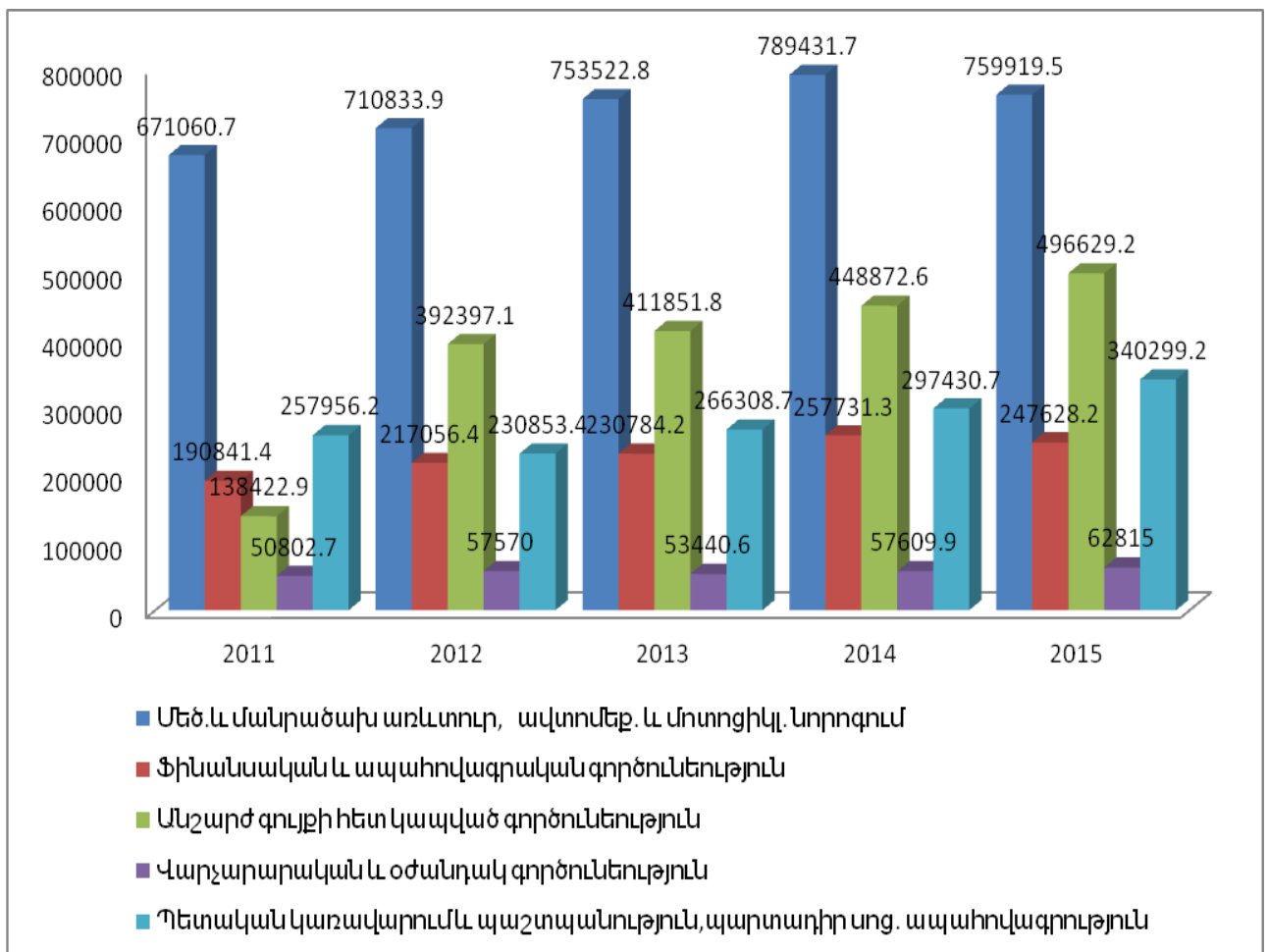
Հ/Հ	Անվանումը	2011	2012	2013	2014	2015
1	Մեծ.և մանրածախ առևտուր, ավտոմեք. և մոտոցիկլ. նորոգում	671060.7	710833.9	753522.8	789431.7	759919.5
2	Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	190841.4	217056.4	230784.2	257731.3	247628.2
3	Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	138422.9	392397.1	411851.8	448872.6	496629.2
4	Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	50802.7	57570.0	53440.6	57609.9	62815.0
5	Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոց. ապահովագրություն	257956.2	230853.4	266308.7	297430.7	340299.2
6	Ընդամենը գործարքային հատվածի համախառն թողարկում՝ հիմնական գներով	1309084	1608710.8	1715908.1	1851076.2	1907291.1
7	ԳՀ միջանկյալ սպառում	399168.5	373762.5	391205.6	421254.6	444160.1
8	ԳՀ ավելացված արժեք	909915.4	1234948.3	1324702.5	1429821.6	1463131.0
9	ԳՀ ավելացված արժեք/ԳՀ հիմնական թողարկում	69.5	76.8	77.2	77.2	76.7

Աղյուսակ 3.2.2-ից ակնհայտ է, որ 2011-2015թթ. ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետության ցուցանիշը դրական դինամիկա է ունեցել՝ 69.5%-ից հասնելով մինչև 77.2%-ի՝ 2014 թվականին, իսկ 2015 թվականին

¹²⁸ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Ազգային հաշիվների համակարգ-Տարեգիրք 2016-
<http://armstat.am/am/?nid=586&year=2016>

նվազելով 0.5 տոկոսային կետով՝ կազմել է 76.7%: Սա բնականաբար խոսում է այդ հատվածի ճյուղերի արդյունավետության մասին:

Տնտեսության մակրոմակարդակում գործարքային ծախսերի կառուցվածքում վերջինիս առանձին ճյուղերի տեսակարար կշիռը ներկայացվում է ստորև՝ գծապատկեր 3.2.2-ում.

Գծապատկեր 3.2.2. Գործարքային հատվածի կառուցվածքը՝ ըստ ճյուղերի և դրանց շարժընթացը 2011-2015թթ.¹²⁹

Ինչպես երևում է վերոգրյալից, գործարքային ծախսերի կառուցվածքում դիտարկվող ժամանակահատվածում ամենամեծ տեսակարար կշիռ է ունեցել մեծածախ և մանրածախ առևտրի ոլորտը: 2015 թվականին վերջինիս տեսակարար կշիռը գործարքային հատվածում կազմել է շուրջ 40%: Երկրորդ տեղում անշարժ գույքի հետ

¹²⁹ Գծապատկերը կազմվել է ըստ հետևյալ կայքում արտացոլված տվյալների՝ ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Ազգային հաշիվների համակարգ-Տարեգիրք 2016- <http://armstat.am/am/?nid=586&year=2016>

կապված գործարքներն են՝ 26%, երրորդ տեղում՝ պետական կառավարման և պաշտպանության, պարտադիր սոց. ապահովագրության գծով ծախքերը՝ 18%: Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեության գծով ծախքերը կազմել են ամբողջ գործարքային ծախքերի 13%-ը, իսկ վարչարարական և օժանդակ գործունեության գծով ծախքերը՝ 3.3%-ը:

Դիտարկելով տնտեսության և դրա բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետությանը, տեսնում ենք հետևյալ պատկերը(աղյուսակ 3.2.3).

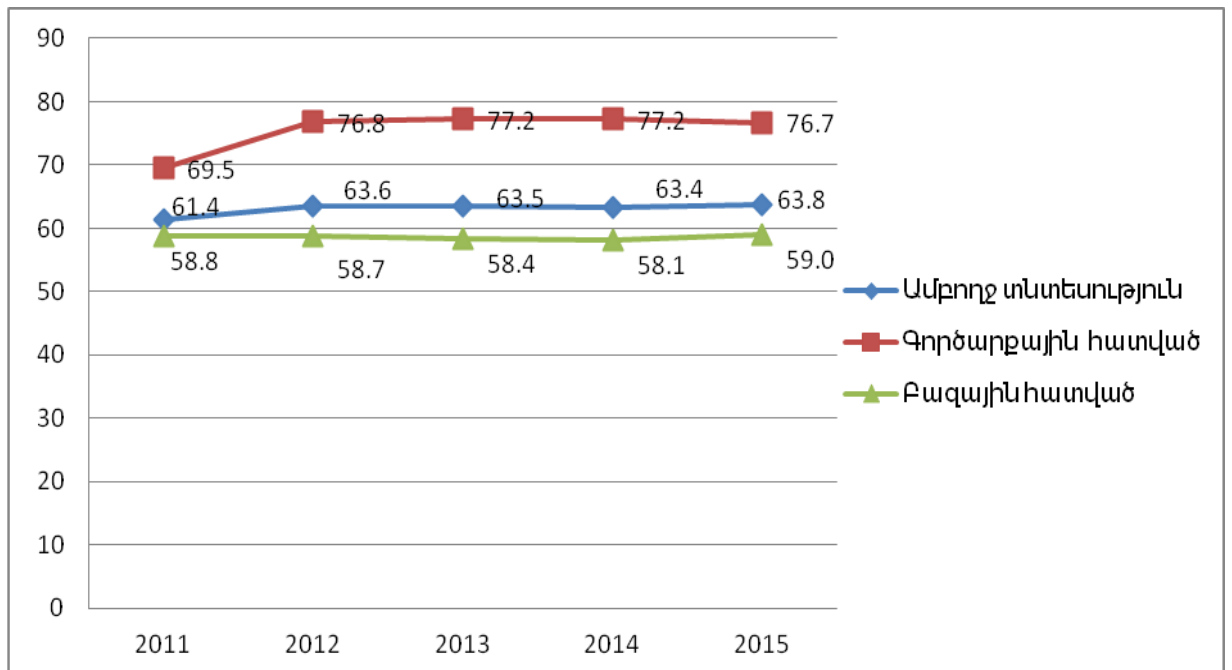
Աղյուսակ 3.2.3

ՀՀ տնտեսության և դրա բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը՝ 2011-2015թթ.¹³⁰, մլն. դ.

Հ/Հ	Անվանումը	2011	2012	2013	2014	2015
1	Համախառն թողարկում	5485212.3	5989851.8	6380782.2	6754005.6	7046631.8
2	Տնտեսության ավելացված արժեք	3365621.8	3808226.2	4049210.1	4282291.4	4496393.0
3	Ավելացված արժեք/համախառն թողարկում	61.4	63.6	63.5	63.4	63.8
4	Բազային հատվածի հիմնական թողարկում	4176128.6	4381141.0	4664874.1	4902929.4	5139340.7
5	Բազային հատվածի միջանկյալ սպառում	1720422.0	1807863.1	1940366.5	2050459.6	2106078.7
6	Բազային հատվածի ավելացված արժեք	2455706.6	2573277.9	2724507.6	2852469.8	3033262.0
7	ԲՀ ավելացված արժեք/ԲՀ հիմնական թողարկում	58.8	58.7	58.4	58.1	59.0

Վերը նշված վերլուծությունների հիման վրա՝ ստորև բերվող գծապատկեր 3.2.3-ում ներկայացվում են ՀՀ տնտեսության, գործարքային և բազային հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը՝ 2011-2015թթ. ժամանակահատվածում:

¹³⁰ ՀՀ ԱՎԾ-Ազգային հաշիվների համակարգ-<http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf>

Գծապատկեր 3.2.3. Տնտեսության և նրա հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը ՀՀ-ում՝ 2011-2015թթ. (%-ով)¹³¹

Այսպիսով, 2011-2015թթ. գործարքային հատվածի միջին արդյունավետությունը կազմել է 75.5%, բազային հատվածինը՝ 58.6%, իսկ ամբողջ տնտեսությանը՝ 63.1%: Դատելով վերը բերված տվյալներից՝ ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը ավելի բարձ է եղել, քան ամբողջ տնտեսության և դրա բազային հատվածի արդյունավետությունը: Ընդ որում, բազային հատվածի արդյունավետությունը մոտ է ընդհանուր տնտեսության արդյունավետությանը՝ զիջելով վերջինիս ընդամենը 3.5%-ով, իսկ գործարքային հատվածին՝ շուրջ 17%-ով: Նշենք, որ գործարքային հատվածի միջին արդյունավետությունը նշված տարիներին գերազանցել է տնտեսության միջին արդյունավետությունը՝ 12.4%-ով: Այսպիսով, ՀՀ տնտեսության բազային հատվածի ավելացված արժեքի տեսակարար կշիռն ավելի ցածր է գործարքային հատվածի համանման ցուցանիշից, ինչպես նաև ցածր է եղել վերջինիս աճի շարժընթացը:

Այսպիսով, ՀՀ տնտեսության հարաբերական արդյունավետությունը 2012-2015թթ. մնացել է գրեթե անփոփոխ՝ 63% մակարդակի վրա: Նույնը կարելի է ասել նաև բազային հատվածի մասին: Դիտարկվող ժամանակահատվածում վերջինս

¹³¹ <http://www.armstat.am/am/?nid=82&year=2015>

գտնվել է շուրջ 58% մակարդակի վրա: Ինչ վերաբերվում է գործարքային հատվածին, ապա այստեղ էական աճ է արձանագրվել. վերջին 5 տարվա ընթացքում այն աճել է 7.2%-ով:

Անդրադառնալով ՀՆԱ կազմում գործարքային ծախքերի մասնաբաժնին, ապա դրա հաշվարկման արդյունքում տեսնում ենք հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 3.2.4).

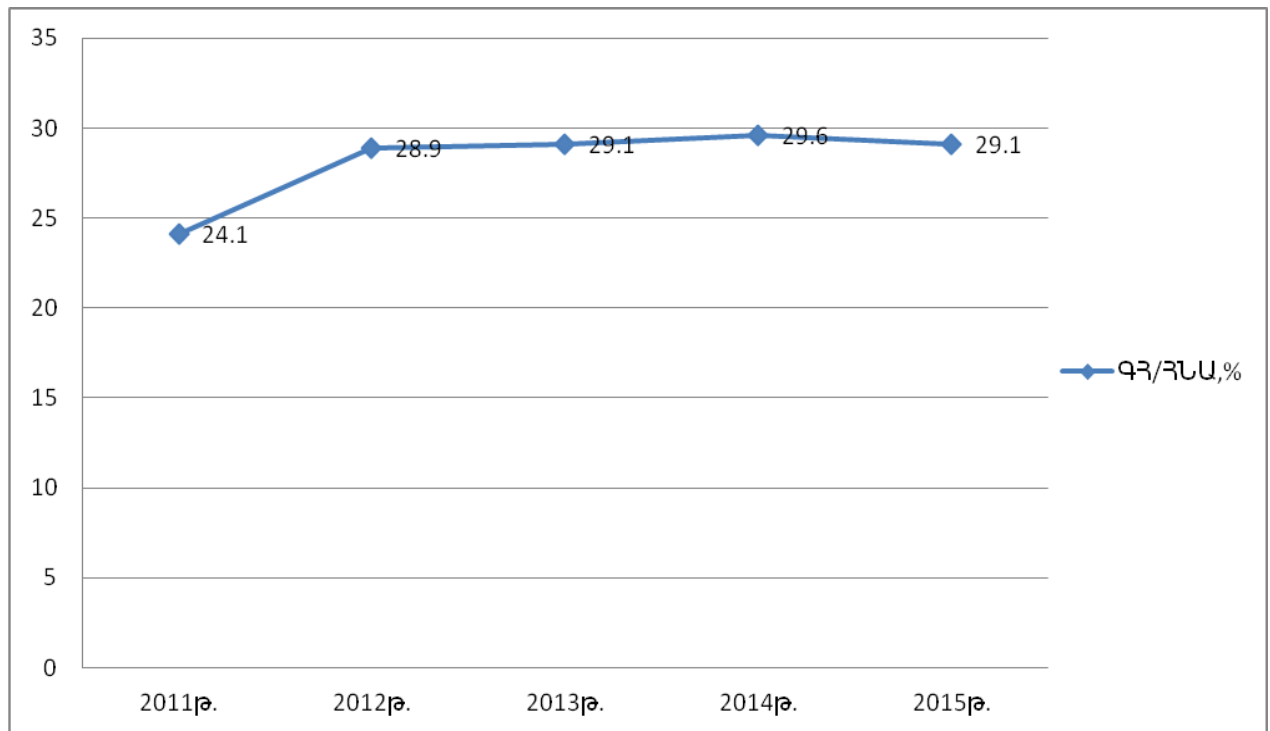
Աղյուսակ 3.2.4

ՀՆԱ և գործարքային ծախքերի շարժընթացը ՀՀ-ում 2011-2015թթ.¹³², մլն. դ.

Հ/Հ	Ցուցանիշը	2011	2012	2013	2014	2015
1	ՀՆԱ	3777945.6	4266460.5	4555638.2	4828626.3	5032089.0
2	Գործարքային հատվածի ավելացված արժեք	909915.4	1234948.3	1324702.5	1429821.6	1463131.0
3	ԳՀ/ՀՆԱ,%	24.1	28.9	29.1	29.6	29.1

Գործարքային հատվածի և ՀՆԱ հարաբերակցությունը, ինչպես նաև դրա շարժընթացը 2011-2015թթ. ներկայացված է ստորև բերված գծապատկեր 3.2.4-ում:

¹³² <http://www.armstat.am/am/?nid=82&year=2015>

Գծապատկեր 3.2.4. Գործարքային հատվածի և ՀՆԱ հարաբերակցությունը ՀՀ-ում՝ 2011-2015թթ., (%-ով)¹³³

Ինչպես երևում է ներկայացված գծապատկերից, 2011-2015թթ. ժամանակահատվածում գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՆԱ կազմում հստակ աճի միտում է ունեցել՝ 2015թ. դրությամբ կազմելով 5%: Նշված ժամանակահատվածում գործարքային հատվածի միջին մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում կազմել է 28.2%, ինչը 1.8%-ով գերազանցում է համախառն թողարկման մեջ գործարքային հատվածի տեսակարար կշռի միջին ցուցանիշը:

Վերլուծելով գործարքային հատվածի առանձին ոլորտների արդյունավետությանը, տեսնում ենք հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 3.2.5):

¹³³ ՀՀ ԱՎԾ-Ազգային հաշիվների համակարգ-<http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf>

Գործարքային հատվածի առանձին ոլորտների արդյունավետությունը ՀՀ-ում 2011-2015թթ.¹³⁴, մլն. դ.

Հ/Հ	Գործարքային ճյուղերը	2011	2012	2013	2014	2015
1	Մեծ. և մանրածախ առևտուր, ավտոմեք. և մոտոցիկլ. Նորոգում	671060.7	710833.9	753522.8	789431.7	759919.5
	Միջանկյալ սպառում	194365.7	195909.6	204909.5	219062.7	209754.3
	Ավելացված արժեք	476695.0	514924.3	548613.3	570369.0	550165.2
	Հարաբերական արդյունավետությունը, %	71.0	72.4	72.81	72.3	72.4
2	Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	190841.4	217056.4	230784.2	255465.4	247628.2
	Միջանկյալ սպառում	38931.3	46252.6	47883.9	51121.3	54172.8
	Ավելացված արժեք	151910.1	170803.8	182900.3	204344.1	193455.4
	Հարաբերական արդյունավետությունը, %	79.6	78.7	79.3	79.99	78.12
3	Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	138422.9	392397.1	411851.8	448872.6	496629.2

¹³⁴ <http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf>

Աղյուսակ 3.2.5-ի շարունակություն

	Միջանկյալ սպառում	37405.1	42320.6	40885.1	45157.7	57128.1
	Ավելացված արժեք	101017.8	350076.5	370966.7	403714.9	439501.1
	Հարաբերական արդյունավետությունը, %	73.0	89.2	90.1	89.9	88.5
4	Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	50802.7	57570.0	53440.6	57609.9	62815.0
	Միջանկյալ սպառում	12354.5	16213.5	15017.3	16384.7	18893.5
	Ավելացված արժեք	38448.2	41356.5	38423.3	41225.2	43921.5
	Հարաբերական արդյունավետությունը, %	75.68	71.83	71.9	71.56	69.92
5	Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոց. ապահովագրություն	257956.0	230853.4	266308.7	297430.7	340299.2
	Միջանկյալ սպառում	116111.9	72864.9	82509.8	89528.2	104211.4
	Ավելացված արժեք	141844.1	157988.5	183798.9	207902.5	236087.8
	Հարաբերական արդյունավետությունը, %	54.99	68.4	69.01	69.9	69.37

Դատելով վերոգրյալից՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում գործարքային ճյուղերից ամենաբարձր հարաբերական արդյունավետություն են ունեցել անշարժ գույքի հետ կապված գործունեության և ֆինանսական ու ապահովագրական գործունեությունների ոլորտները՝ միջինում համապատասխանաբար՝ 86.1% և 79.1%: Ամենացածր արդյունավետությունն է ունեցել է պետական կառավարման և պաշտպանության,

պարտադիր սոց. ապահովագրության ենթահատվածը՝ միջինում կազմելով 66.3%: Ինչ վերաբերվում է մանրածախ և մեծածախ առևտրի, ավտոմեքենաների ու մոտոցիկլետների նորոգման և վարչարարական ու օժանդակ գործունեության ոլորտների հարաբերական արդյունավետությանը, ապա դրանց միջին ցուցանիշները գտնվում են նույն մակարդակի վրա՝ 72.2%:

Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՀ տնտեսության մեջ սկսած 1991 թվականից, երբ այն կազմում էր ՀՆԱ շուրջ 7%-ը, աստիճանաբար աճելով արդեն 1995 թվականին կազմել է 13.5%¹³⁵, 2001 թվականին՝ 16.7%¹³⁶, իսկ 2015 թվականին՝ 29.1%¹³⁷: Ինչպես տեսնում ենք, վերջին տասնհինգ տարիների ընթացքում գործարքային ծախքերի տեսակարար կշիռը աճել է շուրջ 22%-ով: Գործարքային ծախքերի աճն առաջին հերթին պայմանավորված էր տնտեսության վերարտադրության համակարգի արմատական ձևափոխմամբ, որն ուղեկցվում էր բազմաթիվ տնտեսվարող սուբյեկտների ի հայտ գալով, շուկայական փոխազդեցությունների վրա կատարվող ծախքերի աճով, փոխազդեցությունների նոր ձևերի որոնմամբ, վարքի համընդհանուր ընդունված ստանդարտների բացակայությամբ, ենթակառուցվածքային համակարգերի վրա աճող ծանրաբեռնվածությամբ, ինչպես նաև շուկայական պայմաններին հարմարվելու անհրաժեշտությամբ:

Պարզելու համար գործարքային հատվածի կառուցվածքի և տնտեսության մեջ տեսակարար կշռի ազդեցությունը տնտեսության արդյունավետության վրա, համեմատենք դրանք հետխորհրդային երկրներից Վրաստանի համանման ցուցանիշների հետ: Մասնավորապես, Վրաստանի տնտեսության համապատասխան ոլորտներին վերաբերվող վիճակագրական տվյալների վերլուծության արդյունքում տեսնում ենք հետևյալ պատկերը (աղյուսակ 3.2.6).

¹³⁵ http://armstat.am/file/article/azghashiv_90_97_3.pdf

¹³⁶ <http://armstat.am/file/article/sns-iii.2.pdf>

¹³⁷ <http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf>

Աղյուսակ 3.2.6

Վրաստանի տնտեսության և դրա առանձին հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը 2011-2015թթ.¹³⁸, մլն. լարի

Հ/Հ	Ցուցանիշը	2011	2012	2013	2014	2015
1	Համախառն թողարկում	36431	39293	40551	43 927	48,250.5
2	ՀՆԱ	24344.0	26167.3	26847.4	29150.5	31755.6
3	Տնտեսության հարաբերական արդյունավետությունը,%	66.8	66.6	66.2	66.4	65.8
4	Բազային հատված	14732.1	16208.8	16536.9	18031.1	19703.5
5	Բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը%	60.1	61.9	61.6	61.8	62
6	Ընդամենը գործարքային հատվածի համախառն թողարկում՝ հիմնական գներով	13015.6	13927.7	14476.0	15654.3	17039.7
7	ԳՀ հարաբերական արդյունավետությունը,%	73.8	71.5	71.2	71.0	70.7
8	ԳՀ տեսակարար կշիռը համախառն թողարկման մեջ,%	35.7	35.4	35.7	35.6	33.4
9	ԳՀ տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում	39.4	38.1	38.4	38.1	37.9

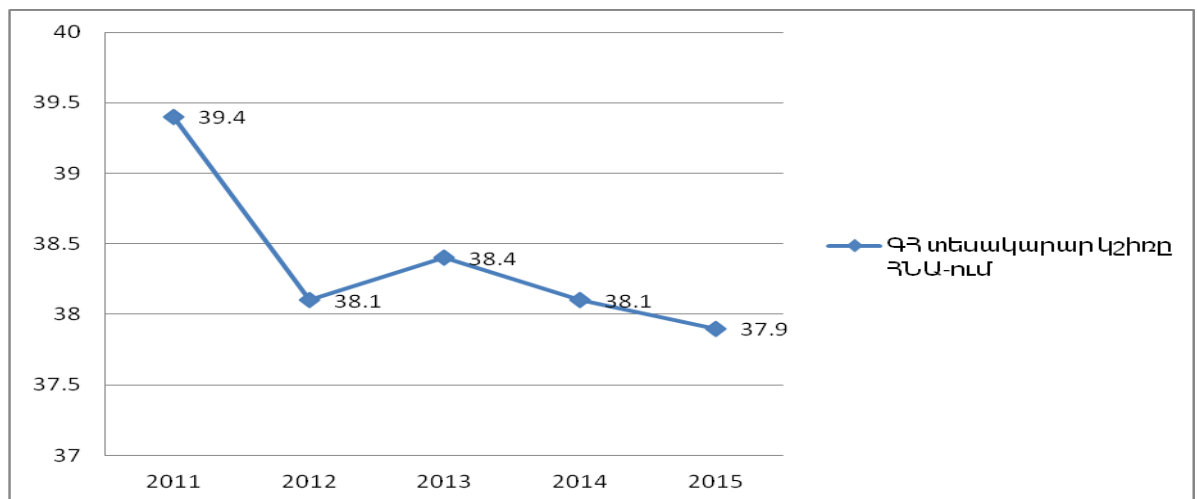
Ստորև աղյուսակ 3.2.7-ում ներկայացված է 2011-2015թթ.-ին Վրաստանի տնտեսության գործարքային հատվածի ճյուղային կառուցվածքը :

¹³⁸ http://geostat.ge/index.php?action=wnews_archive1&qy=1&qy1=16&lang=eng

**Գործարքային հատվածի ճյուղային կառուցվածքը Վրաստանում 2011-2015թթ.¹³⁹,
մլն. լարի**

Հ/Հ	Գործարքային ճյուղերը	2011	2012	2013	2014	2015
1	Մեծ. և մանրածախ առևտուր, ավտոմեք. և մոտոցիկլ. նորոգում	4601.3	4956.4	5228	5759.7	5986.9
2	Ֆինանսական միջնորդություն և ապահովագրական գործունեություն	859.8	1 015.5	1131.3	1 386.5	1676.0
3	Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	2516.2	2733.7	2954.7	3266.5	3733.1
4	Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոց. ապահովագրություն	5038.3	5222.1	5162.0	5241.6	5643.7
5	Ընդամենը գործարքային հատվածի համախառն թողարկում՝ հիմնական գներով	13015.6	13927.7	14476.0	15654.3	17039.7
6	Գործարքային հատվածի ավելացված արժեք	9611.9	9958.5	10310.5	11119.4	12052.1

Վրաստանում գործարքային հատվածի և ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2011-2015թթ. ունեցել է հետևյալ պատկերը (գծապատկեր 3.2.5).

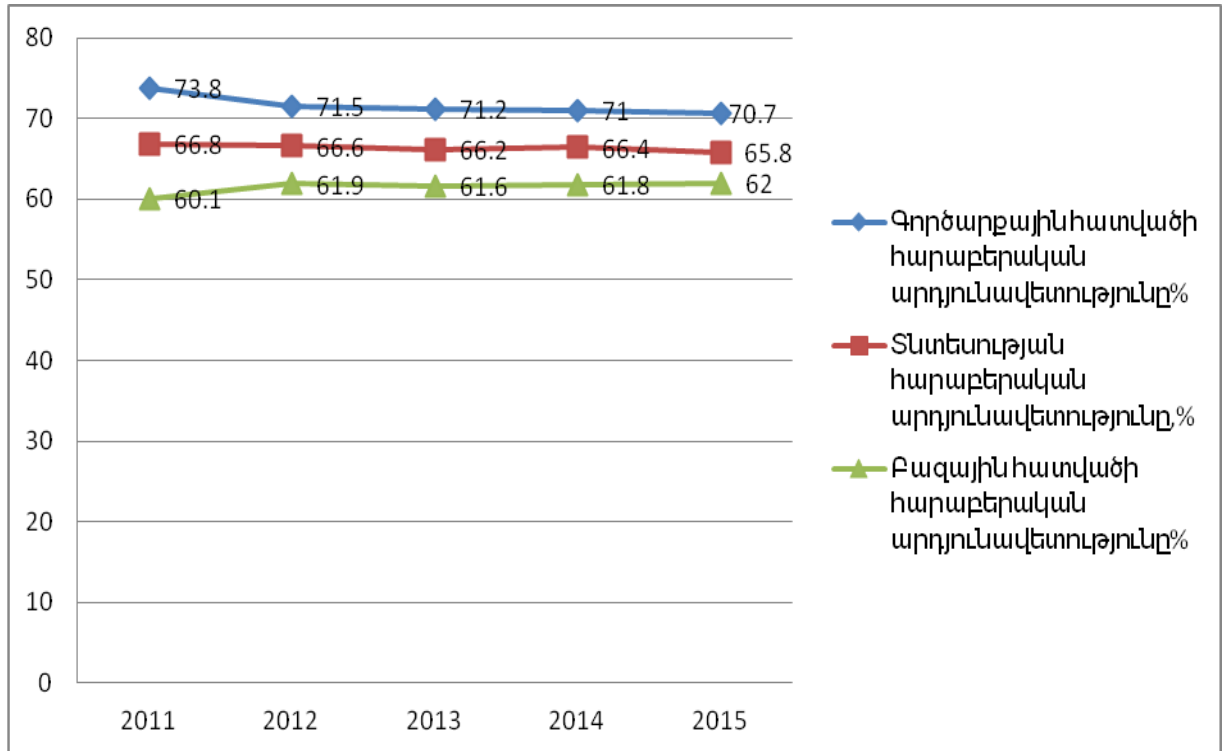

Գծապատկեր 3.2.5. Գործարքային հատվածի մասնաբաժինը Վրաստանի ՀՆԱ-ում 2011-2015թթ.¹⁴⁰

¹³⁹ http://geostat.ge/index.php?action=wnews_archive1&qy=1&qy1=16&lang=eng

¹⁴⁰ http://geostat.ge/index.php?action=wnews_archive1&qy=1&qy1=16&lang=eng

Վրաստանի տնտեսության, բազային և գործարքային հատվածների հարաբերական արդյունավետության ցուցանիշներն ունեցել են հետևյալ պատկերը(տես գծապատկեր 3.2.6-ը).

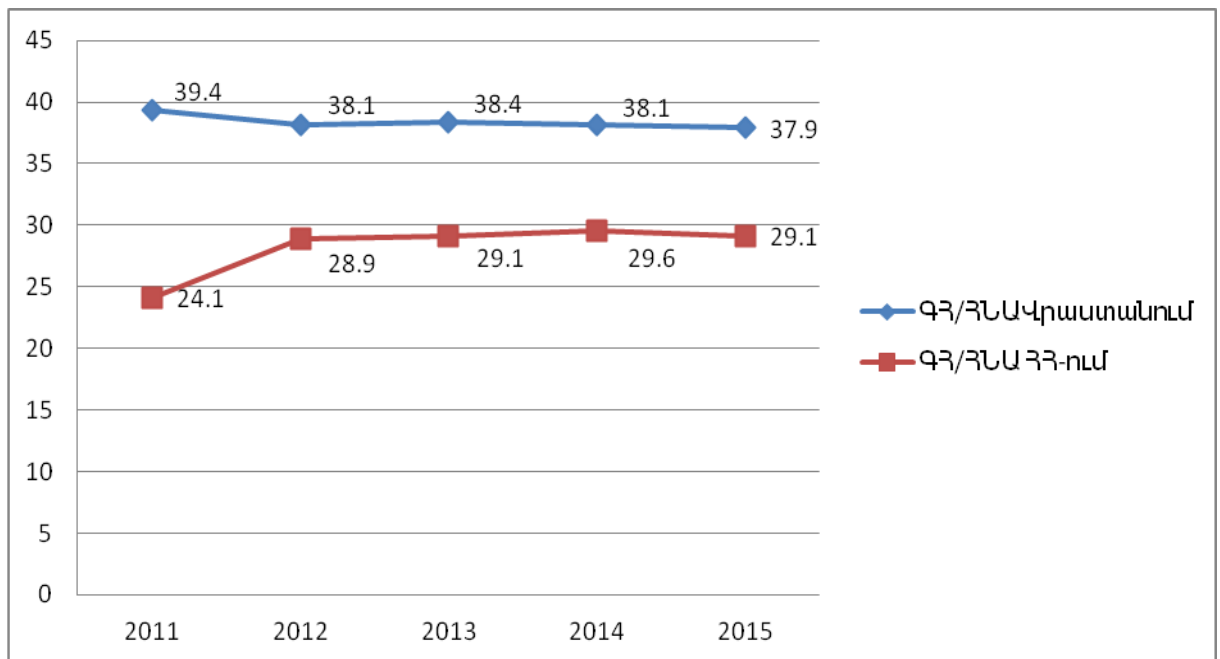
Գծապատկեր 3.2.6. Վրաստանի տնտեսության և նրա հիմնական հատվածների հարաբերական արդյունավետությունը 2011-2015թթ.¹⁴¹

Գծապատկեր 3.2.6-ից ակնհայտ է, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում Վրաստանում, ինչպես և Հայաստանում տնտեսության գործարքային հատվածի արդյունավետությունն ավելի բարձր է, քան տնտեսության և բազային հատվածի արդյունավետությունն է: Ընդ որում, Հայաստանում գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունն ավելի բարձր է եղել, քան Վրաստանինը՝ շուրջ 3.9%-ով՝ 2011-2015թթ. միջին ցուցանիշով, իսկ 2012-2015թթ. ժամանակահատվածում շուրջ 6%-ով: Ընդ որում, ինչպես երևում է վերոգրյալ գծապատկերից՝ ամբողջ

¹⁴¹ http://geostat.ge/index.php?action=wnews_archive1&qy=1&qy1=16&lang=eng

տնտեսության և նրա բազային հատվածի արդյունավետության ցուցանիշներն իրարից էականորեն չեն շեղվում:

Ինչ վերաբերվում է ՀՆԱ-ում գործարքային ճյուղերի ունեցած մասնաբաժնին, ապա երկու երկրներում այդ ցուցանիշի շարժընթացը բերվում է ստորև՝ գծապատկեր 3.2.7-ում :

Գծապատկեր 3.2.7 Հայաստանի և Վրաստանի տնտեսության գործարքային հատվածի և ՀՆԱ հարաբերակցությունը և դրա շարժընթացը¹⁴²

Այսպիսով, ՀՀ-ում գործարքային հատվածի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ կազմում առավել քան 10 տոկոսային կետով զիջում է Վրաստանի նույն ցուցանիշին: Ընդ որում, Վրաստանի գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը զիջում է Հայաստանի գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությանը 5-6%-ով (2012-2015թ), ինչի հետևանքով, չնայած ՀՆԱ-ում գործարքային ծախսերի զգալիորեն բարձր տեսակարար կշռին, Վրաստանի բազային հատվածի հարաբերական

¹⁴² Գծապատկերը կառուցվել է հեղինակի կողմից՝
http://geostat.ge/index.php?action=wnews_archive1&qy=1&qy1=16&lang=eng
 և <http://armstat.am/file/doc/99499428.pdf> կայքերում արտացոլված տվյալների հիման վրա

արդյունավետությունը գտնվում է Հայաստանի բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետության հետ համադրելի մակարդակի վրա:

3.3. Գործարքային ծախքերի նվազեցման ուղիները ՀՀ տնտեսությունում

Գործարքային ծախքերի առկայությունը տնտեսության մեջ, բնականաբար, ազդում է տնտեսական գործունեության արդյունավետության վրա: Թեև ինչպես իրականացված վերլուծությունների արդյունքում պարզվեց, որ գործարքային հատվածն ունեցել է բարձր հարաբերական արդյունավետություն, սակայն վերջինս չի նպաստել ՀՀ տնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը և կայուն աճին: Այստեղից հետևում է, որ անհրաժեշտ է հստակ քայլեր ձեռնարկել այդ հատվածում ծախքերի կրճատման ուղղությամբ՝ դրա հաշվին ավելացնելով տնտեսության բազային հատվածի հեռանկարային ճյուղերի ֆինանսավորումը, ինչը մեր հանրապետությունում կապահովի տնտեսության ավելի բարձր արդյունավետություն ու կայուն աճ:

Բարձր գործարքային ծախքերը կլանում են ռեսուրսների մեծ մասը, տնտեսվարող սուբյեկտին զրկելով հիմնական ֆոնդերի արդյունավետ վերարտադրության հնարավորությունից, նորարարությունների ներդրումներից, թողարկվող արտադրանքի որակի բարելավումից, ինչպես նաև արտադրական տեխնոլոգիաների կատարելագործումից:

Ներկայումս, գործարքային ծախքերի նվազեցումը հանդիսանում է ՀՀ տնտեսության արդիականացման և կայուն զարգացման ամենակարևոր ու արդիական հիմնախնդիրներից մեկը, իսկ այդ հիմնախնդրի լուծումը պահանջում է խորը տնտեսական հիմնավորումներ՝ հաշվի առնելով Հայաստանի տնտեսության զարգացման ներկայիս փուլի առանձնահատկությունները:

Հայաստանում տնտեսական կորուստները կապված տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի առկայության հետ՝ հանդես են գալիս երկու հիմնական դրսևորումներով.

- ուղղակի կորուստներ, որոնք կրում է ազգաբնակչությունը սպառողական գների բարձրացման արդյունքում՝ կապված տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից վարչական արգելքների և տեղեկատվական ասիմետրիայի հաղթահարմանն ուղղված ոչ արտադրական ծախքեր կրելու անհրաժեշտությունից,

- անուղղակի կորուստներ՝ կապված ռեսուրսների անարդյունավետ օգտագործման, շուկայի կառուցվածքի անկատարության, արտադրության զարգացման ցածր խթանների հետ:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ գործարքային ծախքերի նվազեցումն ամբողջ տնտեսության վերարտադրության համակարգի մակարդակով զգալի մրցակցային առավելություններ կստեղծի մեր ազգային տնտեսության համար՝ նպաստելով վերջինիս կայուն զարգացմանը:

ՀՀ տնտեսական համակարգում գործարքային ծախքերը կարող են կառավարվել և նվազագույնի հասցվել նպատակաուղղված պետական քաղաքականության միջոցով, քանի որ վերջինս այս ոլորտում օժտված է օրենսդրությամբ իրեն վերապահված լծակներով, ինչպես նաև կարգավորիչ միջոցառումների լայն համալիրով: ՀՀ կառավարությունը կարող է օգտագործել իր տրամադրության տակ առկա ռեսուրսները և օրենսդրությամբ վերապահված լիազորությունները՝ արժեքավոր տնտեսական տեղեկատվության հավաքագրման, մշակման և տնտեսության սուբյեկտներին դրա մատչելիության ապահովման համար, ինչը բնականաբար նվազեցնում է տնտեսական անորոշությունը և որպես հետևանք՝ նվազեցնում տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի մակարդակը: Միաժամանակ, նպատակաուղղված սոցիալական քաղաքականության միջոցով հնարավոր է այնպիսի որակավորված աշխատուժի ներգրավում, որին բնորոշ չէ տարատեսակ օպորտունիզմի դրսևորումները և ինչն էլ անխուսափելիորեն կնպաստի կազմակերպություններում գործարքային ծախքերի կրճատմանը:

Գործարքային հատվածի կարգավորման ոլորտում պետության գլխավոր գործառույթը կարելի է համարել ֆորմալ ինստիտուտների ձևավորումն ու դրանց աջակցության գործուն համակարգի ներդրումը, քանի որ գործարքային ծախքերի նվազեցումն, ի թիվս այլ գործառույթների, հանդիսանում է տնտեսական ինստիտուտների կարևորագույն նպատակը և արդյունքը:

Հայաստանի Հանրապետությունում անցումային շրջանում շուկայական տնտեսակարգին հարիր գործունեություն ծավալելու փորձի բացակայությունը, ինչպես նաև ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների միջև հակասությունները հանգեցրին

տնտեսության ստվերային հատվածի աճի, ձևավորելով, այսպես կոչված, «անձի տնտեսություն», որում մեծ դերակատարում ունեն անձնական կապերը, հովանավորչությունը և այլ բացասական դրսևորումներ: Բնականաբար, տնտեսական հարաբերությունների անձնավորումը սահմանափակում է ազատ շուկայական տնտեսական հարաբերությունների արդյունավետությունը և խոչընդոտում է ստեղծում ազգային տնտեսության զարգացմանը: Ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների արագացված տեմպերով իրականացումը թերևս հանդիսացան ինստիտուցիոնալ միջավայրի անբավարար վիճակի ձևավորման հիմնական պատճառը, ինչն արտահայտվեց վերարտադրության գործընթացի ինստիտուցիոնալ «ծուլակով» և տնտեսական համակարգի անարդյունավետ վիճակով. տնտեսության ստվերային հատվածի մեծ տեսակարար կշիռ, կոռուպցիա, հարկերից խուսափում, արտադրական ենթակառուցվածքների փոշիացում, առաջադեմ տեխնոլոգիաների բացակայություն, տնտեսության ցածր մրցունակություն և այլն:

Տնտեսության մեջ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների հակասությունների պայմաններում՝ զգալիորեն աճում է գործարքային ծախքերի բեռը տնտեսության լեզալ հատվածում գործող սուբյեկտների վրա: Արդյունքում՝ տեղի է ունենում ստվերային տնտեսության արմատավորում և դրան բնորոշ ստվերային մեթոդների լայն տարածում ամբողջ հասարակական հարաբերությունների վրա, ինչը բնականաբար բացասաբար է անդրադառնում ինչպես տնտեսվարողների, այնպես էլ ողջ ազգաբնակչության վրա:

Գործարքային ծախքերի երկակի բնույթը (մի կողմից դրանք ապահովում են տնտեսական գործընթացների վերջնական հաջող իրականացումը մի կողմից, սակայն այդ ծախքերը հավելյալ բեռ են ստեղծում ինչպես տնտեսվարողների, այնպես էլ սպառողների համար), տնտեսական գործընթացների առանձնահատկությունները, ստվերային տնտեսության առկայությունը և տնտեսության տարբեր շուկաների գործունեության ու մրցակցային պայմանների էական տարբերությունները պայմանավորում են համալիր մոտեցման անհրաժեշտություն՝ տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի նվազեցման ուղղությամբ: Նշված մոտեցումը ենթադրում է ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների ոլորտում համապատասխան գաղափարախոսության ձևավորում ու քաղաքականության մշակում, սեփականության

իրավունքների պաշտպանություն, տնտեսվարող սուբյեկտների հաշվառման և հաշվետվողականության մեթոդների ստանդարտացում, իրավապաշտպան գործունեության արդյունավետության բարձրացում, վարչական արգելքների վերացում, տնտեսվարող սուբյեկտների ինքնակարգավորվող կազմակերպությունների ինստիտուտի լայն տարածում, գործարքային ծառայությունների շուկայի ենթակառուցվածքների զարգացում և այլն: Հասարակության զարգացման հիմնարար գործոններից մեկը արդյունավետ ինստիտուտների, դրանց քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական հարաբերությունները կարգավորող կայուն համակարգի առկայությունն է: Ինստիտուտներն ազդում են ֆիզիկական, մարդկային կապիտալում և տեխնոլոգիաներում ներդրումների արդյունավետ տեղաբաշխման, առկա ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և, հետևաբար, տնտեսական ներուժի առավելագույն օգտագործման ու աճի վրա: Ավելին, արդյունավետ ինստիտուտները հանդիսանում են մարդկանց կարողությունների լիարժեք իրագործման խթաններ:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ ինստիտուցիոնալ բարեփոխումները հանդիսանալու են տնտեսական աճին նպաստող հիմնական երաշխիքներից մեկը: Մեր հանրապետությունում բարեփոխումների հիմնական շեշտը կառավարությունը պետք է դնի է այնպիսի ինստիտուտների կայացման վրա, որոնք կապահովեն բոլորի համար հավասարապես գործող կանոններ և չեն առաջացնի լրացուցիչ ծախսեր՝ տնտեսվարող սուբյեկտների համար: Այս ոլորտում բարեփոխումները կարևորվում են նաև այն հանգամանքով, որ ինստիտուտները ոչ միայն ուրվագծում են տնտեսության աճի ներուժը, այլև պայմանավորում տարբեր անձանց և սոցիալական խմբերի միջև տնտեսական օգուտի արդար բաշխումը, ինչը բնականաբար կնպաստի նաև գործարքային ծախսերի օպտիմալացմանը և հավասարաչափ բաշխմանը:

Գործարքային հատվածի զգալի տեսակարար կշիռը տնտեսության կառուցվածքում և ճգնաժամային երևույթները, որոնք արձանագրվեցին վերջին ժամանակահատվածում այդ հատվածի շրջանակներում, նախանշում է պլանավորված և բազմամակարդակ ծրագրի անհրաժեշտություն, որը կնպաստի այդ հատվածի և դրա առանձին ներքին տարրերի կատարելագործմանն ու տնտեսության մեջ գործարքային

ծախքերի նվազեցմանը: Այդ միջոցառումների համալիրը պետք է ներառվի կառավարության գործարքային քաղաքականության շրջանակում՝ ապահովելով գործարքային հատվածի կարգավորումը՝ հետևյալ օբյեկտների վրա նպատակաուղղված ազդեցությունների և դրանց արդյունավետության հետագա գնահատման միջոցով.

- կառավարման համակարգ,
- ֆինանսական ինստիտուտներ,
- սեփականության իրավունք,
- դատական համակարգ,
- մարդկային կապիտալ,
- քաղաքացիական կուլտուրա,
- գաղափարախոսություն, մտածողություն,
- կոռուպցիա և այլն:

Կարող ենք նշել, որ ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների նմանօրինակ նպատակային ծրագրի մշակման և իրագործման դեպքում հիմնական դժվարությունները կարող են կապված լինել իրականացվելիք բարեփոխումների հետևանքների դժվար կանխատեսելիության հետ, պայմանավորված գործոնների լայն սպեկտրի առկայությամբ, որոնց ազդեցությունները բնականաբար անհրաժեշտ է հաշվի առնել:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ գործարքային քաղաքականության ներքին կառուցվածքի ձևավորումը կարող է ունենալ որոշակի բարդություններ, ինչն անմիջականորեն բխում է գործարքային հատվածի էության և կառուցվածքի սահմանման նեղ և լայն մոտեցումների միջև առկա տարաձայնություններից:

Կարծում ենք, որ գործարքային հատվածի ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների համար ներկա փուլում անհրաժեշտ է որդեգրել գործարքային քաղաքականության հետևյալ սկզբունքները՝

- պետության կողմից առանցքային դերակատարման և հստակ պատասխանատվության ստանձնումը՝ ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների գործընթացում,

- գործարքային հատվածի օպտիմալացման և տնտեսության զարգացման ոլորտում պետության շահագրգիռ մոտեցումը,
- պետական կառավարման համակարգում «խաղի կանոններ սահմանելու և որակյալ ծառայություններ մատուցելու» սկզբունքի գերակայության ապահովումը,
- բիզնես և ներդրումային միջավայրերի շարունակական բարելավումը,
- նորարարական տեխնոլոգիաների ներգրավվածության ընդլայնումը,
- տնտեսական հարաբերություններում հավասար մրցակցային պայմանների ապահովումը,
- ֆորմալ ինստիտուտների անհակասության ապահովումը,
- ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների մերձեցումը ու փոխգործակցությունը,
- ինստիտուցիոնալ այլընտրանքների լայն համալիրի ապահովումը,
- արտոնությունների վերանայումը և գործարքային ծախքերի հավասարաչափ բաշխումը՝ տնտեսվարող սուբյեկտների վրա,
- հասարակական կազմակերպությունների դերակատարման բարձրացումը:

Ընդհանուր առմամբ, միջոցառումների ողջ համալիրը, որը կիրականացվի պետական գործարքային քաղաքականության շրջանակներում՝ կապված ընդգրկող օբյեկտների շրջանակի մեծությունից, կարող ենք դասակարգել երկու տեսակի՝

- ընդհանուր համակարգային,
- ընտրովի:

Առաջին տեսակին դասվող համընդհանուր համակարգային միջոցառումների շրջանակը կներառի այնպիսի ինստիտուցիոնալ, իրավական և տնտեսական պայմանների ապահովումը, որոնք թույլ կտան առավելագույնս զարգացնել տնտեսության գործարքային հատվածի սուբյեկտների կողմից ցուցաբերվող ակտիվությունը: Նման գործողությունները իրականացվող գործարքային քաղաքականության շրջանակներում չունեն կոնկրետ ուղղվածություն, փոխարենը ազդեցություն են ցուցաբերում այդ հարաբերությունների բոլոր մասնակիցների վրա՝ ձևավորելով գործունեության համընդհանուր կանոններ՝ դրանով իսկ նպաստելով վերջիններիս համար հավասար պայմանների ապահովմանը:

Ըստ վերոգրյալ դասակարգման՝ ընդհանուր համակարգային ոլորտի մեջ կներառվեն գործարքային քաղաքականության հետևյալ տարրերը.

1. պետական մարմինների կողմից նորմատիվ-իրավական կարգավորում՝ ֆորմալ կանոնների սահմանման ոլորտում, որոնցով պետք է առաջնորդվեն գործարքային հատվածի սուբյեկտները: Այդպիսով ձևավորվում է վերջիններիս փոխազդեցության տնտեսական, իրավական և ինստիտուցիոնալ միջավայրը:

2. գործարքային հատվածի բոլոր կառուցվածքային տարրերի համար գործունեության կայուն պայմանների ապահովման քաղաքականությունը: Սրա հետ կապված նպատակահարմար է դիտարկել այն պետական մարմինների գործունեությունը, որոնց նպատակն է հանդիսանում ինչպես տնտեսական, այնպես էլ իրավական կարգի պահպանումը, դրանով իսկ ապահովելով գործարքային ծախքերի նվազեցումը տնտեսության մեջ:

Այսպիսով, նպատակաուղղված պետական գործարքային քաղաքականության իրականացումը, որի հիմնական նպատակները կլինեն օրինապաշտպան կառույցների նկատմամբ վստահության բարձրացումը և անկախ դատական համակարգի ապահովումը, կառավարման բյուրոկրատական համակարգում կոռուպցիայի նվազեցումը, ազատ մրցակցային միջավայրի ձևավորումը ուղղակիորեն կանխորոշում են գործարքային հատվածի մասնակիցների վստահությունն այն բանի հանդեպ, որ պատիժն անխուսափելի կլինի պայմանագրերի ոչ պատշաճ իրականացման կամ դրանց պայմանների անտեսման դեպքում: Այդ բոլորը, որպես կանոն, կհանգեցնի տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից ամրագրված պայմանագրային պարտավորությունների և պայմանավորվածությունների խախտման ավելի քիչ հակվածության և տնտեսության մեջ գործարքային ծախսերի նվազեցման:

3. Սեփականության իրավունքի պաշտպանությանը, օպորտունիստական վարքի հետ կապված ծախքերի նվազեցմանը և արդյունավետ ու անկախ դատական համակարգի ձևավորմանն ուղղված միջոցառումներից բացի գործարքային քաղաքականությունը պետք է նախատեսի նաև քաղաքացիական համարժեք մշակույթի ձևավորում, քանի որ ինստիտուտի հաջող գործունեության համար որոշիչ դեր են խաղում ոչ միայն դրա օբյեկտիվ առանձնահատկությունները, այլ թե ինչպես է վերջինս ընկալվում

հասարակության կողմից: Հաջող գործունեությունն ապահովվում է այն դեպքերում, երբ բարեփոխումներն անցնում են կամ աննկատ և որպես հետևանք չեն հանդիպում դիմադրության տնտեսական հարաբերությունների սուբյեկտների կողմից, կամ էլ ներմուծվում է ոչ թե պատրաստի ինստիտուտ, այլ որոշակի մոդել և ձևափոխվում է այդ երկրի ոչ ֆորմալ նորմերին համապատասխան: Ակնհայտ է, որ այս ճանապարհն ավելի բարենպաստ է, քանի որ չի ստեղծում ձևական կերպով հռչակված, սակայն իրականում չաշխատող կամ խեղաթյուրված ինստիտուտների առաջացման սպառնալիքներ:

Ինչ վերաբերվում է գործարքային քաղաքականության ընտրովի միջոցառումներին, ապա վերջիններիս են դասվում այն գործողությունները, որոնց միջոցով իրականացվում է գործարքային հատվածի առանձին տարրերի զարգացման վրա նպատակաուղղված, ինչպես նաև անուղղակի ազդեցությունը՝ դրանց հետ կապակցված ինստիտուտների վրա: Այսպիսի ընտրովի ազդեցությունը նպաստում է ոչ միայն գործարքային հատվածի, այլև դրա առանձին կառուցվածքային բաղադրիչների առավել որակյալ, խորը և համակողմանի զարգացմանը: Սակայն, հարկ է նշել, որ բարդ է սահմանափակել ազդեցության ոլորտը միայն մեկ տարրով, քանի որ, հաշվի առնելով վերը ներկայացված եզրահանգումը կառուցվածքային տարրերի սերտ փոխազդեցությունների մասով, ակնհայտ է դառնում, որ այդպիսի ուղղորդված նպատակային կարգավորումը կարող է հանգեցնել շրջայական ռեակցիայի՝ ձևափոխելով գործարքային ճյուղերը և վերջին հաշվով նաև ամբողջ հատվածը: Խոսել այն մասին, որ ընտրովի միջոցառումների շնորհիվ գործարքային քաղաքականության շրջանակներում տեղի է ունենում միայն մեկ կոնկրետ որոշակի բաղադրիչի փոփոխություն, հնարավոր է միայն որոշակի վերապահումներով:

Այսպիսով, գործարքային քաղաքականությունը պետության կողմից իրականացվող միջոցառումների համախումբ է՝ ուղղված տնտեսական հարաբերությունների որոշակի ոլորտի կարգավորմանը, որոնք կոչված են ապահովել փոխանակման գործընթացի ինտենսիվացում, տնտեսական սուբյեկտների փոխազդեցության օպտիմալացում, պայմանագրերի արդյունքում սեփականության իրավունքների փոխանցման ամրագրում և պայմանագրերի հետագա իրականացման

նկատմամբ վերահսկողություն՝ շուկայական անորոշությունների, տեղեկատվական ասիմետրիայի և կոնտրագենտների օպորտունիստական վարքի հնարավոր դրսևորումների պայմաններում:

Կարծում ենք, պետական գործարքային քաղաքականության արդյունավետության համար անհրաժեշտ է առաջնորդվել ներքոհիշյալ մոտեցումներով.

1. Մեթոդաբանական բազմակարծության ապահովում, ինչը ենթադրում է, որ մի տեսության կիրառությունը որպես գերակշռող շատ հաճախ արդարացված չի լինում, քանի որ այդ դեպքում հաշվի չեն առնվում զարգացման այլընտրանքային սցենարները և տեղի չի ունենում դրանց հնարավորությունների, ուժեղ և թույլ կողմերի համադրում: Այս առումով խոսում օրինակ է համարվում միջազգային տարբեր կառույցների և հիմնադրամների կոչերն ու խորհուրդները ՀՀ կառավարությանը՝ տրամադրել առավելագույն ազատություն շուկայի մասնակիցներին և չմիջամտել վերջիններիս գործունեությանը: Սակայն, ժամանակակից տնտեսական զարգացումների վերլուծությունը վկայում է, որ նշված կառույցների կողմից առաջարկված շուկայի ինքնակարգավորման դասական հիմնադրույթների որդեգրման արդյունքում մեր հանրապետությունում տնտեսական բարձր արդյունավետություն չապահովվեց, իսկ որոշ դեպքերում, ինչպես դա տեղի ունեցավ 1990-ական թվականներին, նաև խոչընդոտեց տնտեսական բարեփոխումների ընթացքը:

2. Առկա սահմանափակումների հետ համաձայնեցվածություն: Վերջինս ենթադրում է, որ գործարքային քաղաքականության միջոցառումների արդյունավետության համար առկա են մի շարք սահմանափակումներ, որոնք սահմանում են իրականացվող բարեփոխումների առաջնային շրջանակը: Այդպիսի սահմանափակումները կարող են վերաբերվել ներքոհիշյալ ոլորտներին.

- տնտեսական

- քաղաքական,

- սոցիալական (մարդկային կապիտալի զարգացվածության աստիճանը):

3. Գործարքային քաղաքականության նպատակների հիերարխիկության ապահովում, ինչն ենթադրում է քաղաքականության նպատակների և խնդիրների հստակ

սահմանազատում տարբեր մակարդակների վրա՝ ըստ համապատասխան ուղղությունների, մասնավորապես.

- գործարքային հատվածում գոյություն ունեցող ինստիտուտների համակարգի արդիականացում՝ վերջինիս գործունեության արդյունավետության բարձրացման նպատակով,
- միջոցառումների համալիրի մշակում և իրականացում՝ ձևավորված ինստիտուտների համակարգի շրջանակներում,
- արդյունքների գնահատում և հետագա գործողությունների ճշգրտում՝ կապված անընդհատ փոփոխվող պայմանների հետ:

Առաջին ուղղությամբ աշխատանքները ենթադրում են այնպիսի միջոցառումների համալիրի մշակում, որոնց արդյունքները պետք է լինեն գործարքային հատվածի կառուցվածքի, ինչպես նաև վերջինիս սուբյեկտների գործողությունների պայմանների էական փոփոխությունները: Նման բարեփոխումները կարող են իրականացվել նոր ինստիտուտների ներմուծման կամ արդեն գոյություն ունեցող ինստիտուտների բարեփոխումների միջոցով: Այսպիսով, տվյալ ազդեցությունը կարող է իրականացվել ըստ հետևյալ սցենարների .

-արտաքին միջավայրից կոնկրետ ինստիտուտի ներմուծում և արմատավորում (իմպլանտացիա);

-գործող ինստիտուտի էվոլյուցիա,

-լիովին նոր ինստիտուտի նախագծում, ստեղծում:

Ինստիտուտների արմատավորման տակ հասկանում ենք արտաքին միջավայրից ինստիտուտի ներդրումն արդեն գոյություն ունեցող ինստիտուցիոնալ կառուցվածքում, ինչի անհրաժեշտությունը, նպատակահարմարությունը և կենսունակությունը պետք է գործնականում հիմնավորվի: Ակնհայտ է, որ տվյալ համակարգն ունի ինչպես իր առավելությունները, այնպես էլ թերությունները: Հիմնական առավելությունը կայանում է դրանց ստեղծման և գործարկման համար անհրաժեշտ ժամանակի կրճատման մեջ: Որպես այս մոտեցման թերություն՝ կարելի է առանձնացվել ինչպես բուն բարեփոխումների, այնպես էլ դրանց հետևանքների հաղթահարման բարձր գինը՝

պայմանավորված ինչպես ֆինանսական, այնպես էլ ժամանակային ծախքերի առկայությամբ:

Որպես ինստիտուտի արմատավորման այլընտրանք կարող է դիտարկվել դրա էվոլյուցիան, այսինքն ինստիտուտների բնական զարգացման հնարավորությունը, որն ըստ ինստիտուցիոնալ տեսության որոշ ներկայացուցիչների՝ կարող է հանդիսանալ լավագույն միջոցը ստեղծելու կոնկրետ երկրի պայմաններին համահունչ ինստիտուտներ¹⁴³:

Բացի վերը նշվածից, կարելի է կիրառել նաև նոր ինստիտուտների ձևավորումը՝ հաշվի առնելով մեր երկրի պատմական, տնտեսական, քաղաքական և իրավական առանձնահատկությունները: Այս մոտեցման բացասական կողմերից կարելի է նշել մասնավորապես հետևյալը.

- նշված գործընթացի երկարաժամկետությունը,
- համապատասխան երաշխիքների բացակայությունը, որ ստեղծված ինստիտուտը կգործի բարձր արդյունավետությամբ:

Անդրադառնալով տնտեսության ինստիտուցիոնալ համակարգի կատարելագործմանն ուղղված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից իրականացված միջոցառումներին, հարկ է նշել որ վերջիններիս արդյունքում որոշ դրական քայլեր արձանագրվեցին մեր հանրապետությունում: Մասնավորապես, դրանց արդյունքում պարզեցվեց և կատարելագործվեց հարկային վարչարարությունը, ձևավորվեց կառավարության և դրա առանձին մարմինների էլեկտրոնային համակարգերը, որոշակիորեն պարզեցվեց օրենսդրական դաշտը: Սակայն, նշված քայլերը դեռևս բավարար չեն գործարքային ծախքերի էական նվազեցման ու գործարքային հատվածի օպտիմալացման ուղղությամբ, քանի որ դրանց արդյունքում չապահովվեց տնտեսական զգալի աճ և գործարքային ծախքերի որևէ կրճատում մեր հանրապետությունում: Ուստի, կարծում ենք, նշված ուղղությամբ անհրաժեշտ են ավելի վճռական ու համաձայնեցված քայլերի իրականացում: Մասնավորապես, լուրջ անելիքներ կան պետական կառավարման համակարգի բարելավման ուղղությամբ:

¹⁴³Ха Ен Чан. Институциональное развитие в исторической перспективе//Проблемы теории и практики управления.2004. №5. С. 13-20.

Ինչպես վերևում արձանագրվեց, պետական կառավարման, պաշտպանության և սոցիալական ապահովագրության ոլորտներում իրականացված գործարքային ծախքերն ունեցել են ամենացածր արդյունավետությունը գործարքային ճյուղերի կազմում: Հաշվի առնելով վերջինս, անհրաժեշտ ենք համարում՝

- կատարելագործել պետական կառավարման ոլորտում վարչարարությունը,
- կրճատել պետական ապարատի պահպանման ծախքերը,
- պետական վերահսկողական գործառույթներին զուգահեռ ապահովել տնտեսվարող սուբյեկտներին և ազգաբնակչությանը որակյալ, մրցունակ և պատշաճ որակով պետական ծառայությունների մատուցումը,
- հստակեցնել և օպտիմալացնել պետական կառավարման մարմինների գործառույթները, վերջիններիս շրջանակում մասնագիտական, սպասարկման և այլ ծառայությունների մի մասը պատվիրակել մասնավոր հատվածի ընկերություններին,
- ընդլայնել էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի ներդրման տիրույթը՝ առաջնահերթ համարելով այն ոլորտները, որտեղ դրանց կիրառումն առավել արդյունավետ է՝ բնակչության և գործարարների կողմից ժամանակային ծախքերի կրճատման, կառավարման թափանցիկության ու վերահսկելիության ավելացման առումով, մասնավորապես նոտարական ծառայությունների ոլորտում՝ նպատակ ունենալով ծառայությունները մատուցել «Մեկ պատուհան» սկզբունքով,
- պարզեցնել և միասնականացնել տնտեսվարողների կողմից ներկայացվող հաշվետվությունները,
- արագացնել կենսաչափական կողմնորոշիչ պարունակող էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնականացման քարտերի համակարգի ներդրումը, որը կոյուրացնի բոլոր քաղաքացիների համար հանրապետության ողջ տարածքում էլեկտրոնային ծառայություններից օգտվելը,
- իրականացնել հանրային ռեգիստրների հետագա բարեփոխումներ՝ որպես անձանց գույքային իրավունքների պաշտպանության գործուն մեխանիզմ՝

ապահովելով միասնական սպասարկման կենտրոնների մատչելի ծառայությունների մատուցումը:

Շուկայական տնտեսության արդյունավետ գործունեության և գործարքային ծախքերի կրճատման ապահովման համար առաջնային պայման է հանդիսանում մրցակցության միջոցով տնտեսական և իրավական հավասար պայմանների ստեղծումը տնտեսավարող բոլոր սուբյեկտների համար: Մեր հանրապետությունում ստվերային տնտեսության առկայությունն անհավասար տնտեսական և մրցակցային պայմաններ է ստեղծում տնտեսության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հատվածներում գործող ձեռնարկությունների միջև: Ներկայումս ստվերային տնտեսության աճը վտանգում է շուկայական հարաբերությունների հիմքում դրված ամենակարևոր սկզբունքը՝ ազատ մրցակցությունը, ինչպես նաև կանխում է հասարակության սոցիալական և գիտատեխնիկական առաջընթացը: ՀՀ-ում ստվերային հարաբերություններ առկա են գրեթե բոլոր տնտեսական գործունեության ոլորտներում: Ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների՝ ստվերային տնտեսությունը մեր հանրապետությունում տատանվում է 40-60% սահմաններում, իսկ մանրածախ առևտրի և ծառայությունների ոլորտում այս ցուցանիշն ավելի բարձր է:

Կարծում ենք, որ ՀՀ-ում ստվերային գործունեության առաջացման և տնտեսության մեջ դրա բարձր մակարդակի հիմնական պատճառներ են հանդիսանում տնտեսության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի անկատարությունը, պետական հարկային քաղաքականության բացթողումները, կառավարման մարմիններում առկա կոռուպցիոն երևույթները, որոնք հանգեցնում են տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի անհավասարաչափ բաշխման և տնտեսության արդյունավետության նվազման: Նշված երևույթները բացասաբար են անդրադառնում նաև տնտեսության ներդրումային գործընթացի վրա: Բնականաբար, յուրաքանչյուր ներդրող՝ ներդրումներ կատարելուց առաջ, տնտեսական վերլուծություններից բացի ուսումնասիրում է նաև տնտեսական գործունեության համար ձևավորված դաշտը, ինստիտուտների զարգացվածությունը, ազատ մրցակցության առկայությունը և հավասար պայմանների առկայությունը բոլոր տնտեսավարողների համար: Այդ տեսանկյունից ստվերային տնտեսությունը

հանդիսանում է օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման հիմնական խոչընդոտներից մեկը:

Տնտեսության մեջ ստվերի և կոռուպցիայի կրճատման ուղղությամբ կարծում ենք անհրաժեշտ է՝

- վերացնել այն գործառույթները, որոնք բիզնեսի և քաղաքացիների համար ստեղծում են բյուրոկրատական անհարմարություն ու քաշքշուկ, ուժեղացնելով պետության կարգավորիչ դերը՝ կանոնների սահմանման առումով՝ նվազագույնի հասցնելով անհարկի միջամտությունը տնտեսական հարաբերություններին,
- բացառել պետական կառավարման ոլորտում պաշտոնատար անձանց սեփական բիզնես-շահերը,
- նվազեցնել կանխիկ գործարքների համար սահմանված առավելագույն շեմը՝ նպաստելով տնտեսության մեջ ստվերային շրջանառության ծավալի կրճատմանը,
- ապահովել պետական ինստիտուտների նկատմամբ հանրության վստահության բարձրացումը՝ հաշվետվողականության, թափանցիկության և պատասխանատվության պատշաճ մակարդակի ապահովմամբ,
- խստացնել պետական կառավարման համակարգում պաշտոնյաների արհեստավարժության նկատմամբ մասնագիտական պահանջները և ձևավորել որակյալ մասնագետների ներգրավման հստակ մեխանիզմներ,
- ապահովել հանրությանը մատուցվող արդարադատության ոլորտի ծառայությունների առավել մատչելիությունը, ընդլայնել սպասարկման կենտրոնների ցանցը և ապահովել արդարադատության ոլորտի ծառայությունների գերակշիռ մասի մատուցումն առցանց եղանակով,
- կատարելագործել գործող օրենսդրությունը, բացառելով վերջինիս մեջ կոռուպցիոն ռիսկեր պարունակող դրույթները:

Հակառակ սրան, խիստ կարգավորումները, հատուկ թույլտվությունների և պահանջների առկայությունը, պետական կառավարման ապարատի ոչ

կոմպետենտությունը և անարդյունավետությունը, կոռուպցիոն դրսևորումները կտրուկ բարձրացնում են տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի մակարդակը:

Ներդրումային բարենպաստ միջավայրն երկրի տնտեսության ազատ և կայուն աճի ապահովման հիմնական գրավականն է: Ուստի, ցանկացած պետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորման համար համապատասխան պայմանների ապահովումն է՝ տնտեսական քաղաքականության կատարելագործման և երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման համատեքստում: Կարծում ենք, որ մեր հանրապետությունում բարենպաստ գործարար և ներդրումային միջավայրի ձևավորումը առանցքային դերակատարում կունենա գործարքային ծախքերի կրճատման ուղղությամբ: Մասնավորապես, դա կարող է ապահովվել արդյունավետ և թափանցիկ իրավական համակարգի, ինչպես նաև արդյունավետ ենթակառուցվածքների և բարձրորակ կրթական ու առողջապահական համակարգերի ձևավորմամբ:

Ներդրումների միջավայրի բարելավման ոլորտում նպատակաուղղված ներքոհիշյալ միջոցառումները ևս կնպաստեն գործարքային ծախքերի կրճատմանը, մասնավորապես.

- ներդրումային գործունեության տեղեկատվական ապահովման ուղղությամբ պետական աջակցության ցուցաբերում գործող և նոր ստեղծվող խորհրդատվական ընկերություններին, բիզնես-պլանների մշակման և նախագծերի իրականացման ոլորտում,
- շուկաների հասանելիություն ապահովելու համար գործող և սկսնակ ձեռնարկություններին ուղղորդում և աջակցություն,
- փոքր և միջին ձեռնարկություններին տեղեկատվական աջակցություն, մասնավորապես, իրավական, հարկային և այլ ոլորտներին և հիմնահարցերին առնչվող խորհրդատվության տրամադրում,
- անկախ արբիտրաժների գործունեության ինստիտուտի ներդրում և զարգացում՝ տնտեսական վեճերի արագ և մատչելի լուծման համատեքստում,

- առևտրա-արդյունաբերական պալատի գործունեության արդյունավետության բարձրացում,
- ներդրումների աջակցության նպատակով պետական օժանդակություն ստանալու համար դիմումների ներկայացման և քննարկման ժամկետների նվազեցում,
- դիմումների քննարկումների և որոշումների կայացման թափանցիկության ապահովում,
- հարկային խթանների լայն կիրառում,
- արտոնյալ վարկերի տրամադրում գործող և սկսնակ ձեռնարկություններին, ինչպես նաև վարկային երաշխավորությունների տրամադրում,
- շուկայի վերաբերյալ տեղեկատվական ամբողջական բազայի ձևավորում,
- մարքեթինգային աջակցող միջոցառումների կազմակերպում,
- գործարար հմտությունների զարգացում և այլն:

Միկրոմակարդակում գործարքային ծախքերի կրճատման ուղղությամբ կիրառելի է նաև ձեռնարկությունների կառուցման ուղղահայաց ինտեգրացումը, ինչը թույլ է տալիս հարթեցնել հակասությունները արդյունավետ ներդրումների և հետևողական ադապտացման միջև: Հարմարեցնող փոփոխությունների հետևողականությունը կամ հաջորդականությունը դառնում է առիթ համատեղ գործունեության համար, այլ ոչ թե առավելությունների ստացման նպատակով օպորտունիստական դրսևորումների համար, դիսկերը կարող են նվազեցվել, իսկ ներքին կառավարման մեխանիզմների հիման վրա հարթեցվում են հաջորդական փուլերի միջև անցումը: Ի վերջո գործարքային ծախքերի տեսությունը կանխատեսում է, որ բարձր յուրահատկություն ունեցող ակտիվների դեպքում ուղղահայաց ինտեգրումն ավելի արդյունավետ է համարվում, քան շուկայական պայմանագիրը:

Գործարքային ծախքերի նվազեցում հնարավոր է նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման շնորհիվ: Վերջինս կայանում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների փուլային ռազմավարությունների կիրառման և տեղեկատվական-առևտրային համակարգերի ձևավորման մեջ, որոնք նախատեսում են գործարքային

ծախքերի ռացիոնալացում, նոր էլեկտրոնային հաղորդակցությունների զարգացում, ինչը կհանգեցնի գործարքային ծախքերի կրճատման և որպես վերջինիս հետևանք՝ գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների տրանսֆորմացիայի, ինչպես նաև բենչմարքինգի գործիքակազմի լայն կիրառում, որոնք կիրառվում են գործարքային ծախքերի կրճատման ոչ ինստիտուցիոնալ մեթոդներում: Տվյալ դեպքում խոսքը գնում է գործարքային ծախքերի կրճատման այլընտրանքային մոտեցման մասին, երբ դրանք նվազեցվում են առանց սոցիալական որևէ ինստիտուտի ձևավորման: Կառավարման համակարգի և բիզնես-գործընթացների ավտոմատացման ոլորտում համապատասխան լուծումները թույլ կտան կրճատել կառավարչական որոշումների նախապատրաստման ժամանակը և կրճատել մեկ գործարքի հաշվով գործարքային ծախքերը:

Կարծում ենք, որ ռեինժինիրինգի ոլորտում համապատասխան լուծումները և այդ ոլորտում արհեստավարժ խորհրդատվական ծառայությունների զարգացումը կարող են էականորեն նվազեցնել գործարքային ծախքերը համապատասխան ոլորտներում: Մասնավորապես, տնտեսության մեջ կորպորացիաների ձևավորումը՝ ընկերությունների կլանման, միաձուլման և միացման միջոցով նպաստում են տնտեսմանը՝ գործարքային ծախքերի կրճատման հաշվին: Նմանատիպ գործընթացներ հատկապես վերջին ժամանակահատվածում ակտիվորեն իրականացվում տնտեսության ֆինանսական հատվածում՝ առևտրային բանկերի կողմից: Սխալված չենք լինի եթե ասենք, որ ներկայումս հենց բանկերն են հանդիսանում Հայաստանի տնտեսական համակարգի հիմքը: Վերջիններս ձևավորում են ֆինանսական խմբեր կամ հանդիսանում են արդյունաբերական հողինգների համար ֆինանսական ակտիվների համախմբման կենտրոններ: Հարկ է նշել, որ առևտրային բանկերի միաձուլումները հնարավոր չէ իրականում տնտեսության իրական հատվածի զարգացումներից, պահանջմունքներից և հնարավորություններից անկախ: Հետևաբար, բանկերի միավորումները անխուսափելիորեն շոշափում են բացի բանկայինից նաև արդյունաբերական կապիտալը: Ինչպես բանկային, այնպես էլ տնտեսության այլ ոլորտներում տեղի ունեցող միաձուլումների և կլանումների համար պահանջվում են այդ ոլորտում արհեստավարժ խորհրդատուներ, որոնց ծառայությունները ևս հանդիսանում են մասնավոր գործարքային հատվածի բաղադրիչներից մեկը:

Ամփոփելով, հարկ է նշել, որ տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի առկայությունը անհրաժեշտ է տնտեսական գործընթացների կազմակերպման համար և չի կարող դիտարկվել որպես բացասական երևույթ: Դրանց առկայությունը հանդիսանում է խթան՝ տնտեսվարող սուբյեկտների համար ծախքերի օպտիմալացման, ավելի բարձր մասնագիտացման, տնտեսական հարաբերությունների առանձին մասնակիցների համար կայուն բարձր եկամուտ ստանալու համար: Սակայն, միաժամանակ չպետք է նաև ժխտել նաև գործարքային հատվածի կարգավորման անհրաժեշտությունը, քանի որ հնարավոր են այնպիսի վտանգներ, ինչպիսիք են կազմակերպությունների գերաճը, որոշ ապրանքների և ծառայությունների գների աճը, ստվերային տնտեսության զարգացումը, տնտեսության մեջ գործարար ակտիվության նվազումը, ինչը տանում է տնտեսության մենաշնորհացման՝ դրանից բխող բացասական դրսևորումներով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Եզրակացություններ բաժնում ներկայացվել են ատենախոսությունում կատարված ուսումնասիրությունների և արված վերլուծությունների արդյունքում ստացված հիմնական եզրահանգումները.

1. Կապված այն բանի հետ, թե գործարքային ծախքերն ինչպիսի մասնաբաժին ունեն շուկա հանվող ապրանքների և ծառայությունների ինքնարժեքի կազմում, վերջին հաշվով կախված է ինչպես առանձին տնտեսվարող սուբյեկտների, այնպես էլ ամբողջ ազգային տնտեսության արդյունավետությունը և մրցունակությունը:
2. Գործարքային ծախքերը բնութագրվում են անորոշության բարձր աստիճանով, ինչը պայմանավորված է նրանով, որ գործարքն իրենից ներկայացնում է յուրահատուկ ու ստեղծագործական գործընթաց, որի առանձին տարրերը նախօրոք չեն կարող ճշգրտորեն գնահատվել: Գործարքային ծախքերի հայեցակարգի հիմքում ընկած է մարդկային վարքի վերաբերյալ երկու հիմնական ենթադրություններ՝ սահմանափակ ռացիոնալություն և ոչ բարեխիղճ վարքագիծ:
3. Նեղ իմաստով՝ գործարքային ծախքերը հանդիսանում են փոխանակման ոլորտում առկա ծախքերը՝ կապված սեփականության իրավունքի փոխանցման հետ: Իսկ ավելի լայն իմաստով գործարքային ծախքեր են հանդիսանում բուն արտադրական ծախքերից ավել կատարված բոլոր ծախքերը:
4. Գործարքային ծախքերի տեսության առավել դժվար լուծելի, սակայն, միևնույն ժամանակ կարևորագույն խնդիրը համարվում է վերջիններիս քանակական գնահատումը:
5. Ելնելով գործարքի իրականացման ընթացքում առաջ գալու հաջորդականությունից՝ գործարքային ծախքերը դասակարգվում են հետևյալ հիմնական խմբերի.

- տեղեկատվության որոնման և ստացման հետ կապված ծախքեր,
- չափման ծախքեր,
- բանակցությունների վարման և պայմանագրի կնքման ծախքեր,
- մասնավորեցման և իրավունքների պաշտպանության հետ կապված ծախքեր,
- ոչ բարեխիղճ (օպորտունիստական) վարքագծի հետ կապված ծախքեր,
- քաղաքականացման ծախքեր:

6. Գործարքային հատվածի մեջ նեղ իմաստով ներառվում են բացառապես գործարքային ճյուղերը, մասնավորապես, ֆինանսական ոլորտը, մանրածախ առևտուրը, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում չեն իրականացնում ակտիվների տրանսֆորմացիա և գործ ունեն միայն ոչ իրական ակտիվների հետ: Գործարքային հատվածը ավելի լայն առումով դիտարկելիս՝ անհրաժեշտ է վերջինիս մեջ ներառել այն բոլոր ինստիտուտների համախումբը, որոնք նպաստում են ակտիվների նկատմամբ սեփականության իրավունքների փոխանցման, վերջիններիս ամրագրման և կողմերի ստանձնած պարտավորությունների իրականացման նկատմամբ հետագա հսկողության հետ կապված գործընթացների ինտենսիվացմանը՝ տեղեկատվական ասիմետրիայի, կոնտրագենտների օպորտունիստական վարքագծի և անորոշության պայմաններում:

7. Կախված իրականացվող դերից և գործառնական նշանակությունից՝ գործարքային հատվածը կարելի է տարանջատել հետևյալ ենթահատվածների՝

- հասարակական, որն օժտված է օրինաստեղծ, իրավապաշտպան և դատական գործառույթներով,
- շուկայական, որը հիմնված է սեփականության իրավունքի փոխանցման վրա և որին դասվում են փոխանակման մասնակիցները, որոնք

ստիպված են գործել սահմանված նորմատիվ-իրավական ակտերի շրջանակների սահմաններում:

8. ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածը կարելի է ներկայացնել հետևյալ եռամակարդակ կառուցվածքով՝

-միկրոմակարդակ՝ առանձին կազմակերպության կամ գործարքային ճյուղի գործարքային ծախքերը,

-մեզոմակարդակ՝ գործարքային շուկայական ենթահատվածի ըստ գործառնական նշանակության խոշորացված ոլորտներ՝ ֆինանսներ, առևտուր և ծառայություններ, տեղեկատվական և ինտելեկտուալ ոլորտներ,

-մակրոմակարդակ, որը ներառում է գործարքային հատվածի մեզոմակարդակը և պետական գործարքային հատվածը:

Հաշվի առնելով վերոգրյալը, միանգամայն հիմնավորված ենք համարում, որպեսզի պետական վիճակագրական ծառայությունների կողմից հրապարակվող հաշվետվություններում արտադրության կառուցվածքում գործարքային ճյուղերը ներկայացվեն ըստ դրանց մեզոմակարդակի, որն ավելի դյուրին կդարձնի գործարքային ծախսերի հաշվառումն ու խմբավորումն ըստ վերջիններիս գործառնական նշանակության, ինչպես նաև կապահովվի վերջիններիս համադրելիությունն ըստ առանձին երկրների:

9. Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը վկայում է այն մասին, որ գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՀ տնտեսության մեջ վերջին քսանհինգ տարիների ընթացքում աճել է շուրջ 22%-ով: Գործարքային ծախքերի աճն առաջին հերթին պայմանավորված էր տնտեսության վերարտադրության համակարգի արմատական ձևափոխմամբ, որն ուղեկցվում էր բազմաթիվ տնտեսվարող սուբյեկտների ի հայտ գալով, շուկայական փոխազդեցությունների վրա կատարվող ծախքերի աճով, փոխազդեցությունների նոր ձևերի որոնմամբ, վարքի համընդհանուր

ընդունված ստանդարտների բացակայությամբ, ենթակառուցվածքային համակարգերի վրա աճող ծանրաբեռնվածությամբ, ինչպես նաև շուկայական պայմաններին հարմարվելու անհրաժեշտությամբ:

10. ՀՀ տնտեսության և նրա առանձին հատվածների արդյունավետության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ տնտեսության գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը վերջին հինգ տարիներին ավելի բարձ է եղել, քան ամբողջ տնտեսության և դրա բազային հատվածի արդյունավետությունը: Ընդ որում, բազային հատվածի արդյունավետությունը մոտ է ընդհանուր տնտեսության արդյունավետությանը՝ զիջելով վերջինիս ընդամենը 3.5%-ով, իսկ գործարքային հատվածին այն զիջում է շուրջ 17%-ով: Գործարքային հատվածի միջին արդյունավետությունը նշված տարիներին գերազանցել է տնտեսության միջին արդյունավետությունը՝ 12.4%-ով:
11. 2011-2015թթ. ժամանակահատվածում գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՆԱ կազմում հստակ աճի միտում է ունեցել և 2015թ. դրությամբ այդ աճը կազմել է 5%: Նշված ժամանակահատվածում գործարքային հատվածի մասնաբաժինը ՀՆԱ-ում միջին հաշվով կազմել է 28.2%, ինչը 1.8%-ով գերազանցում է համախառն թողարկման մեջ գործարքային հատվածի տեսակարար կշռի միջին ցուցանիշին:
12. Վրաստանում, ինչպես և Հայաստանում տնտեսության գործարքային հատվածի արդյունավետությունը դիտարկվող ժամանակահատվածում ավելի բարձր է, քան տնտեսության և վերջինիս բազային հատվածի արդյունավետությունը: Ընդ որում, ՀՀ-ում գործարքային հատվածի տեսակարար կշիռը ՀՆԱ կազմում առավել քան 10 տոկոսային կետով զիջում է Վրաստանի նույն ցուցանիշին, սակայն Վրաստանի գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը զիջում է Հայաստանի գործարքային հատվածի հարաբերական արդյունավետությանը 5-6%-ով (2012-2015թ), ինչի հետևանքով, չնայած

ՀՆԱ-ում գործարքային ծախսերի զգալիորեն բարձր տեսակակար կշռին, Վրաստանի բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետությունը գտնվում է Հայաստանի բազային հատվածի հարաբերական արդյունավետության հետ համադրելի մակարդակի վրա:

13. Հայաստանի տնտեսության շուրջ քսանհինգամյա ձևափոխումները ցույց են տալիս, որ շուկայական մեխանիզմների ցածր արդյունավետության պատճառներից մեկը հանդիսանում է ինստիտուցիոնալ միջավայրի անկատարությունը: Վերջինս արտացոլող հիմնական առանձնահատկություններից կարելի է նշել սեփականության իրավունքի մասնակիացման և պաշտպանության հետ կապված բարձր ծախքերը, զգալի վարչական արգելքները և խոչընդոտները, օրենսդրական դաշտի հակասականությունը, պետական և կորպորատիվ կառավարման որակի ցածր մակարդակը, մրցակցության ոչ հավասար պայմանները, բարձր հարկային բեռը, սովերային տնտեսության բարձր տեսակարար կշիռը, ընդհանուր տնտեսական անորոշությունները: Բոլոր նշված գործոնները զգալիորեն մեծացնում են ձեռնարկատիրական ռիսկերը, նվազեցնում գործարար ակտիվությունը և Հայաստանի տնտեսության ներդրումային գրավչությունը: Այս առումով, հարկավոր է ակտիվացնել ինստիտուցիոնալ միջավայրի կատարելագործման ուղղությամբ պետական քաղաքականությունը և մշակել պետական գործարքային քաղաքականություն՝ հիմնված ներքոհիշյալ սկզբունքների վրա.

- ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների գործընթացում պետության կողմից առանցքային դերակատարման և հստակ պատասխանատվության ստանձնում,
- գործարար և ներդրումային միջավայրերի շարունակական բարելավում,
- նորարարական տեխնոլոգիաների ներգրավվածության ընդլայնում,

- տնտեսական հարաբերություններում հավասար մրցակցային պայմանների ապահովում,
- ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների մերձեցում ու փոխգործակցություն,
- հանրային կառույցների դերակատարման բարձրացում:

14. Վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից իրականացվեցին բազմաթիվ միջոցառումներ՝ տնտեսության ինստիտուցիոնալ միջավայրի կատարելագործման ուղղությամբ, սակայն, նշված քայլերը դեռևս բավարար չեն գործարքային ծախքերի էական նվազեցման ու գործարքային հատվածի օպտիմալացման ուղղությամբ, քանի որ դրանց արդյունքում տնտեսական զգալի աճ և գործարքային ծախքերի որևէ կրճատում չարձանագրվեց մեր հանրապետությունում: Ուստի նշված ուղղությամբ անհրաժեշտ են ավելի վճռական ու համաձայնեցված քայլերի իրականացում: Մասնավորապես, լուրջ անելիքներ կան պետական կառավարման համակարգի բարելավման ուղղությամբ: Մասնավորապես, անհրաժեշտ է՝

- կատարելագործել պետական կառավարման ոլորտում վարչարարությունը,
- կրճատել պետական ապարատի պահպանման ծախքերը,
- պետական հսկողական գործառույթներին զուգահեռ ապահովել շուկայի մասնակիցներին և ազգաբնակչությանը որակյալ, մրցունակ և մասնավոր ծառայություններին համադրելի որակով պետական ծառայությունների մատուցումը,
- հստակեցնել և օպտիմալացնել պետական կառավարման մարմինների գործառույթները, վերջիններիս շրջանակում մասնագիտական,

սպասարկման և այլ ծառայությունների մի մասը պատվիրակել մասնավոր հատվածի ընկերություններին,

- ընդլայնել էլեկտրոնային կառավարման համակարգերի ներդրման տիրույթը՝ առաջնահերթ համարելով այն ոլորտները, որտեղ դրանց կիրառումն առավել արդյունավետ է՝ բնակչության և գործարարների կողմից ժամանակային ծախքերի կրճատման, կառավարման թափանցիկության ու վերահսկելիության ավելացման առումով, մասնավորապես նոտարական ծառայությունների ոլորտում՝ նպատակ ունենալով ծառայությունները մատուցել «Մեկ պատուհան» սկզբունքով,
- պարզեցնել տնտեսավարողների կողմից ներկայացվող հաշվետվությունները և ապահովել դրանց միասնականությունը,
- արագացնել կենսաչափական կողմնորոշիչ պարունակող էլեկտրոնային անձնագրերի և նույնականացման քարտերի համակարգի ներդրումը, որը կոյուրացնի բոլոր քաղաքացիների համար հանրապետության ողջ տարածքում էլեկտրոնային ծառայություններից օգտվելը,
- իրականացնել հանրային ռեգիստրների հետագա բարեփոխումներ՝ որպես անձանց գույքային իրավունքների պաշտպանության գործուն մեխանիզմ՝ ապահովելով միասնական սպասարկման կենտրոնների մատչելի ծառայությունների մատուցումը:

15. Շուկայական տնտեսության արդյունավետ գործունեության և գործարքային ծախքերի կրճատման ապահովման համար առաջնային պայման է հանդիսանում մրցակցության միջոցով տնտեսական և իրավական հավասար պայմանների ստեղծումը տնտեսավարող բոլոր սուբյեկտների համար: Մեր հանրապետությունում ստվերային տնտեսության առկայությունը անհավասար տնտեսական և մրցակցային պայմաններ է ստեղծում տնտեսության պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հատվածներում գործող ձեռնարկությունների միջև: Ներկայումս ստվերային տնտեսության աճը վտանգում է շուկայական

հարաբերությունների հիմքում դրված ամենակարևոր սկզբունքը՝ ազատ մրցակցությունը, ինչպես նաև կանխում հասարակության սոցիալական և գիտատեխնիկական առաջընթացը: ՀՀ-ում ստվերային գործունեության առաջացման և տնտեսության մեջ դրա բարձր մակարդակի միակ պատճառը հանդիսանում է տնտեսության ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի անկատարությունը, պետական հարկային քաղաքականության բացթողումները, կառավարման մարմիններում առկա կոռուպցիոն երևույթները, որոնք հանգեցնում են տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի անհավասարաչափ բաշխման և տնտեսության արդյունավետության նվազման: Տնտեսության մեջ ստվերի և կոռուպցիայի կրճատման ուղղությամբ կարծում ենք անհրաժեշտ է՝

- վերացնել այն գործառույթները, որոնք բիզնեսի և քաղաքացիների համար ստեղծում են բյուրոկրատական անհարմարություն ու քաշքշուկ, ուժեղացնելով պետության կարգավորիչ դերը՝ կանոնների ու ընթացակարգերի սահմանման առումով՝ նվազագույնի հասցնելով միջամտությունը տնտեսական հարաբերություններին,
- բացառել պետական կառավարման ոլորտում պաշտոնատար անձանց սեփական բիզնես շահերը,
- նվազեցնել կանխիկ գործարքների համար սահմանված առավելագույն շեմը՝ նպաստելով տնտեսության մեջ ստվերային շրջանառության ծավալի կրճատմանը,
- ապահովել պետական ինստիտուտների նկատմամբ հանրության վստահության բարձրացումը՝ հաշվետվողականության, թափանցիկության և պատասխանատվության պատշաճ մակարդակի ապահովմամբ,
- խստացնել պետական կառավարման համակարգում պաշտոնյաների արհեստավարժության նկատմամբ մասնագիտական պահանջները և

որակյալ մասնագետների ներգրավման հստակ մեխանիզմների ստեղծել,

- ապահովել հանրությանը մատուցվող արդարադատության ոլորտի ծառայությունների առավել մատչելիությունը, ընդլայնել սպասարկման կենտրոնների ցանցը և արդարադատության ոլորտի ծառայությունների գերակշիռ մասը մատուցել առցանց եղանակով,
- կատարելագործել գործող օրենսդրությունը, բացառելով վերջինիս մեջ կոռուպցիոն ռիսկեր պարունակող դրույթները:

16. Հայաստանի Հանրապետությունում բարենպաստ գործարար և ներդրումային միջավայրի ձևավորումը առանցքային դերակատարում կունենա գործարքային ծախքերի կրճատման ուղղությամբ: Մասնավորապես, դա կարող է ապահովվել արդյունավետ և թափանցիկ իրավական համակարգի ապահովմամբ, արդյունավետ ենթակառուցվածքների և բարձրորակ կրթական ու առողջապահական համակարգի ձևավորմամբ: Ներդրումային միջավայրի բարելավման ոլորտում նպատակաուղղված ներքոհիշյալ միջոցառումները ևս կնպաստեն գործարքային ծախքերի կրճատմանը, մասնավորապես.

- ներդրումային գործունեության տեղեկատվական ապահովման ուղղությամբ պետական աջակցության ցուցաբերում գործող և նոր ստեղծվող խորհրդատվական ընկերություններին, բիզնես-պլանների մշակման և նախագծերի իրականացման ոլորտում:
- շուկաների հասանելիություն ապահովելու համար գործող և սկսնակ ձեռնարկություններին ուղղորդում և աջակցություն, ինչպես նաև իրավական, հարկային և այլ ոլորտներին և հիմնահարցերին առնչվող խորհրդատվության տրամադրում,
- անկախ արբիտրաժների գործունեության ինստիտուտի ներդրում և զարգացում՝ տնտեսական վեճերի արագ և մատչելի լուծման համատեքստում,

- առևտրա-արդյունաբերական պալատի գործունեության արդյունավետության բարձրացում,
- ներդրումների աջակցության նպատակով պետական օժանդակություն ստանալու համար դիմումների ներկայացման և քննարկման ժամկետների նվազեցում,
- դիմումների քննարկումների և որոշումների կայացման թափանցիկության ապահովում,
- հարկային խթանների լայն կիրառում,
- արտոնյալ վարկերի կիրառում, գործող և սկսնակ ձեռնարկություններին, ինչպես նաև վարկային երաշխավորությունների տրամադրում,
- շուկայի վերաբերյալ տեղեկատվական ամբողջական բազայի ձևավորում,
- մարքեթինգային աջակցող միջոցառումների կազմակերպում,
- գործարար հմտությունների զարգացում և այլն:

17. ՀՀ տնտեսության մեջ գործարքային ծախքերի նվազեցմանը կնպաստի նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացումը: Վերջինս կայանում է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների փուլային ռազմավարությունների կիրառման և տեղեկատվական-առևտրային համակարգերի ձևավորման մեջ, որոնք նախատեսում են գործարքային ծախքերի ռացիոնալացում, նոր էլեկտրոնային հաղորդակցությունների զարգացում, ինչը կհանգեցնի գործարքային ծախքերի կրճատման և որպես վերջինիս հետևանք՝ գոյություն ունեցող քաղաքական և տնտեսական ինստիտուտների տրանսֆորմացիայի, ինչպես նաև բենչմարքինգի գործիքակազմի լայն կիրառում, որոնք կիրառվում են գործարքային ծախքերի կրճատման ոչ ինստիտուցիոնալ մեթոդներում: Տվյալ դեպքում խոսքը գնում է գործարքային ծախքերի կրճատման

այլընտրանքային մոտեցման մասին, երբ գործարքային ծախքերը նվազեցվում են առանց սոցիալական որևէ ինստիտուտի ձևավորման: Կառավարման համակարգի և բիզնես-գործընթացների ավտոմատացման ոլորտում համապատասխան լուծումները թույլ են տալիս կրճատել կառավարչական որոշումների նախապատրաստման ժամանակը և կրճատել մեկ գործարքի հաշվով գործարքային ծախքերը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գաբրիելյան Վ., Սարգսյան Հ. Տնտեսության հանրային հատվածի ընդհանուր բնութագիրը - Հանրային կառավարում գիտական հանդես,(2)2009թ., էջ 59-82 – [38]
2. Խեչիկյան Ա. Տրանսակցիոն ծախքերի տեսության կարևոր բացահայտումները- Մխիթար Գոշ գիտամեթոդական հանդես (հասարակական գիտություններ), N3/2010թ.,էջ 70-74
3. Խեչիկյան Ա. Տրանսակցիոն ծախքերի կրճատման օրենսդրական հնարավորությունները ՀՀ-ում-<<Հայաստան>> Ֆինանսներ և էկոնոմիկա հանդես>> #3(129) մարտ/2011,15 27-29
4. Абзудина, С.Г. Трансакционные издержки в общественном секторе Российской экономики. Проблемы идентификации./С.Г Абзудина//Монография. Интеллектуальные и нематериальные ресурсы-2002г.сб. науч. Тр.с.48-54. – [102]
5. Архиреев СИ. Государственная трансакционная политика и общественный трансакционный сектор в условиях рыночной трансформации //Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. -2004.-Выпуск 70.-СПб. – [109]
6. Барсукова С. Август 1998 года и отечественное предпринимательство / Pro et Contra. 1999. Том 4. Вып.2; - [112]
7. Барсукова С.Ю. Неформальная практика российского бизнеса в зеркале трансакционных издержек. — Проблемы, успехи и трудности переходной экономики (Опыт России и Беларуси) / Под ред. М.А. Портного. — М.: МОНФ, 2000. – [112]
8. Блауг М. Митчел, Уэсли Клэр // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2008. — С. 218-221. — 352 с. – [23]
9. В.В Разумов. Нео-институциональная экономическая теория. Учебное пособие. 2005.стр 338 – [19], [63]
10. Владиславлев Д.Н. Понятие трансакционной услуги, виды трансакционных услуг //Экономические науки. -2010. -№10(71). С. 49. – [124]

11. Григорян Л.Т. Особенности ведения бизнеса и транзакционные издержки в странах с переходной экономикой(на материалах Армении)//Информационные технологии и управление .Ереван: Энциклопедия-Арменика,2007, с.281-286
12. Демсец, Г. Еще раз о теории фирмы / Природа фирмы: Пер. с англ., под ред. О. Уильямсона и Дж.Уинтера. – М.: Дело, 2001. – с.270 – [31]
13. Дмитриева, Л. Классификация внутренних транзакционных издержек, возникающих в процессе управленческой деятельности /Л. Дмитриева, А. Хорев, Ю. Саликов //Управление персоналом. - 2009.- №17. С. 81-82 – [52]
14. Институциональная теория: курс лекций / Под общей редакцией А.И. Добрынина, Н.В.Манюхиной. - Саратов: Саратовский государственный социально-экономический университет,2006.-С. 5 – [22], [24]
15. Институциональная экономика: учебник [по направлению "Экономика" (магистратура)] / под общ. ред. А. Олейника .-М.: ИНФРА-М, 2007– стр. 217 – [3], [48]
16. Капелюшников Р. Категория транзакционных издержек. Как это делается: финансовые, социальные и информационные технологии. - М.: Институт коммерческой инженерии. - 1994. - № 3. - С. 33. – [2], [16], [53]
17. Капелюшников Р.И. Заметки на полях неинституционального подхода // Фактор транзакционных издержек в теории и практике российских реформ: по материалам одноименного Круглого стола / Под ред. В.Л. Тамбовцева. - М.: Экономический факультет, ТЕИС, 1998. с. 52-70.
18. Капелюшников Р.И. Заметки на полях неинституционального подхода // Фактор транзакционных издержек в теории и практике российских реформ: по материалам одноименного Круглого стола / Под ред. В.Л. Тамбовцева. - М.: Экономический факультет, ТЕИС, 1998. с. 52-70 – [80]
19. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности, М.,ИМЭМО, 1990, гл.5. – [47], [83], [111]
- 20.Клейнер, Г. Системная парадигма и теория предприятия / Г. Клейнер // Вопросы экономики. - 2002. - № 10. – С. 51 – [27]

21. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. — М.: Финансы и статистика, 1999, 763 с., с . 68. – [108]
22. Кожекин, Ю.П. Экономическая теория Ч. 1: Ч. 1 / Ю.П. Кожекин. - Барнаул: Изд-во АлтГТУ, 2003. 285с., –с. 38 - [39]
23. Кокорев В. Институциональные преобразования в современной России: анализ динамики трансакционных издержек // Вопросы экономики. 1996. №12; - [111]
24. Коуз Р. Природа фирмы: электронный ресурс http://economicus.ru/cgi-ise/gallery/frame_rightn.pl?type=in&links=../in/coase/works/coase_w1.txt&img=works_small.gif&name=coase – [67]
25. Коуз Р. Проблема социальных издержек / Р. Коуз // Закон и Экономика. – 1960. – № 7. – С. 44-70. – [109]
26. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993. стр 106 – [6]
27. Коуз, Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз; Пер. с англ. Б. Пинскер; Науч. ред. Р. Левит. – Нью-Йорк: Телекс, 1993., 244с., – с.33-34 – [4]
28. Кураков, Л.П. Трансакционные издержки в современной рыночной экономике/ Л.П. Кураков, Г.Е. Яковлев, Е.В. Ягин.- Чебоксары: Изд-во ЧГУ, 2006.- 81 с. – [49]
29. Курченков В.В. Трансакционный подход к анализу процесса формирования рыночных структур в российской экономике // Экономика строительства. 1995. – [111] №2 – [111]
30. Лафта Дж. К. Эффективность менеджмента организации: учеб. пособие / Дж.К. Лафта – М.: Русская Деловая Литература, 1999. – 320 с., с. 217 – [62]
31. Лесных, В. Минимизация трансакционных издержек /В. Лесных, Е. Попов //Общество и экономика /Междунар. ассоц. Рос. акад. наук.-М., 2005. – №5. – С.36-53. – [64]
32. Логачев, В. А. Знание в новейших теориях фирмы / В. А. Логачев, Е. Е. Жернов //ЭКО. – 2007.- №9. – с. 119 – [40]
33. Лукша, П. Экономическая организация: на пути к синтетической теории /П. Лукша, М. Белоусенко //Вопросы экономики. – 2006. – №2. – с. 99 – [29]
34. Менар К. Экономика организаций / Пер. с франц.; Под ред. А.Г. Худокормова. – М.: ИНФРА-М, 1996. с.30 – [42]

35. Милгром П.Р., Робертс Дж. Экономика, организация и менеджмент: В 2-х томах. Пер. с англ. — СПб.: Экономическая школа, 2001, Т.1 - 468с., Т.2 - 422с. – [43]
36. Московский А.И. Институциональная перспектива современной экономической теории // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. 2004. №3. С. 62-63. – [21]
37. Неоинституциональная экономическая теория: Учебное пособие / Под ред. В.В. Разумова. М.: Финансовая академия при Правительстве РФ, 2005. - 338 с. – [63]
38. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: фонд экономической книги «Начало», 1997., 180с., С.75. – [10], [12], [120]
39. Попов, Е. Трансакционная функция / Е. Попов // Общество и экономика. - 2007.- №9-10. - с. 214. – [9], [14], [65]
40. Е. Попов // Общество и экономика /Междунар. ассоц. Рос. акад. наук.-М., 2005. – №5. – С.36-53 – [64]
41. Портер М. Конкурентное преимущество / М. Портер. – 1985. – 239 с. – [105], [107]
42. Радаев В.В. Формирование новых рынков: трансакционные издержки, формы контроля и деловая этика. — М: Центр политических технологий, 1998. – [111]
43. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 480 с. - (Библиотека словарей «ИНФРА-М»). – [115]
44. Райзберг, Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева.-М.:ИНФРА-М, 1997. 434 с. – [5]
45. Саволева С.А. Совершенствование экспертизы инновационных проектов: учет трансакционных издержек [электронный ресурс]. URL: <http://riep.ru/lib/getfile.php?t=p&n=88000035> – [103]
46. Сароян К.Р. Макроэкономический подход к измерению трансакционных издержек банковской системы: методы и расчеты, Информационные технологии и управление, Сборник статей 2-2, Ереван, 2003 стр.85-100

47. Скуфына, Т.П. Расчет транзакционных издержек потребительского рынка (по результатам обследования потребительского рынка Мурманской области) /Т.П. Скуфына //Проблемы прогнозирования.-М., 2003.-№4. – С.140-143. – [66]
48. Теория фирмы / Сост. и общая ред. вып. В.М. Гальперина. – СПб.: Экон. Шк., 1995. – с.231 – [28]
49. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контракция / Научное редактирование и вступительная статья В.С. Каткало; пер. с англ. Ю.Е. Благова, В.С. Каткало и др. – СПб.: Лениздат; CEV Press, 1996. – 702 с. – [35], [37], [46], [69],
50. Ха Ен Чан. Институциональное развитие в исторической перспективе//Проблемы теории и практики управления.2004. №5. С. 13-20. – [143]
51. Шанк Дж., Говиндараджан В. Стратегическое управление затратами: Новые методы увеличения конкурентоспособности / Дж. Шанк, В. Говиндараджан. – Спб.: Бизнес Микро, 1999. – 272с.,- [106], [116]
52. Шаститко А. Транзакционные издержки // Вопросы экономики. 1997. – № 7. – [44]
53. Шаститко А.Е. Теоретические вопросы неинституционализма: Введение в институциональный анализ / Под ред. В.Л.Тамбовцева. — М.: ТЕИС, 1996; - [112]
54. Шаститко А.Е. Экономическая теория институтов. — М.: ТЕИС, 1997; - [112]
55. Шаститко А.Е. Транзакционные издержки: содержание, оценка и взаимосвязь с проблемами трансформации // Вопросы экономики. 1997; - [112]
56. Шаститко А.Е. Неинституциональная экономическая теория // 2-е изд., перераб. и доп.— М.: ТЕИС, 1999; - [112]
57. Шаститко А.Е. Транзакционные издержки: содержание, оценка и взаимосвязь с проблемами трансформации / А.Е. Шаститко // Вопросы экономики. – 1997. – №7. – С. 29-33. – [104]
58. Шумпетер, Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; пер. с нем. В.С. Автономова [и др.]. – М.: Прогресс, 1992. 255с., – с.69 – [26]
59. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты/ Т. Эггертссон; Пер. с англ. М. Я. Каждана; Науч. ред. пер. А. Н. Нестеренко.- – М.: Дело, 2001. 401с., – [13], [51]

60. Экономико-математический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.И. Данилов-Данильян. – М.: Большая Российская энциклопедия: Издательский Дом «ИНФРА-М», 2003. – 688 с. – [114]
61. Экономическая теория / Под ред. Дж. Итуэлла, М. Милгейта, П. Ньюмена: Пер. с англ. / Науч. Ред. Чл.-корр. РАН В.С. Автономов. – М.: ИНФРА-М, 2004. – XII, 944с., стр. 62-63 – [17]
62. Эрроу К.Дж. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2.-с. 66 – [11]
63. Allen, Douglas W. 1991. “What are transaction costs?” *Research in Law and Economics* 14: 1-18., - [56]
64. Besley, Timothy. 1995. “Property rights and investment incentives: theory and evidence from Ghana.” *Journal of Political Economy* 103(5): 903-37 – [99]
65. Bhardwaj, Ravinder and Leroy Brooks. 1992. “The January anomaly: effects of low share price, transaction costs, and the bid-ask bias.” *Journal of Finance* 47: 553-74. – [78]
66. Boerner, Christopher and Jeffrey Macher. 2001. “Transaction cost economics: an assessment of empirical research in the social sciences.” Manuscript – [71]
67. Cheung, Steven N. S. 1992. “On the New Institutional Economics.” In *Contract Economics*, edited by Lars Werin and Hans Wijkander. Blackwell. – [58]
68. Coase, R. “The New Institutional Economics” *The American Economic Review*, Vol. 88, No. 2, *Papers and Proceedings of the Hundred and Tenth Annual Meeting of the American Economic Association*. (May, 1998), p. 72. – [78]
69. Coase, R. “Comments on Cheung.” In *Contract Economics*, edited by Lars Werin and Hans Wijkander. Blackwell. 1992 – [59]
70. Coase R. “The Firm, the Market and the Law”. University of Chicago Press. 1988, 218p., p.6 – [61]
71. Commons, J.R. *Institutional Economics* / J.R Commons // *American Economic Review*. – 1931. Vol. 21. – [1], [15]
72. Dagnino-Pastore, Jose Maria and Paulo Enrico Farina. 1999. “Transaction costs in Argentina.” Paper presented at ISNIE 1999 – [88]

73. Davis, Lance. 1986. Comment. In *Long-Term Factors in American Economic Growth*, edited by Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman. University of Chicago Press. – [89]
74. de Soto, Hernando. 1989. *The Other Path*. New York: Harper & Row. – [93]
75. Demsetz, H. *Costs of Transacting* / H. Demsetz // *Quarterly Journal of Economics*. – 2000. – V. 81. № 1. – P.243 – [34]
76. Demsetz, Harold. 1968. “The cost of transacting.” *Quarterly Journal of Economics* 82: 33-53 – [73]. [75], [76]
77. Djankov, Simeon, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes, and Andrei Shleifer. 2002. “The regulation of entry.” *Quarterly Journal of Economics* 117: 1-37. – [75]
78. Dollery, Brian and Wai Ho Leong. 1998. “Measuring the transaction sector in the Australian economy, 1911-1991.” *Australian Economic History Review* 38 (3):207-231. – [87]
79. Eggertsson, Thrainn. *Economic behavior and institutions* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 401p. – [33]
80. Futuborn E., Richter R. *The New Institutional Economics: An Assessment* // *The Institutional Economics*. – 1991. – P.1-32. – [45]
81. Hobbs, Jill and William Kerr. 1999. “Transaction costs.” In *The Current State of Economic Science*, Vol. 4: 2111-33, edited by Shri Bhagwan Dahiya. Virender Singh – [56]
82. Hsiung, Bingyung. 1999. “Sailing towards the brave new world of zero transaction costs.” *European Journal of Law and Economics* 8: 153-69. – [57]
83. John J. Wallis, Douglass North. *Measuring the Transaction Sector in the American Economy, 1870-1970* // *Long-Term Factors in American Economic Growth*. Chicago: University of Chicago Press, 1986. P. 95-162. – [81], [85], [121], [123]
84. Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer. 1997. “The unofficial economy in transition.” *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 159-239. – [94]
85. Joskow, Paul. 1991. “The role of transaction cost economics in antitrust and public utility regulatory policies.” *Journal of Law, Economics, and Organization* 7: 121-55. – [70]

86. Kenneth Arrow "The organization of economic activity: issues pertinent to the choice of market versus nonmarket allocation." In *The Analysis and Evaluation of Public Expenditures: the PBB System*, Joint Economic Committee Compendium, 91st Congress, 1969, 1st Section, Vol. 1. Government Printing Office: Washington, D.C., p. 48 – [60]
87. Klaes, Matthias. 2000a. "The birth of the concept of transaction costs: issues and controversies." *Industrial and Corporate Change* 9(4): 567-93. – [56]
88. Klaes, Matthias. "The history of the concept of transaction costs: neglected aspects." *Journal of the History of Economic Thought*, 22(2): 2000b, 191-216. – [74]
89. Lin, Justin and Jeffrey Nugent. 1995. "Institutions and economic development." In *Handbook of Development Economics*, Vol. 3A. New York: Elsevier Science. – [98]
90. Matthews, R. C. O. 1986. "The economics of institutions and the source of growth." *Economic Journal* 96: 903-918. – [101]
91. Knack, Stephen and Philip Keefer. 1995. "Institutions and economic performance: crosscountry tests using alternative institutional measures." *Economics and Politics* 7(3): 207-28. – [97]
92. Niehans J. Transaction Cost. In: *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*. London. Macmillan Press, 1987, p. 676. – [7], [90]
93. North D.C., Wallis J.J. *Integration Institutional Change in Economic History // Journal of Institutional and Theoretical Economics*. – 1994. – V.150. – [50]
94. Collins, Bruce M., and Frank J. Fabozzi. 1991. "A methodology for measuring transaction costs." *Financial Analysts Journal* 47 (2): 27-36. – [79]
95. Polski, Margaret M. 2001. "Measuring transaction costs and institutional change in the U.S. commercial banking industry." Mimeo. Indiana University. – [91]
96. Rodrik, Dani. 2000. "Institutions for high-quality growth: what they are and how to acquire them." NBER Working Paper 7540 – [100]
97. Stoll, Hans. and Robert Whaley. 1983. "Transaction costs and the small firm effect." *Journal of Financial Economics* 12: 57-79. – [77]
98. Vannoni, Davide. 2002. "Empirical studies of vertical integration: the transaction cost orthodoxy." *International Review of Economics and Business* 49 (1): 113-41. – [72]

99. Williamson O. E. The Economics of Discretionary Behavior: Managerial Objectives in a Theory of the Firm. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1964; 182p. – [110]
100. Williamson O. E. The Economics of Antitrust: Transaction Cost Considerations, University of Pennsylvania Law Review, 122: 1439-1496, June 1974 – [110]
101. Williamson, O. The Firm as a Nexus of Treaties: an Introduction. In The Firm as a Nexus of Treaties / O. Williamson. – L., 1990. 358p., p.12 – [36]
102. Williamson, O. 1996. The Mechanism of Governance. New York: Oxford University Press. – [68]
103. Williamson, O. 1998. “Transaction cost economics: how it works; where it is headed.” De Economist 146 (1): 23-58. – [68]
104. Williamson, O. 1975. Markets and Hierarchies. New York: Free Press.- [68]
105. Williamson, O. 1985. The Economic Institutions of Capitalism. New York: Free Press. – [68]
106. Williamson, O. 2000. “The New Institutional Economics: taking stock, looking ahead.” Journal of Economic Literature 38 (3): 595-613. – [68]
107. Zylbersztajn, Decio and Carolina Graça. 2002. “Costs of business formalization: measuring transaction costs in Brazil.” Manuscript. – [96]

Էլեկտրոնային ռեսուրսներ

108. ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայք,
<http://www.armstat.am>
109. Վրաստանի ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայք,
<http://www.geostat.ge>
110. <http://uchebnik.online/istoriya-ekonomiki-knigi/konyyunkturno-statisticheskii-institutsionalizm-45687.html>
111. <http://www.directeconomic.ru/dhoms-802-1.html>
112. <http://www.library.fa.ru/exhib.asp?id=163>

Ծախքերի կառավարման հայեցակարգերի համեմատական վերլուծությունը

Հայեցակարգը	Հայեցակարգի հիմքը	Ծախքերի դիտարկման ասպեկտները	Առավելությունները	Թերությունները
Ծախքաստեղծ գործոնների	Գործառնական և կառուցվածքային ծախքաստեղծ գործոնների հաշվառում	Գործառնական գործոնների դեպքում հաշվառական, կառուցվածքային գործոնների դեպքում տնտեսական	"հնարավորություն է տալիս բարձր մակարդակում ճիշտ ռազմավարական որոշում ընդունելով (օրնակ, տեխնոլոգիայի փոփոխություն), ձերբազատվել բազմաթիվ ցածր մակարդակի գործոններից (ծախքերի արտադրական կամ առևտրային կրիչներից)	Կոնկրետ կազմակերպության համար ոչ միշտ է այս կամ այն գործոնը հնարավոր վերլուծել : Ավելին, ոչ միշտ է հնարավոր հաջողությամբ կառավարել գործոններից յուրաքանչյուրը՝ ծախքերի նվազեցման համատեքստում
Գործարքային ծախքերի	Արտադրական և գործարքային ծախքերի հաշվառում	Հաշվառման	Հնարավորություն է տալիս հասկանալ կազմակերպությունների առաջացման պատճառները և այս կամ այն գործարքի իրականացման արդյունավետության վերաբերյալ տալիս է ընդհանրական պատկերացումներ " հայեցակարգը տալիս է նաև բացատրություն կազմակերպության և շուկայի փոխազդեցության մասին, այսպիսով օգնելով կազմակերպության կազմակերպա-իրավական ձևը և համագործակցության ձևաչափը որոշելու ժամանակ	Անցումային և զարգացող տնտեսություններում բարդ է գործարքային ծախքերի հաշվառումը՝ դրանց զգալի մասի անօրինական լինելու պատճառով (ընդհանուր օրինական ծախքերից վերջիններիս առանձնացման դժվարությամբ յուրների պատճառով)
Գործունեության վրա հիմնված /ABC/	Արտադրանքի ինքնարժեքի տնտեսական հաշվարկում որը չի պահանջում պարտադիր հաշվառում	Տնտեսական	Գործունեության առանձին տեսակներում ծախքերի առաջացման պատճառների հետազոտության հիման վրա հնարավոր է դառնում առավել ամբողջական կերպով հասկանալ ծախքերի բովանդակությունը ռազմավարական տեսանկյունից, որը թույլ է տալիս կազմակերպությանը ավելի օպտիմալ ռազմավարական որոշում կայացնել գնային քաղաքականության և այլ ոլորտներում:	ABC հայեցակարգը կարևոր է ծախքերի ռազմավարական վերլուծության համար, սակայն վերջինիս ներառման փորձը հաշվառման ֆորմալ շրջանակներում էապես նվազեցնում են տվյալ վերլուծությունների օգտակարությունը՝ ծախքերի կառավարման համար:
Արժեշղթայի	Ծախքերի ձևավորման և կառավարման ընդլայնված մոտեցում	Տնտեսական	հստակ սահմանում է, թե շղթայի որ հատվածում կաորդ է մեծացվել ապարանքի արժեքավորությունը սպառողի համար կամ նվազեցվի ինքնարժեքը նախատեսում է շահույթի ավելացման 4 ուղղություններ. մատարարների հետ կապեր, սպառողների հետ կապեր, տեխնոլոգիական կապեր՝ մեկ	հայեցակարգով ներկայացվող ծախքերի կառավարման մոտեցումները դժվարիրագործելի են շատ դեպքերում(հատկապես անցումային տնտեսություններում)՝ անհրաժեշտ տեղեկատվության բացակայության պատճառով

			ստորաբաժանման արժեզրոյում, կազմակերպության մի քանի ստորաբաժանումների արժեզրոյաների միջև կապեր	
Այլընտրանքային ծախքերի	Ֆինանսական որոշումների ընդունում՝ այլընտրանքային ծախքերի համեմատության արդյունքում	Տնտեսական	այս հայեցակարգը կարևոր դեր է խաղում կապիտալի ներդրման հնարավոր տարբերակների գնահատման, արտադրական հզորությունների գործարկման, գնորդների վարկավորման քաղաքականության տարբերակների ընտրության համար	այս հայեցակարգի կիրառումը հատուկ է միայն զարգացած շուկայական տնտեսություններ ունեցող երկրների համար
Ավելացված արժեքի	Գնման և իրացման գների տարբերության (ավելացված արժեքի) մաքսիմալացում	Հաշվառման	ծախքերի բաղադրիչները դիտարկվում են ավելացված արժեքի բոլոր փուլերում՝ սկսած հումքի գնումից վերջացրած սեփական արտադրանքի իրացումով	հայեցակարգի իրականացման ուշացում. սկսելով ծախքերի վերլուծությունը գնումների իրականացման պահից սկսած՝ բաց են թողնվում տվյալ ձեռնարկության մատակարարների հետ կապերի օգտագործման բոլոր հնարավորությունները ավելացված արժեքի վերլուծությունը ավարտվում է բավական շուտ. իրացման պահին վերլուծության ավարտը հնարավորություն չի տալիս օգտագործել պատվիրատուների հետ կապերի հնարավորությունները " այս մոտեցումը նվազեցնում է գործառնական ծախքերի ազդեցության ուղորտները ծախքերի վրա, քանի որ վերլուծաբանների ուշադրության կենտրոնից դուրս են մնում բազմաթիվ ծախքեր, ինչը շատ կարևոր դեր է խաղում նյութատար արտադրությունների ոլորտում
Ռազմավարական դիրքավորման	Կառավարչական հաշվառման և ծախքերի վերլուծության ոլորտում կազմակերպության, ճյուղի և ամբողջ տնտեսության ռազմավարական գարգացման մասին մանրամասն տեղեկատվության ներառում	Տնտեսական	Կազմակերպությունում ընդունված հաշվառման համակարգի և մեթոդաբանության գնահատում՝ ընդունված զարգացման ռազմավարությանը վերջիններիս համապատասխանության կամ անհամապատասխանության տեսանկյունից՝ ի տարբերություն ծախքերի հաշվառման և վերլուծության ավանդական հաշվառումից, որը դիտարկում է միայն հաշվապահական հաշվառմամբ արտացոլված գործառնությունները	" պահանջում է ֆինանսական կառավարման և ներկազմակերպական պլանավորման ավելի բարձր մակարդակ " ռազմավարական դիրքավորման կիրառման մեթոդը մեծ դիսկե է պարունակում